

ҲАЗРАТ-И
НАВОЙИЙНИНГ
МАЪНАВИЙ
ОЛАМИ

Алибег
РУСТАМИЙ

Узб. 2
890
P-94

ҲАЗРАТ-И
НАВОЙИЙНИНГ
МАЪНАВИЙ
ОЛАМИ

894,322 ушб. (092) / Назарбек

34539

ALISHER NAVOIY NOMID.
Тошкент АУ
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Ўзбек тилологияси
факултети
KUTUBXONASI

Тошкент
«NAVRO'Z NASHRIYOTI»
2014

XA

КВК 80.10 (5 Ўзб) 4

P – 40

УО‘К 410.2.4.

Рустамий, Алийбек

Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами / Алийбек
Рустамий. – Тошкент: «Navro‘z nashriyoti», 2014. 248 б.

Тақризчи

филология фанлари номзоди,
доцент **Қудратуллоҳ Омонов**

Муҳаррир

филология фанлари доктори,
профессор **Қосимжон Содиков**

Нашр учун масъул

Юсуф Музаффар

Қўлингиздаги рисола Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий оламининг оммабоп баёнига бағишланган бўлиб, миллатимизда бунга бўлган эҳтиёж натижасида таълиф қилинди. Олтмиш йиллик таҳсил, мутолаа ва тадқиқот натижаси бўлган бу асар айниқса мактаб аҳлига ўта зарурдир.

ISBN 978-9943-381-18-6

© «Navro‘z nashriyoti», 2014 й.

Тақдим

Тарих тақозоси билан Совет империяси қулаб, унинг таркибида бўлган миллатларга истиқлол йўли очилди. Бу ижтимоий қазо жараёни бўлиб, уни айрим шахс ва гуруҳлар тўхтатолмайдилар. Бошқа жумҳуриятлар катори Ўзбекистон ҳам ўз аҳолисининг ният ва амалига яраша истиқлолдан баҳраманд бўлди. Истиқлолнинг камоли кўп жиҳатдан тил истиқлолига боғлиқ. Чунки тил жамият ва ҳар бир шахе ҳаётининг ҳамма жиҳатини қамрайди.

Инсон коинотнинг жуда кичкина, лекин энг мураккаб, энг мукаммал ва энг афзал мавжуди. Унинг мураккаблиги шундаки, оламдаги ҳеч бир нарса тузилиш, тартиб ва ишда инсончалик эмас. Мукаммаллиги шундаки, унинг жисмида бирор етишмаган муча йўқ ва унинг қўлидан келмаган иш йўқ. У жуда кўп куч талаб қиладиган ишларни қурол ясаб осонгина бажаришга қодир. Инсоннинг мана шу мукаммаллиги ҳамда нутқи ва ақли уни бутун махлуқотдан мумтоз айлаган. Башар аҳли қурол ишлата билиш туфайли табиий олам билан чекланиб қолмай ўзига маданий муҳит яратди ва бу билан тўхтовсиз ривож йўлини топди. Ўзга жондорларда, улар қурол ишлата олмагани учун, тараққиёт йўқ ва улар табиий имкон даражасидан ташқари чиқа олмайдилар. Шу ўринда масаланинг нозик бир томонига ўқувчиларимизнинг диққатини жалб этишим керак. Ўзга кишиларнинг ҳунари, санъати билан яратилган маданий маҳсулотдан тўлиқ фойдаланиш кишининг инсоний даражасини белгилашда мезон бўлолмайди. Ясовчи, яратувчининг инсонийлиги ҳунарсиз истеъмолчига нисбатан юқорироқ бўлади. Бугина эмас, инсонийликнинг бундан ҳам юксакроқ жиҳати бор. Бу кишининг маънавий жиҳатидир, маънавият ҳар бир кишининг ўзининг ва бутун жамиятнинг равнақи учун муҳимдир.

Тилнинг беқиёс аҳамияти шундаки, унда бутун табиий ва маънавий оламлар акс этади ва ҳар бир киши тил воситаси

билан бу оламларни ўрганиб уларнинг ҳақиқатини англайди, ўзининг кимлигини ва тараққиёт доирасидаги бошланғич ва охириги нуқтани кўз олдига келтиради. Бу унда олий мақсадга эришиш иштиёқини туғдиради ва олий мақсад уни эзгу амалларга бошлайди. Эзгу амал унинг ўзига абадий саодат, элга осойишталик ва фаровонлик келтиради.

Ўзбекнинг асосий табиий билими маданий имконияти ва маънавий бойлигини йўқотиш мақсадида эски ўзбек тили деган ном берилган, аслида туркий деб аталган мумтоз ўзбек тилида акс этган. Шу тилда ёзилган улкан ва бебаҳо мероснинг минг йиллиги араб ёзувида асосланган турк хатида битилган. Совет даврида бу хатнинг таълимдан олиб ташланиши ялпи миллий саводсизликни келтириб чиқарди. Мустақил ижод соҳиби бўлмиш халқ миллий кадриятлардан ажралиб тақлидчилик йўлига ўтди. Нима учун бугун олимларимиз, жумладан қаламкашларимиз маърузани ҳам дарсни ҳам, ваъзни ҳам хутбани ҳам маъруза демоқда, нима учун жирни ҳам, мойни ҳам, ёғни ҳам ёғ демоқда, нима учун буртуқол (оранж)ни апилсини, йусуфийни мандарин, сарвни кипарис, нахлни палма, барангни картошка, кўзбарани петрушка, пешбайни фучер битими демоқда. Чунки миллий саводдан маҳрум қилинганликлари учун меросдан фойдалана олмайдилар.

Бинобарин мактаб ва ўзга таълим юртлирида араб-турк ёзувини ўқитишни сусайтириш эмас кучайтириш ниҳоятда зарурдир. Ўзбек тилининг совет лаҳжаси билан чекланган аҳоли жумҳуриятнинг истиқлоли ва равнақини таъминлай олмайди, ўзининг ватансеварлик ва миллатпарварлик бурчини ўтай олмайди. Мазкур ёзув фақат ўтмиш эмас, турли таҳқирлардан холи шарафли келажак калити ҳамдир. Қарамлик даврида курашиб қўлга киритилган бу муҳим курулни мустақиллик даврида йўқотишга ҳаракат қилиш оғир миллий жиноятдир. Буни яхши англашимиз керак.

Ҳозирги вақтда одоб, урфу одат, турмуш тарзига мутлақо зид амалларга рағбат пайдо бўлиб, маҳаллий бозорларга

зарарли маҳсулотлар кириб келмоқда. Шарқ таълиму тарбиясидан ҳосил бўладиган фазилатлардан маҳрум ёшларнинг телекўрсатувлар таъсирида турли ножўя ҳаракатларга, ҳатто жиноятга мойил бўлишлари жамият келажаги учун ўта хатарли ҳодисадир. Бунинг олдини оладиган амалларнинг энг муҳими диний тарбияни йўлга қўйиб мумтоз адабиёт таълимини богча ва бошланғич мактабдан бошлаб юқори савияда амалга оширмоқдир. Бу ишга Навойийдан муносиброқ азиз зот жаҳонда йўқ.

Ушбу рисола мазкур эҳтиёж талаби ва маънавий меросимиз муҳиби Юсуф Музаффарнинг даъвати билан таълиф қилинди. Бу асарнинг савобини ота-боболарим, она-момоларим, сингилларим, иниларим, ўғлим, қизларим, завжам ва унинг ота-боболари, она-момоларига багишлайман.
Аллоҳумма-ағфир лаҳум би-рахматика йо арҳам.

Илмий ва шахсий ишларимда маъмурий ва моддий ёрдамини аямаган фазлу карам соҳиби академик Неъматуллоҳ Иброҳимга беҳад миннатдорчилигимни билдираман.

ДЕБОЧА

Тил ва унинг аҳамияти

Тилнинг моддий жиҳати товушдир, ёзувда ҳарф. Лекин ҳарф товушга нисбатан иккиламчи ҳодиса. Табиий тилларнинг ҳаммаси товушдан иборат бўлиб, ҳарф товушнинг замон ва масофасини кенгайтириш учун пайдо бўлган белгидир.

Товуш табиатан ҳаво тўлқинларидан иборат бўлгани учун у жонсиз табиий ҳодисаларга ўхшайди. Аммо тил товуши оғиздан чиқиб кулоққа эшитилади. Мана шу айтилиш ва эшитилиш жиҳатдан у ҳар бир кишига хосдир. Аммо тил якка шахсга хос туғма ҳодисаларга кирмайди. Чунки тил мавжуд бўлиши учун кўпчилик, жамият бўлиши шарт. Масалан, киши болаликдан одамлар орасида ўсмаса, у умуман тил билмайди. Одамлар орасида ўсганда миллатидан қатъи назар қайси халқ орасида ўсса, шу халқ тили унга она тили бўлади. Инглиз Арабистонда катта бўлса, араб тилини билиб, инглиз тилини билмайди. Агар араб Англияда улғайса инглиз тилини билиб, араб тилини билмайди. Араблар орасида ўсган инглиз ўз халқининг тилини ўрганмоқчи бўлса, уни чет тил каби ўрғанади. Инглизлар орасида вояга етган араб ҳам ўз халқининг тилини ўрганишни истаса, уни чет тилни ўргангандай ўрғанади.

Демак, тил табиий ҳодиса ҳам, якка кишига хос ҳодиса ҳам эмас экан. Тил фақат бир жиҳати, яъни товуш томони билан табиий, яна бир жиҳати – нутқий қобилият томони билан якка шахсга хос. Аммо моҳият эътибори билан жамият маҳсули бўлиб, ижтимоий ҳодиса экан.

Тил жуда катта маърифий аҳамиятга эга. Мавжудотнинг моҳиятини, ҳақиқатини билиш “маърифат” дейилади. Тилнинг илмий аҳамияти оддий билим билан чекланмай, маърифатни, яъни билишнинг энг олий мартабасини ҳам ўз ичига олади.

Дунёга келган ҳар бир бола ҳақиқий инсон бўлиб етишиш учун у жуда кўп нарсаларни билиши керак. У ўзига керакли билимни кўриб, эшитиб ва ўқиб ўрганади. Эшитиб ва ўқиб ўрганиш тил воситасида амалга ошади ва унинг имконияти чексиздир. Агар тил бўлмай, ҳар бир кишиниинг тириклиги унинг ўз тажрибасига асосланган бўлса эди, инсон шу кунгача ҳайвон қандай яшаса, шундай яшаган ва бугунги моддий ва маънавий тараққиётга эришмаган бўларди.

Тилнинг биринчи маърифий аҳамияти шундан иборатки, тил туфайли жамият узвларининг ҳар бирида ҳосил бўлган билим оммалашиб, унинг кўпчилик томонидан ривожлантирилишига имкон туғилади. Ундан ташқари тил туфайли билим аجدоддан авлодга оғзаки ва ёзма тарзда қолдирилади, натижада янги авлод ўтган аждоднинг ишини янгидан бошламасдан, уни давом эттиради. Бу билан яна тараққиёт таъминланади.

Тил илм олишда замон ва макон ғовини ўртадан кўтаради. Тил туфайли энг қадимги маълумотларга эга бўламиз, ҳатто келгусига оид маълумотларни ҳам оламиз. Коинотнинг ҳамма еридаги маълумотни сўз билан ифодалаб, билмаганга билдириш мумкин.

Ҳар бир ўқувчи мактабда қанчадан-қанча билим олади. Шу билимларни олишга тил туфайли муяссар бўлади. Акс ҳолда ҳар бир ўргатилаётган нарсани, ҳеч бўлмаганда унинг суратини ўқувчига кўрсатиш керак бўлар эди. Бу албатта жуда кўп вақтни ва жойни талаб қилар эди.

Бугина эмас, биз тил туфайли сезги мучалари билан билиб бўлмайдиган нарсаларни ҳам ўрганамиз. Кўриниши, шакли бор нарсаларнинг акси онгимизга ўрнашиши мумкин, лекин шаклсиз нарсаларни биз фақат сўз шаклида ўзлаштирамыз. Худди шунингдек мавжудотнинг кўринмас ички жиҳатларини ҳам сўз шаклида ўзлаштирамыз ва тил воситаси билан ўзгаларга тушунтирамыз.

Тилни ўрганиш ва ўргатишни жуда осонлаштирадиган яна бир жиҳати шундаки у умумлаштириш хусусиятига эга.

Сўз воситасида биз мавжудотни ўрганиб умумий тушунчалар ҳосил қиламиз ва бу тушунчалар мавжудотнинг умумий хоссаларини ўрганишга, ҳатто уларнинг ҳақиқатини идрок этишга имконият туғдиради.

Тил туфайли биз ҳақ билан ноҳақни, яхши билан ёмонни бир-бирдан фарқлашни ўрганамиз.

Шундай қилиб, тил жуда катта маърифий аҳамиятга эга экан. Аммо тилнинг аҳамияти бу билан тугамайди. Унинг жуда улуғ бадий аҳамияти ҳам бор. Тилнинг бадий имконияти чексиздир. Тил имкониятининг чексизлиги ва аҳамиятининг ниҳоятда улуғлиги унинг ҳам моддий, ҳам маънавий оламини қамраб олганлигидадир.

Бадийлик нима? Бадийлик, бошқача қилиб айтганда, бадиият бу гўзалликнинг нутқий кўринишидир. Борлиқдаги гўзалликнинг кўринишлари жуда кўп. Масалан, фақат табиий гўзалликнинг сон-саноғи йўқ. Фақат тўрт фаслнинг ҳар бир фасли минг-минглаб гўзал нарсаларни вужудга келтиради. Мана, кўкларни олинг: оқ чойшабга ўралиб ухлаб ётган ер устидан сабо, яъни шарқдан эсадиган илиқ, табиатни уйғотувчи ел қор кўрпасини ер устидан кўтариб, уни кўк кўрпа билан буркайди ва бу кўк бағрида ранг-баранг чечакларни ундиради. Дарахтлар гуллаб, асаларилар гул ширасидан минг дардга даво асаларни ҳозирлашга киришади. Шовқин-суронлар ва замбарак овози бўлмаган тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган гулзорларда тун ярмидан тонггача булбул сайраб соф кўнгилларга лаззат бағишлайди.

Бутун мавжудотнинг, хусусан инсоннинг тузилиши, юриш-туришида қанчадан-қанча етуклик, жумладан гўзаллик бор. Аммо табиий гўзалликдан ташқари яна инсон вужудга келтирадиган сунъий гўзаллик ҳам бор. Хунарманду санъаткорлар буюмларга, иншоотларга гўзал тус берадилар. Уста дехқонлар гўзал боғу роғларни вужудга келтирадилар. Куйчилар куй, ашулачилар ашула, рассомлар расм, ҳайкалтарошлар ҳайкал яратадилар.

Мана шуларнинг ҳаммаси ва уларнинг гўзаллиги тил воситасида акс эттирилади. Бу тилнинг гўзалликни ифодалашдаги хизмати дир. Аммо тилнинг ўзи ҳам гўзаллик моддаси сифатида сўз усталари томонидан ва умуман халқ тарафидан фойдаланилади. Чунки тил етук ҳодисалардан бўлиб, унда гўзаллик учун зарур бўлган ҳамма сифатлар мавжуд дир.

Маълум бўлдики, тилнинг икки жиҳатдан бадий аҳамияти бор экан. Биринчидан, тил табиат ва инсондаги мавжуд гўзалликни акс эттириш воситаси бўлса, иккинчидан, тилнинг ўзи гўзалликни вужудга келтиради. Шоир ва ёзувчилар ҳамда оддий халқ орасидаги миллионлаб чечанлар тилнинг бадий имкониятининг мазкур ҳар икки жиҳатининг биридан ёки ҳар иккисидан бирдан фойдаланадилар ва шу билан ўқувчи ёки тингловчига ҳам лаззат бағишлайдилар.

Тилнинг гўзалликни ифодалаш ёки акс эттириш жиҳати қандай амалга ошади? Бунинг жавобини олиш учун аввал «гўзаллик нима?» деган саволга жавоб беришимиз керак. Чунки гўзалликни турлича тушуниш мумкин. Айниқса инсондаги гўзалликнинг нимадан иборатлигини билиб олиш учун кўп билим ва тажриба лозим. Ҳозирги ўқувчи ўғил-қизларнинг кўпи ота-оналарининг, боғча мураббийлари ва ўқитувчиларнинг, матбуот ва адабиётнинг тарбияси натижасида ёмондан яхшини, хунукдан чиройликни ажратадиган бўлганлар. Лекин, оз бўлсада, гўзалликни, жумладан инсон гўзаллигини яхши тушуниб етмаган ёшлар, ҳатто қариялар ҳам бор. Гўзалликка тўғри муносабатда бўлиш ва уни тўғри тушуниш учун, биринчидан, ҳар бир нарсанинг маъносини ёки мазмунини эътибордан қочирмаслик ва унинг фақат суврати ёки шакли билан чекланмаслик керак. Ҳар бир нарса ва ҳодисанинг шакли ва мазмуни бўлади. Мазмун бирламчи, шакл иккиламчидир. Масалан, кийимни оладиган бўлсак, унинг кўриниши шаклини, қулайлиги ва ўз вазифасига мувофиқлиги унинг мазмунини ташкил қилади. Кийим биринчи навбатда ноқулай эмас, қулай, соғлиққа зарарли

эмас, фойдали бўлиши, тананинг ёпиладиган ерларини ёпиб туриши ва кишини ташқи муҳит таъсиридан, совукдан, намдан, шамолдан ёки қуёш нуридан сақлаши зарур. Ундан кейингина у чиройлик шаклга эга бўлиши ва бу шакл унинг вазифасига хилоф бўлмаслиги лозим.

Баъзи йиртқич ҳайвонлар кўринишда уй ҳайвонига нисбатан кўркам бўлиши мумкин, аммо моҳиятан зарарли бўлгани учун у кишида ҳақиқий гўзаллик завқини уйғотмайди, аксинча киши кўнглига даҳшат солади ёки уни жиркантиради.

Айрим заҳарли ўсимликлар рангдор гули билан масалан, райҳонга нисбатан яхшироқ кўринишга эга бўлиши мумкин. Аммо у унинг табиатини билган кишига райҳонга нисбатан гўзал бўлиб туюлмайди.

Гўзалликни тўғри тушуниб, ундан баҳраманд бўлиш учун зарурий шартлардан яна бири шуки, ҳамма ҳолда ҳам гўзалликдаги табиийлик сунъийликка нисбатан устун туради. Инсон табиий гўзалликка сунъий гўзаллик қўшади, лекин унинг ўрни ва меъёри бор. Масалан, боғбон гулзор қилганда гулларни маълум бир тартибда жойлаштириб, ҳар тупни бутаб, унинг табиий гўзаллигига сунъий гўзаллик қўшади, аммо уни яна ҳам гўзал қиламан деб гулбаргларига нақш солмайди ёки бирор ўзга рангга бўямайди. Бунда унинг табиий гўзаллиги йўқолади ва у гул сифатида ўз қадрини йўқотади. Биринчи ҳолда, яъни гул тупларини бир-бирига нисбатан ва ҳар тупнинг шохларини тартибга солганда унинг табиий гўзаллигига зарар етмайди. Агар боғбонга бошқа ранг керак бўлса, у ўша ўзга рангни гулнинг табиий хоссасига айлантириши керак. Бунга у гулларни чатиштириш йўли билан эришади. Бунда гўзалликнинг табиийлигига путур етмайди. Биринчи ҳолда боғбон қалбакилик қилган, иккинчи ҳолда моҳирлик кўрсатган бўлади. Биринчи тақдирда у кулги бўлади ёки кишиларни ранжитади, иккинчи ҳолда ҳам маҳорати, ҳам янги нав гули билан ҳаммани хушнуд қилади ва бунинг натижасида ўзи ҳам шоду хуррам бўлади.

Энди инсондаги гўзалликка ҳам табиий нуқтаи назардан қарасак, ундаги гўзаллик қонуни ҳам ўша гулга оид қонуннинг ўзи. Гулбаргга нақш солиб, уни бўёқ билан бўяб бўлмаганидек кишининг баданига, айниқса юзига ҳар хил шаклларни тушириб бўлмайди, уни бўяб ўзгартирилмайди, аъзоларнинг табиийлигини бузиш мумкин эмас. Аммо инсонда ихтиёр кучлилиги ва кишиларнинг гўзалликка муносабати турлича бўлгани учун баъзи шахслар мазкур қонунга хилоф ишларни қиладилар ва ўзларича оқилона иш қилдим деб ўйлайдилар. Аммо кейинчалик ўз қилмишларига ўкинадилар. Баданга қилинадиган нинабитиг ва нинанақшлар, упа-элик ва бошқа сунъий пардоз моддаларидан суиистеъмол қилиш ва модапарастлик гўзалликнинг, айниқса табиий гўзалликнинг моҳиятини англамаслик натижасида содир бўлади. Бундай амалларнинг энг қабиҳи – бу табиий аъзоларни сунъийлаштиришдир. Соғ тишни арралатиб, унга олтин қоплаш шу жумладандир. Афсус, минг афсуски, олтин тишни ҳусн деб билган ёшларимиз соғ табиий тишни металл билан алмаштириш табиий қўлни сунъий чарм қўл билан алмаштириш билан баробар эканлигини ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Энди тилга қайтайлик. Тил бир жиҳатдан табиат ва инсондаги гўзалликни акс эттирувчи восита бўлса, иккинчи жиҳатдан унда гўзалликни вужудга келтирувчи жавҳарлар ҳам мавжуд дедик. Биз тилга гўзаллик жавҳари сифатида назар соладиган бўлсак, унинг кишини ҳайратлантирадиган даражада етуклиги бор.

Қайси бир тилни олманг, ундаги товушлар юзга етмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўттиз битта товуш бор. Ўзбек тилига тарихан назар солган вақтимизда ёки шеваларни ҳисобга олганимизда кўпроқ бўлади, аммо қирқтадан ошмайди. Мана шу қадар озгина товушдан ўзбек тили тарихида миллиондан ортиқ сўз ясалган ва бу сўз ясалиши керак бўлган тақдирда чексиз давом этиши мумкин.

Тилнинг мана шу етуклиги унинг гўзаллигини ва ундан фойдаланувчининг, яъни сўзловчининг ёки ёзувчининг нутқий маҳоратини таъминлайди.

Бир нарсани ясаётганда ясовчининг маҳорати ва ясалган нарсанинг гўзаллиги нимада намоён бўлади? Хоҳ табиий, хоҳ сунъий нарсанинг кўрки унинг бўлақларининг бир-бирига нисбати борлигидан ёки мутаносиблигидан иборатдир. Масалан, бир уйнинг учта деразаси бўлиб, ҳажмда ё шаклда, ё ўрнатилишида, уч турли бўлса, бу ҳол ўша уйни хунук қилиб қўяди. Агар ўртадаги дераза бошқача бўлиб, икки ёнидагиси бир хил бўлса, уйнинг кўрки бузилмайди.

Бир кишининг узвлари бир-бирига нисбатан катта-кичикликда, шакл ва ўрнашишда қанча мутаносиб бўлса, унинг ҳусни шунча ортиқ бўлади. Агар қулоғи катта, бурни кичик бўлса, икки қошнинг бири эгма, иккинчиси тўғри бўлса, икки кўзнинг бири юқориқда, иккинчиси пастроқда бўлса, улар орасидаги нисбат бузилади, натижада ҳусн йўқолади.

Бадийлик деб аталувчи нутқ ҳусни ҳам сўзларнинг бир-бирига товуш ё маъно жиҳатидан ёхуд ҳар икки жиҳатдан муносиблигидан вужудга келади. Бир-бирига муносиб сўзлардан гўзал ибора ва гаплар вужудга келади. Бир-бирига муносиб гаплардан гўзал фасллар, фасллардан боблар, боблардан китоблар яратилади.

Сўзларни маълум тартибга солиб мисралар, мисралардан байту бандлар, байту бандлардан назмий асарлар ижод қилинади.

Тилларнинг қардошлиги ва шаклдошлиги

Тилшуносликда кўпчилик тан олган фикрга кўра дунёдаги тиллар орасида қардошлик мавжуд бўлиб, улар бир неча оила ёки шажарани ташкил қилади. Ҳозир мана шу масаланинг тафсилоти билан танишинг.

Дунёда икки минг саккиз юзга яқин тил бор. Шу тилларнинг ҳаммаси бир тилдан келиб чиккан деган фаразия

бор. Лекин бу фикрни тилшунослик нуктаи назаридан исбот қиладиган даражада етарли далиллар йўқ. Агар Одам алайҳи-с-саломнинг Абулбашарлигини, яъни барча кишиларнинг биринчи отаси эканлигини тан олсак, мазкур фикр тўғри деб топилиши керак. Агар инсон бирдан ер курасининг бир неча ерида вужудга келган деб тахмин қилинса, ундан дастлаб бир тил эмас, бир неча тил мавжуд бўлган бўлади.

Тилшуносларнинг тилларнинг ўзига асосланган ҳолда чиқарган натижаларига кўра бир шажарага мансуб тиллар қадимда бир тил бўлган бўлиб, кейин халқларнинг кўпайиб бир-бирдан ажралиши ва уларнинг тилида фарқ пайдо бўлиши натижасида турли тилларга айланган. Ҳар бир тил шажарасининг дастлабки биринчи тили **ўзак тил** ёки **бобо тил** деб аталади. Бобо тилнинг кўпайиши натижасида вужудга келган тиллар қардош тиллар деб ҳисобланади. Ҳинд-Аврўпа тиллари шундай қардош тил шажараларининг бири бўлиб, бунга Ҳиндистондан тортиб Аврўпадаги кўпгина тиллар мансубдир, Мана шунга асосан бу тиллар “Ҳинд-Аврўпа тиллари” деб аталган. Ҳар бир тил шажараси бир неча бутуққа ва ҳар бутуқ ўз навбатида бир неча бутуқчага бўлиниши мумкин. Ҳинд-Аврўпа тиллари қуйидаги бутуқларни ўз ичига олади: Ҳинд тиллари, Эрон тиллари, Славян тиллари, Болтик тиллари, Герман тиллари, Роман тиллари, ёлғизлашган тиллардан грек, арман ва албан тиллари ҳам Ҳинд-Аврўпа тил шажарасидандир. Рус тили славян тиллари бутуғининг шарқий бутуқчасига мансуб. Бу бутуқчага яна украин тили киради. Инглиз ва олмон тиллари герман бутуғининг ғарбий бутуқчасига тааллуқлидир. Фаранг, яъни француз тили Ҳинд-Аврўпа тилларининг роман бутуғига, тожик тили, эрон тилларининг ғарбий бутуқчасига киради.

Ҳинд-Аврўпа тилларининг қардошлиги, яъни дастлаб улар бир тил бўлиб, кейин бир неча тилга айланганлигини тилшунослар қандай қилиб билдилар деган савол туғилиши табиий. Ҳозир мана шу сўроққа жавоб берамиз.

Бир тилдаги сўзларни бошқа тиллардаги сўзлар билан қиёслаганда шу тилларнинг ҳаммасида бор бўлган сўзларни учратамиз. Масалаи, “самовар” деган сўзни олсак, бу сўз рус тилида ва яна қозок, қирғиз, ўзбек, тожик ва бошқа тилларда мавжуд. Лекин бу сўз ўзбек ва тожик тилларининг қардошлигига далил бўла олмайди. Чунки бу сўз мазкур тилларга рус тилидан ўтгандир. Буни ўзлашма ёки иқтибос дейилади. Ёки дунё сўзини олсак, бу сўз ўзбек, тожик, урду, ҳинд, пашту, форс яна ўзга кўпгина тилларда бор, Лекин бу ҳам бу сўз мавжуд тилларнинг қардошлигига ҳужжат бўлолмайди. Чунки дунё сўзи бу тилларга араб тилидан ўзлаштирилгандир.

Аммо оға-ини, яъни ака-ука маъносидаги русча **брат** сўзини оладиган бўлсак, бу инглизчада **бразер** немисчада **брудер** форсчада **биродар**, санскритчада **бхаратир** бўлади. Мана шу номи айтилган тилларнинг қардошлигига далилдир. Яна бир мисол, иккини русчада **два** дейилади, паштуда **дувай**, немисчада **цвай**, инглизчада **ту**, тожикчада **ду** дейилади. Бу мисоллар мазкур тилларнинг қардошлигини, яъни улар ягона бир тилдан тарқганини билдиради. Тилларнинг қардошлигини аниқлаган пайтда тасодифан бир-бирига ўхшаб қолган сўзлар ва ўзлашмалар, яъни бошқа тиллардан олинган сўз ва қўшимчалар ҳисобга олинмайди.

Араб, иброний ва ҳабаш тиллари хом-сом тил шажарасини ташкил қилади.

Энди мазкур жиҳатдан ўзбек тилига бериладиган маълумотга қулоқ беринг! Ўзбек тили туркий тилларга мансуб бўлиб, олтой назариясига кўра мўғул, тунгус-манжур, кура (корейс) ва япон тиллари билан биргаликда олтой тиллари шажарасини ташкил қилади. Олтой тилларини ўрол тиллари – фин, угор ва самодий тиллари билан қардош деб ҳисобловчилар ҳам бор. Туркий тилларнинг айрим тиллар билан қардошлиги масаласида бошқача тахминлар ҳам мавжуд. Лекин кўпчилик олтой назарияси тарафдоридир.

Олтой назариясига кўра туркий тилларнинг, жумладан ўзбек тилининг тарихи, олтой тилларининг қадимда бир тил бўлган олтой давридан бошланади. Тарихий ҳужжатларнинг йўқлиги сабабли бу даврнинг саналари номаълум, олтой бобо тили дастлаб тунгус-манжур ва турк-мўғул тилларига, турк-мўғул тили эса турк ва мўғул тилларига ажралган. Шундан сўнг мелоддан аввалги учинчи асрдан мелоднинг тўртинчи асригача туркий тиллар тарихида хун даври бошланиб, туркий тиллар икки тармоққа – шарқий хун ва ғарбий хун тилларига бўлинади, Туркий тиллар тарихида хун даврининг алоҳида кўрсатилишга ўша даврда Марказий Осиёдан шарқий Аврўпагача бўлган ҳудудни ишғол қилган хун хоқонлигининг вужудга келиб, кейинчалик унинг иккига ажралиши асос қилиб олинади.

Сўнгра мелоднинг бешинчи асрдан ўнинчи асригача бўлган узоқ вақтни ўз ичига олган қадимги турк даври келади. Умумхалқ ўзбек тилининг тарихи олтой давридан бошланса, ўзбек ёзма адабий тили тарихи ёзма ёдгорликлари маълум бўлган қадимги турк давридан бошланади. Лекин бу даврнинг адабий тили ва обидалари барча туркий халқларга тааллуқлидир.

Қадимги турк ёзувини Ибн Арабшоҳ “дулбарчин” деб, Маҳмуд Кошғарий “турк хати” деб атаган. Ҳозир бу ёзув **уйғур ёзуви** деб аталади. Қадимги турк тилига уйғур ёзувида ва қисман моний, бираҳмон, суғд ва сурёний ёзувларида ёзилган обидалар киради. Урхун ва уйғур ёзувлари туркий халқларга хос ёзувдир. Тошга ўйиб ёзилган урхун ёзуви ёдгорликлари дастлаб Енисей ҳавзасида, сўнгра XIX аср охирида Мўғулистоннинг Урхун дарёси бўйида топилиб, бу ёзувни дастлаб даниялик тилшунос Томсен ва рус туркологини Радлов аниқлади. Ҳозирги пайтгача урхун ёзувида ёзилган кўплаб тош, идиш, асбоб, тангалар, китоб, китоб варақалари ва айрим қоғозлар ҳам топилган. Талас ва Енисей обидаларидаги ёзув Урхун обидаларига нисбатан ҳарфларнинг шаклий кўринишларининг кўплиги билан фарқ қилади.

Уйғур ёзувида ёзилган асарларнинг ҳаммаси ҳам қадамги турк даврига оид эмас, чунки бу ёзуз XVIII асргача қўлланиб келган. Уйғур ёзувида Махмуд Кошғарий ўн саккизта ҳарф борлигини ва туркий тилларда мавжуд бўлган еттита товуш учун махсус ҳарфлар йўқлигини, унлиларнинг эса араб ёзувидагидек ҳаракатлар билан эмас, ҳарфлар билан ифодаланишини айтган.

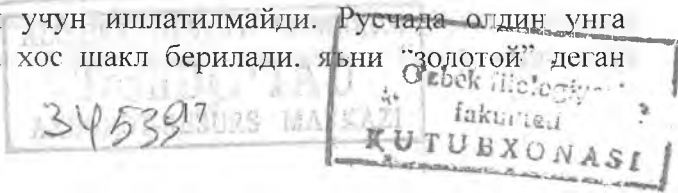
Тиллар шакл, тузилиш жиҳатидан ҳам гуруҳларга бўлинади. Сўзлари ўзгармайдиган, сийғалари йўқ тиллар бор. Масалан бу тилларда **мен бозорга бордим** деган гап **мен бозор бор** шаклида ифода қилинади. Булар **сийғасиз тиллар**дир. Ғарбда **оморф тиллар** деб аталади. Яна бир гуруҳни **иъробли** ёки **илтисоқий тиллар** ташкил қилади. Ғарбда булар **флектив тиллар** дейилади. Сўзнинг ўзгариши ва ўзгарадиган бўлак ҳам **флекция** деб аталади. Бу тилларда сўз ва унинг сийғалари сўзнинг ўзгарадиган қисмини ўзгартириш билан ясалади. Масалан араб тилида **к^тб** ёзиш маъносидаги сўзларнинг ўзаги. Шунини **котиб** дейилса, ёзувчи бўлади, **китоб** ёзилган нарса ва китоб, **кутуб** – китоблар. Рус тили ҳам иъробли тиллар гуруҳига мансуб. Аммо бунинг иъроби араб тилидагидек мураккаб эмас. Араб тилининг иъроб бўлаги ҳам ўзак ичида, ҳам ташида мавжуд. Рус тилида бу бўлак сўз охирида бўлиб, у **тугама** деб аталади. Масалан, **книга** сўзини олсак, унинг **книг** қисми негиздир, а эса тугама бўлиб, мазкур сўзнинг турли сийғалари шунини ўзгартириш билан ясалади. **Книги** родительный бирлик, именительный, винительный кўплик ҳолатида бўлади. Агар нол тугама билан **книг** дейилса, родительный кўплик ҳолатида бўлади.

Учинчи гуруҳ **кўшимчали тиллар**дан иборат. Ғарбда бу гуруҳ **агглютинатив тиллар** дейилади. Кўшимчали тилларнинг ифода имконияти чексиздир. Ўзбек тили мана шу жиҳатдан кўшимчали тилларга мансубдир. Бундай тилларда, масалан, рус тилидагидек тугама, яъни сўзнинг ўзгарадиган бўлаги бўлмайди ва сўзнинг гапдаги муносабатлари асосан кўшимча воситасида ифодаланади. Кўшимчали тиллар,

жумладан ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари бор. Ўзбек тилини ирробли ёки тугамали тил бўлмиш рус тили билан чоғиштирадиган бўлсак, булар орасида кўшимчали ва тугамали тиллар орасида мавжуд бўлган бир неча муҳим фарқни кўрамыз. Бу фарқларни билиш ҳам ўзбек тилидан, ҳам рус тилидан тўғри фойдаланиш учун жуда зарурдир.

Биринчи фарқ шундан иборатки, рус тилидаги от, сифат, сон ва баъзи олмошлар умумий сийғаларга эга, ўзбек тилида эса фақат от билан олмош орасида умумийлик бор. Рус тилида сифат ва сон отга хос сийғаларга эга. Масалан, “белый” сифатини ва “один” сонини оладиган бўлсак, буларнинг “белая”, “белое”, “одна”, “одно” деган жинс сийғалари бор, ундан ташқари буларнинг кўплик ва келишик сийғалари ҳам бор. Кўшимчали тил бўлган ўзбек тилида бундай эмас. Масалан “оқ” ва “бир” сўзларининг кўплик ва келишик сийғалари йўқ. Агар булар отлашсагина уларга кўплик ва келишик сийғалари кўшилади. Рус тилида эса мазкур туркумлар отлашганда ҳам отлашмаганда ҳам уларда отга хос сийғалар мавжуд бўлади.

Рус тилида сўз ўзгариши нуқтаи назаридан бир неча сўз туркумида умумийлик бўлиши билан бирга ҳар бир туркумда шу туркум белгиси ва ясалиш нуқтаи назаридан ўзбек тилига нисбатан хослик мавжуд. Масалан, ўзбек тилидаги “олтин” сўзини олсак, бу сўз ҳам рангли филизнинг бир турини ва буюмнинг сифатини ҳам билдириши мумкин. Булар орасидаги маъно фарқи гапда ифодаланади. “Олтин” сўзи аниқловчи ўрнида келса, у аниқланмишнинг сифатини билдиради. “Олтин узук”, “олтин соат” деганда шундай бўлади. Ўзга ҳолларда у сифат эмас нарса билдиради. Демак “олтин” сўзи нарса номи бўлса ҳам, у ўзга нарсанинг сифатини билдириш учун ишлатилиши мумкин экан. Рус тилида олтинни билдирувчи “золото” сўзи шу кўринишда сифат билдириш учун ишлатилмайди. Русчада олтин унга сифат туркумига хос шакл берилади. яъни “золотой” деган

сифат ясалади ва олтин узук “золотое колцо”, “олтин соат” “золотые часы” дейилади.

Ўзбек тилида сифат билдириш учун ясалган сўзларнинг ясовчисиз нарсага нисбатан қўлланиши оддий ҳодисадир. Масалан, “оқ” ва “сарик” сўзларини ўзбек тилида тухумнинг оқ ва сарик моддаларига нисбатан қўллаш мумкин. Аммо рус тилида “белый” ва “жёлтый” сўзлари мазкур моддаларга нисбатан шу кўринишда қўлланмайди. Бунинг учун аввал уларга “белок”, “желток” деб от шакли берилади, Лекин ранг билдирувчи сўзлар инсонга нисбатан қўлланганда рус тилида ҳам ўзбекчадагидек қўлланиши мумкин. Масалан, оқлар ва қизиллар “белые” ва “красные” дейилади.

Рус тилида сўз туркумларига оид кўрсаткичлар уларнинг туркум жиҳатдан муайян шаклларини ишлатишни талаб қилса, тугамаларнинг борлиги уларнинг бир туркум доирасидаги аниқлигини ҳам вужудга келтиради. Масалан, рус тилида “книга” деганда битта китоб тушунилади. Буни тугама “а” билдиради. Ўзбек тилида эса “китоб” деганда бирлик ва кўплик жиҳатдан бўладиган аниқлик мавжуд бўлмайди. Шунинг учун ҳам агар бир киши хоҳ бир дона, хоҳ минг дона китоб сотиб олса ҳам, у “китоб олдим” дейди. Русчада эса бир дона бўлса “Я купил книгу” дейилади, бирдан ортиқ бўлса “книги” деб кўпликда айтилади. Ўзбек тилида бундай ҳолларда бирлик ва кўплик тингловчига маълум бир китоб ёки бир неча китоб ҳақида гапирилгандагина шаклан акс эттирилади ва “китобни” ёки “китобларни олдим” дейилади. Ўзга ҳолларда китобнинг бир доналигини билдириш керак бўлса, “бир” сўздан фойдаланилади.

Ўзбек тилининг рус тилидан фарқ қиладиган яна бир хусусияти шундан иборатки, ўзбек тилида сўз формалари ягона шаклга эга. Рус тилида эса ҳар бир форманинг бир неча шакли бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида отнинг ва айрим феъл формаларининг кўплиги “-лар” кўшимчаси билан ясалади ва бу кўшимчани истаган отга кўшиб унинг кўплигини ҳосил қилиш мумкин, аммо рус тилида кўплиги

бир-бирига ўхшамаган сўзлар бор. “Стол” каби сўзларнинг кўплиги ноль ҳолдаги тугамани “ы”га айлантириш билан, яъни “стол”ни “столы” шаклига айлантириш билан ясалади. “Небо” сўзиники “небеса”, “знамя” сўзиники “знамена” бўлади. Ўзбек тилида бундай турли шаклларга эга бўлган кўplik йўқ. Рус тилида турланиш ва тусланишнинг ҳам турлари бор. Ўзбек тилида эса улар бир турдан иборат.

Яна бир хусусият шуки, тугамали тилларда қарама-қарши сийғаларнинг бири бўлиб, иккинчиси бўлмаслиги мумкин. Масалан, “молоко” сўзининг кўплиги йўқ, “деньги” сўзининг бирлиги йўқ. Ҳатто ўзга тиллардан кирган сўзлар тугама нуқтаи назаридан асл рус сўзларидан тубдан фарқ қилса, сийғасиз шаклда ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан, “кофе” рус тилида турланмайди. Кўшимчали тилларда, жумладан ўзбек тилида бундай ҳолни учратмаймиз.

Яна бир хусусият тугамали тиллардаги баъзи формаларнинг шакли ёки бор-йўқлиги сўзнинг билдиришининг турига боғлиқ. Масалан, русчада сўзнинг тушум сийғасининг қандай шаклда бўлиши отнинг жонли ёки жонсиз нарсани билдиришига боғлиқ. Ўзга тилларга хос киши номларининг баъзилари эрлар оти бўлса, турланади, аёлларники бўлса турланмайди.

Яна бир хусусият шуки, тугамали тилларда, жумладан рус тилидаги тугама бир неча сийғада бир шаклга эга бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда бир турланиш доирасида шаклдошлик мавжуд. Кўшимчали тиллар, жумладан ўзбек тилида бу хусусият ҳам йўқ.

Дунёдаги барча тиллар табиатан ҳар қандай нарса ва ҳодисани, тушунча ва фикрни ифода қила олиш имконияти билан яратилган. Аммо шароит тақозоси билан тиллар турли даражада ривожланган. Тил тараққиётининг шароити ўлка табиати ва маданияти, аҳолининг маънавияти ва маърифатидан иборат. Туркистон, жумладан Ўзбекистоннинг табиати гўзал ва рангбаранг, маданияти юксак даражада, маънавият ва маърифат олий мақомда. Бу шароит ўзбек

тилининг луғавий бойлигини таъминлаган. Агар ўзбек тилининг сўз ва ибораларини замону маконда чекламасдан йиғилса, дунёдаги энг кўп сўзли луғатлардан улуғроқ луғат тузиш мумкин. Мазкур шароитдан ташқари ўзбек тилининг бойлиги ва етуқлигини таъминловчи ўзининг ички воситалари бор. Бу унда сўз ва унинг шакллари ясовчи кўшимчаларнинг кўплиги ва қоидаларнинг истисносизлиги ва таъбир соддалигидир.

Ўзбекчада бошқа тилларда муодили бўлмаган сўзлар кўп. Ҳазрат “**Муҳокамату-л-луғатайн**”да бундай сўзларнинг юзтасининг рўйхатини ва яна бир нечасини изоҳ ва мисоллар билан берган. Ўзбек тилидаги кўшимчалар билан керак бўлган ҳар бир сўзни мавжуд ўзаклардан яшаш ва исталган маънони ифодалаш мумкин. Масалан, лифтни узангидаги узанга -гич кўшиб, **узангич**, эскалаторни **ўрлагич**, кранни **кўтаргич**, экскаваторни **ковлагич**, десак ўзбекча таъбир бўлади. Яна масалан, телевизорни “кўзгу”га қиёсан **телекўзгу** ёки **кўзгу** десак ҳам бўлади. Пилесосни **чангютгич** ва **чангхўплагич** дегандан кўра **супургига** қиёсан **супургич** десак, бу ўзбекча таъбир бўлади. Ўзбекча кўшимчаларнинг маъно фаркланишига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Лекин бу ўринда иккита мисол билан чекланишимга тўғри келади. Рус тилида **открытие** ҳам очишни, ҳам очилишни, **развитие** ҳам ривожланишни, ҳам ривожлантиришни билдиради. Ўзбек тилида булар орасида маъно фарқи –ил ва –тир кўшимчалари билан ифодаланган. Баъзи тилларда масалан, кўйлакни ўзи тикса ҳам, бировга тиктирса ҳам **тикди** дейилади. Ўзбекчада буларнинг орасидаги фарқ кўшимча билан ифодаланади, **тикди**, **тиктирди**, ҳатто **тиктиртирди** бўлади.

Қоидаларнинг истисносиз бўлиши тил етуқлигининг муҳим жиҳатидир. Масалан, ўзбекчада кўплик керак бўлганда исталган сўзга -ларни кўшиш мумкин. Аммо араб тилида сўзнинг кўплик шакллари турлича. Кўплик **китобдан**, **кутуб**, **фозилдан** **фузало**, **хабардан** **ахбор** ва **хоқозо** бўлади. Рус

тилида ҳам шу аҳволни кўрамиз: **стол - столы, море - моря, знамя – знамена, небо - небеса** ва ҳоказо.

Яна таъбирнинг соддалиги ўзбек тилининг камолидан нишонандир. Камол мураккабликда эмас, соддаликдандир. Ернинг табиий йўлдоши ойнинг ўта соддалиги ва сунъий йўлдошнинг ўта мураккаблиги бунга далил бўла олади. Ўзбекчадаги таъбир соддалигига бир мисол билан чеклапаман. **Уйдаги болаларни бошқа баъзи бир тилларда болалар уйдлар ёки уйда топиладилар** деб таъбир қилинади. Бундан қайси таъбир афзаллиги яққол кўриниб турибди.

Мана шундай бой ва гўзал тил соҳиби бўла туриб қалам ахли. жумладан муҳбирларнинг баъзилари **тамаддун ўрнида цивилизация, пешбай ўрнида фучер битими, мафкура** ва **тушунча ўрнида менталитет, тадбир** ва **хисса ўрнида акция** ва ҳоказо сўзларни ишлатмоқдалар. Бу истиқлол ва ватаншарварликка зид амалдир. Чунки тил софлиги миллат мустақиллигининг муҳим шартидир. Бу амал оқибатда ўзиница ҳам, четда ҳам ўзбек миллатига паст назар билан қарашга олиб келади. Тилга ўзлиги, жумладан ўз тилидан огоҳ кимсалар чет тиллардан етарли асос бўлган ҳолдагина фойдаланадилар. Бу масалада нотўғри йўл тутишнинг асосий сабаби илғорлик ва қолоқликни тушунолмасликдандир. Ҳолбуки, гарб техникада илғор, маънавият, маърифат, санъат ва тилда шарққа нисбатан кўп орқада.

ҲАЗРАТНИНГ ТИЛШУНОСЛИКДАГИ ЎРНИ

Гурк тилининг умумхалқ тили нуқтаи назаридан бой ва етуклигини XI асрдаёқ Маҳмуд Кошғарий намойиш қилиб, унинг араб тили билан бемалол рақобат қила оладиган тил эканлигини таъкидлаб ўтган эди. Ҳазрат туркийнинг фикрий ва баъдий фазилатларини форс тили билан чоғиштириб баён қилади. Масалага юзаки қаралганда Навойий ўз асарини туркийни юқори кўтариб, форсийни қуйи тушириш мақсадида

ёзган деган нотўғри хулосага келиш мумкин. Ҳақиқатда эса Ҳазратнинг **Муҳокамату-л-луғатайн** асари форс тилини камситиш учун ёзилган асар эмас. Шоир форс тилини юксак даражада ривожланган адабий тиллар қаторига қўшди. Бу тилда ўзи ҳам ижод этди, бошқа турк шоирларининг ҳам форс тилида ижод этишини қораламайди. Ҳатто агар **иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўнрақ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эди, дейди.**

Ҳазратнинг **Муҳокамату-л-луғатайн**ни ёзишдан мақсади форсийда ижод қилувчи турк шоирларига туркийнинг ҳар жиҳатдан бойлигини ва унда олий даражадаги бадий асарлар яратишга ҳамма имкониятлар мавжудлигини назарий жиҳатдан исботлаб бериш ва туркийзабон халқдан чиқадиган санъат ва илм аҳлларини ўз халқи олдидаги элпарварлик бурчларини адо этиш учун туркийда ҳам ижод этишга даъват этиш эди. Навойий ўз даврининг илғор умумбашарчиларидан бири эди. Унинг бутун ижоди ва фаолияти фақат туркларга эмас, умуман инсон хизматига қаратилган эди. Шунинг учун ҳам у ўзининг чуқур билими, қўлидаги ўткир илмий ҳужжат ҳамда далиллардан суйистеъмол қилмади.

У шоир бўлишига қарамай **Муҳокамату-л-луғатайн**да форс ва ўзбек тилларини чоғиштираётганда мадҳ ва хажв ҳамда муболаға каби воситаларни мутлақо ишлатмайди, далилу ҳужжатларни бўрттирмасдан ўз ҳолича келтиради. Ҳазрат ўзининг туркий хусусидаги ҳолисона фикрларини яққол қилиб кўрсатиш ва рад этиб бўлмайдиган даражада исботлаш учун уни ўзи мукамал билган ва комиллиги тан олинган форсий билан чоғиштиришга қарор қилган. Бу тўғри ва ягона илмий услуб эди. Акс ҳолда Ҳазратнинг туркий ҳақидаги илмий хулосаларини ўзга тилни билмаган ҳолда ўз тилини мадҳ қилувчиларнинг фикридан фарқ қилиш кийинлашар эди. Шунинг учун ҳам инсоннинг маърифат

касбидаги асосий қуроли бўлмиш таққослаш услубига бу ўринда мурожаат қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ҳазратнинг туркийни таққослаш учун форсийни олишининг яна бир сабаби турк шоирларининг кўпроқ форсийда ижод қилишга мойилликлари ва туркийнинг фазилатларидан беҳабарликлари бўлди.

Ҳазрат мазкур шоирларнинг форсийда ижод қилишларига бу тилда бой шеърий анъананинг мавжудлиги ва мутахас-сисларнинг кўплиги туфайли форсийда ижод қилиш осонлигини, аксинча туркийда кийинлигини сабаб қилиб кўрсатади. Бу ҳам жуда тўғри фикр. Бу билан Навойий масаланинг туб моҳиятни очиб берган. Чунки масалага юзаки қараган киши туркий ноқис бўлганлиги учун турклар бошқа тилга мурожаат қилишган деган ҳулосага келиши мумкин. Аслида эса Навойий исботлаб бергандай нуқсон халқ яратган тилда эмас, балки шоирларнинг ўзида экан. Мана шуларни ҳисобга олиб, Навойий туркийнинг форсийга хос бўлмаган, лекин шоир учун муҳим бўлган баъзи хусусиятларини *Муҳокамату-л-луғатайинда* баён қилган.

Шундай *хусусиятлардан бири* туркийда умумий тушунчаларни англатувчи сўзлардан ташқари жузъий тушунчаларни билдирувчи сўзларнинг кўплигидир. Навойий форсийда муодили бўлмаган юзта феълнинг рўйхатини беради ва турли соҳаларга оид буюм, табиий ҳодиса, ҳайвон ва парранда исмларини келтиради ва уларнинг баъзиларига шеърий мисол келтириб, маъноларини тушунтириб беради. Ундан ташқари бундай туркий сўзларнинг айримлари форс тилида ҳам қўлланишини айтиб ўтади.

Иккинчи хусусият – туркийда шаклдош сўзларнинг кўплиги бўлиб, бу тажнис, ийҳом санъатлари учун зарурдир. Навойий от (исм), от (ҳайвон), от (“отмоқ”дан буйруқ) ва ит (кўшпак), ит (йўқол), ит (итар) сўзларига мисол тариқасида иккита туюғ келтиради ва яна бир неча шаклдош сўзларни маъноси билан санаб ўтади.

Учинчи хусусият – туркийда форсийда бўлмаган, лекин нутқ учун зарур бўлган сийга ва таркибларнинг мавжудлигидир. Бу масалада ҳам Навоий тўғри илмий мақомда туриб, ортиқча фикрлар айтмаган. Масалан, туркийда отнинг махсус турловчилари бор, форс тилида йўқ. Лекин Ҳазрат туркийнинг бундай хусусиятлари ҳақида гапирмайди, чунки форсийда мазкур қўшимчалар билан ифодаланадиган маънолар кўмакчилар билан ифодаланади. Шунинг учун Ҳазрат туркийнинг наҳвий афзалликларига форсийда йўқ бирликларнинг ҳаммасини киритмасдан икки талабга жавоб берадиганларинигина киритган. Биринчидан бундай бирлик нутқ учун зарур бўлган бир маънони англатиши керак, иккинчидан, форс тилида шу маънони ифодаладиган восита бўлмаслиги керак.

Тўртинчи хусусият – туркийнинг товуш хусусияти қофия учун форс тилиниги нисбатан қулайроқдир. Унлиларнинг қатордаги фарқи ва талаффуздаги яқинлиги қофияда бир турдаги сўзларни кўпроқ келтириш имкониятини беради, ҳамда сўз танлашда қофия талаби билан бўлалган маҳдудликнинг камайишига олиб келади.

Ҳазрат жаҳон тилшунослигида энг буюк урнини эгаллади. У *Муҳокамату-л-луғатайн* асари билан дунё тилшунослиги тарихида биринчи компаративист, биринчи фонолог, биринчи типолог бўлди. Компаративистлик¹ тилларни қиёслаб қардош гуруҳларни ва гуруҳнинг бобо тилисини аниқлашдан иборат.

Ҳазратнинг фикрига кўра араб тилидан ташқари асосий уч тил мавжуд бўлиб, дунёдаги ҳамма тиллар шулардан тарқаган. Булар турк, форс ва ҳинд тилларидир. Буларнинг вужудга келиши қуйидагича: Нух тўфони натижасида Нух ва унинг уч нафар ўғлидан бошқа ҳеч ким омон қолмайди. Нух тарихий китобларда Абултурк деб битилган Йофасни Хитойга, Абулҳинд деб аталган Хомни Ҳиндистонга

¹ Компаративист компаративизм олими. Компаративистнинг ўзбекчасини қиёшунос дейиш мумкин.

ўрнаштиради. Абулфурӯс лақаби берилган Сомни Эрон ва Турон мамлакатларининг ўртасига волий қилди.

Ҳазратнинг мазкур тавсифи ҳақиқатдан йироқ эмас. Турк тилларининг олтой шажарасида илғор ўринни эгаллагани ҳаммага маълум. Ҳинд-Аврўпа шажарасида форс ва ҳинд тиллари шажара ўзагини ташкил қилган демакка асос бор. Замоनावий тилшуносларнинг кучли бир гуруҳи ҳинд-аврўпа халқларининг Аврўпага Ҳазрат зикр қилган макондан Турон ва Юнон орқали хижрат қилганлар, дейди¹.

Фонологияда баъзи замоनावий тилшунослар ҳам Ҳазрат даражасига етолмагани матбуотда қайд қилинган эди². Аммо туркча, жумладан мумтоз ўзбек тилига хос қалин-ингичкаликни чўзиқ-қисқалик билан алмаштиришга бўлган ҳаракат давом этмоқда. Бу хато манбаларга асосланиб, мавзуга оид атамаларни нотўғри тушуниш натижасида содир бўлмоқда. Масалан, уларга кўра **ишбоъ** чўзиқликни билдиради. Ҳолбуки Маҳмуд Кошғарийдан тортиб кейинги даврлардаги соғлом асарларда бу атама қалинликни билдиради. Бунда арабча имло қоидаси кўр-кўрона туркча талаффузга татбиқ қилинади. Шу кунларда шеърхонликка зид бу амални баъзи теленотиқлар телекўрсатувларда Ҳазратнинг шеърларини, масалан **кишини киини** деб, кишининг гашига тегадиган даражада бузиб ўқимоқдалар. Ҳазрат қиёсни³ қанчалик моҳирона бажарган бўлса, чоғиштириш санъатини ҳам юксак даражада амалга оширган. Ҳазрат форс тилида йўқ юзта сўзнинг рўйхатини, ундан сўнг фақат туркчада мавжуд бўлган сўзларнинг аввал шеърий, сўнгра насрий баёнини берган.

Муҳокамату-л-луғатайндан вов ва **йонинг** форсчадаги талаффузига оид муҳим бир маълумотни оламиз. Дарий, яъни

¹ Қаралсин: Т.В.Гамкрелидзе, Вяч.Вс.Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тбилиси – 1984. С. 895-949.

² Навоий ва ўзбек адабий тили. ТошДУ, Илмий асарлар, 475-чиқиши, Тошкент – 1975.

³ Қардошликни аниқлаш учун қилинган таккослаш қиёс, умумийлик ва хусусийликни аниқлаш учун таккослаш **чоғиштириш** дейилади.

афғон форсийсида вов у ва ўни ё э ва ини билдиради. Эрон форсийсида вов фақат уни, ёо фақат ини англатади. Масалан, зўр сўзи зур, шер сўзи шир деб айтилади. Ғарб ва Туркия олимлари Ҳазратнинг асарларини лотин ва кирил ёзувида кўчирганда Эрон талаффузини, афғон, тожик, ўзбеклар афғон талаффузини оладилар. Ҳазратнинг маълумотига кўра афғон талаффузи тўғридир.

Ҳазрат тилшуносликнинг истиқболи учун зарур бўлган ижобий бир фикрни баён қилган. Бу маънога оид бўлиб, унга муносабат тўғри бўлмаса, тилшунослик инқирозга учрайди. Замонавий тилшунослар орасида маънони инкор қилиб муваффақиятсизликка учраганлари бор. Замонавий тилшуносликдаги яна бир нотўғри ҳаракат ҳайвонларнинг қичқириқларини, ҳатто асалари рақсини тилшунослик мавзуга киритишдир. Ҳазрат бу масалада тўғри фикр юритиб, тилда маъно бирламчи ва ҳайвонларнинг хабарлашиш овозлари тилга оид бўлмайди дейди.

Тил ва тилшуносликдаги нуқсонлар

Тил жамиятнинг тарихини акс эттирувчи кўзгуси ва шу билан бирга унинг тараққиётини таъминловчи энг муҳим қуролдир. Агар бугунги фан натижаларини кўз олдимизга келтирсак, мазкур ташбихдаги кўзгу ўрнида инсон билими ва фаолиятининг ҳамма соҳасини сўз шаклида қамраган компьютерни кўрамыз. Тил компьютерининг эҳсоналари халқ мияси ва китобларга ўрнашган. Бу азим ва мураккаб дастгоҳнинг ихтиёрини халқ адиб, жумладан тилшунос деб аталган мутахассисларнинг қўлига топширган. Тилшуноснинг вазифасини китобдан ва халқ оғзидан замондаю маконда чекланмаган ҳолда ҳамма сўз ва қоидаларни тўплаб лугат ва қоидалар тўплами тарзида халқ ихтиёрига топширишдир. Минг йиллар бурун ёзилган бир асарни ўқиган ёки бир шева вакили иккинчи бир шева вакилидан эшитган бирор сўзни

Ўзбек тилининг алоҳида луғатидан тополмаса, тилшунос ўзини айбдор деб билиши керак.

Дунёдаги кўпгина тилшунослар мазкур вазифага амал қилдилар ва қилмоқдалар. Аммо бизда бунга зид амал авж олди. Бунинг бош омили умуман тарихни, жумладан илму фан тарихини ва мумтоз адабиётни унуттириш ва унутиш бўлди. Тарихни унутиш ҳар бир халқ учун фожиа ҳисобланади. Чунки тарихига эътибор бермаган халқ ўзининг маданий ва маънавий мустақиллигини йўқотиб, тараққиёт заминидан жудо бўлади. Минг йиллар давомида сайқал топган ўзининг миллий анъана ва расму одатларининг, юксак маънавий меросининг қадрига етолмайди ва ваҳшиёна хатти-ҳаракатларни маданий деб тушунади. Ўзининг миллий маданиятидан ажралган киши ўзга халқларнинг маданиятидан ҳам тўғри фойдалана олмайди. Унинг ижобий томонларини қолдириб, салбий томонларини олади. Ҳаммангизга маълум сабабларга кўра бизнинг жамиятимиз ҳам мана шу дардга чалинди.

Ҳаётимизнинг ҳамма соҳаларини қамраган бу ижтимоий дард тилимизни ва тил илмини ҳам фалаж қилди. Октябрь Революцияси кўринишда миллий тилларнинг ва миллий тилшуносликнинг тараққиётига катта йўл очгандай бўлди. Аммо шахспарастлик даврида Ленин ваъда қилган миллий сиёсат, жумладан тил сиёсатининг поймол қилиниши натижасида дастлаб Совет давлатининг содиқ хизматчилари бўлмиш Евгений Дмитриевич Поливанов, Ғози олим Юнусов, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек каби тилшунос ва адиблар йўқ қилиниб уларнинг асарларини ўқиш ман қилинди. Шундан кейин ҳар соҳада бўлганидек тилшуносликда ҳам Иттифоқ миқёсида пир деб ҳисобланган бир шахсга сиғиниш бошланди. Сталин дунё бўйича ҳамма соҳанинг худоси бўлса, тилшуносликда Марр деган шахс ҳамма тилшуносларнинг доҳийси бўлди. У ҳамма тиллар “Сал, раш, бер, ион” деган тўртта сўздан вужудга келган, тил синфий, дастлаб тил бўлмаган, кейинчалик ҳам тил йўқолиши

мумкин деган назарияни ясаб берди. Бунга амал қилиш Совет Иттифоқидаги барча тилшунослар учун мажбурий бўлди. Шунда бизнинг тишуносларимиз ҳам ота-боболаримиз от билан итнинг фаркига бормаган, бинобарин буларни бир сўз билан атаган, ўзбек тилидаги ҳамма қўшимчалар “чанг” ёки “чунг” деган сўздан вужудга келган, деган “илмий” асарларни нашр этдилар. Марчилик Совет тилшунослигини боши берк кўчага олиб келганидан кейин Сталин мазкур назариянинг хатолигини айтди, аммо ўзининг ҳамма тиллар бирлашиб, дастлаб зонал тиллар сўнгра дунёда бир тил вужудга келади, деган назарияси билан тилшуносликни ва тил сиёсатини яна иккинчи бир боши берк кўчага олиб кирди ва бугунги миллий англашил-мовчиликнинг сабабчиси бўлди.

Бу ленинизмга суянган ғояларнинг тантанасининг натижаси шу бўлдики, тилчилар ўзларининг муқаддас вазифаси бўлмиш тил бойлигини сақлаб, уни ўқувчи ва толибларга ўргатиш ўрнига, норма, арабча-форсча, эски, ўзбекча эмас озарбайжонча, қозоқча, қирғизча деган баҳоналар билан ўзбек тилида қўлланиб келган сўз ва қоидаларни йўқотишни ўзларнинг муқаддас бурчи деб тушунадиган ва мана шу илм моҳиятига мутлақо зид бўлган тушунчага таассуб билан амал қиладиган бўлдилар. Натижада ўн минглаб кундалик маданий ва маънавий ҳаётимиз учун зарур бўлган сўз ва тушунчалардан маҳрум бўлдик. Керакли сўз ва тушунчаларни билмаслик эса жамиятни тўғри ҳаёт йўлидан оздиради. Бунга минглаб мисол келтириш мумкин. Лекин иккита мисол билан чекланамиз. “Салам” деган сўз бор. Буни чет эл олимлари, аспирант ва талабалар билади. Бизда ўқитилмагани ва луғатлардан ўрин берилмагани учун хатто профессорларимизнинг аксари билмайди. Бу “салам” деган сўз олди-берди жумладан савдо ишида жуда муҳим бўлган бир амални билдиради ва унинг иқтисодий муомала учун аҳамияти улўғдир. Салам тайёр бўлмаган молни етти шарт билан олдиндан баҳосини тўлаб тайёр бўлганидан кейин олишдир. Етти шартнинг биринчиси молнинг жинсини аник

келишиб олиш, масалан, мева бўладиган бўлса, ўрикми, олмами. Иккинчи шарти навъини аниқ келишиб, олма бўлса, масалан, қирмизакми, оқ олмами, учинчи шарти васфа, масалан, йириклиги, курти бор йўқлиги аниқ бўлиши керак, тўртинчи шарти молнинг миқдори, бешинчиси молни топшириш вақти, олтинчиси топшириш жойи ва еттинчиси баҳоси аниқ келишиб олиниши лозим. Агар мана шундай сўзлар луғатларга киритилиб, ўқувчи ва талабаларимизга ўргатилса эди, жамиятимиз бунчалик хору зор бўлмас эди.

Яна бир мисол, мавжудотнинг ҳар бирининг нималиги бор, қандайлиги бор. Унинг нималиги “зот”, қандайлиги “сифат” дейилади. Ҳар бир нарсанинг моддасини “жавҳар”, жавҳарга шакл берувчи нарсаларни “араз” дейилади. Бир нарса иккинчи нарсага сингса, бунинг жараёни “хулул”, сингувчиси “ҳолл”, сингдирувчиси “маҳалл” деб аталади. Мана шундаги “зот”, “жавҳар” ва “маҳалл” деб аталувчи учта бир биридан фарқ қиладиган тушунча Европада бир сўз билан “субстанция” деб ифодаланади. Биз илм тарихини билмаслигимиз туфайли учта сўзни йўқотиб, мазкур тушунчаларни фарқламайдиган ҳолга келганимиз ва “субстанция” сўзини ўзбекчага таржима қилиш керак бўлганда ўрнига қараб уч хил қилиб таржима қилиш у ёқда турсин, уни таржима ҳам қилолмаймиз.

Илмий меросимизда “тасниф” ва “мусаннафот”, “таълиф” ва “муталлафот” деган сўзлар бор. Аммо биз ҳозир русчадан таржима қилганда “произведение”, “сочинение”, “трактат” каби сўзларнинг ҳаммасини бир сўз билан “асар” деб таржима қиламиз. Тарихни инкор қилиш, халқдан ажраш тилнинг маърифий ва бадиий аҳамиятига эътибор бермаслик натижасида тилчиларимизнинг ўзининг тили ҳам қаттиқ бузилди. Ўзақдош сўзларни “қариндош сўзлар” дедилар. Натижада инсон билан сўз орасида фарқ қолмади. “Тарихий сўзлар”ни “тарихий лексик қатлам” дейдиган бўлдик. Оқибатда кўмир билан сўз орасида тафовут қолмади. Сўздаги

қўшимча маънони “бўёқ” деб атаб, маънодан бўёқни фарқламайдиган бўлдик.

Тилимизнинг тарихи ва тузилишига оид хусусиятлар унинг жуда қадимийлиги, ниҳоятда бойлиги ва мукамал тузилишга эгаллигини тасдиқлайди. Аммо совет даврида мактаб ва олий ўқув юртлари нутқимизга катта зарар етказди. Энди нутқимизни соғломлаштириш учун кўп иш қилишимиз керак. Буларнинг энг муҳимлари куйидагилардир:

1. Сўз ва қўшимчалар имлосини адабийлаштириш. Бир вазндаги сўзлар ҳозир икки шаклда ёзилмоқда. “Олий” вазнидаги сўзларнинг баъзиси, масалан, “осий”, “ҳомий” шаклида тўғри ва баъзиси “қози”, “рози” шаклида нотўғри ёзилмоқда. “Мутафаккир” вазнидаги сўзларнинг баъзиси “мутақаббир” шаклида тўғри ва баъзиси “мутасаввуф” шаклида нотўғри, “тақаббур” вазнидаги сўзларнинг баъзиси “тасаввуф” шаклида тўғри ва “тавакқал” шаклида нотўғри, “қассоб” вазнидаги сўзларнинг баъзиси “қаллоб” шаклида тўғри ва баъзиси “фаол” деб нотўғри, “қалам” вазнидаги баъзи сўзлар “шафак” шаклида тўғри, баъзиси “сабоқ” шаклида нотўғри ёзилмоқда. Нотўғри шаклларни “қозий”, “розий”, “мутасаввиф”, “тавакқул”, “фаъъл”, “сабақ” деб тузатиб ёзишимиз керак. “Воқий”, “тобий” шаклидаги сўзларни “воқе”, “тобе” деб ёзиш ҳам ҳеч бир жиҳатдан тўғри эмас. Кўпгина талаффузи яқин сўзлар бирлаштириб юборилган. Масалан, “адл” ва “адил” “адл” шаклида, “зод” ва “зот” “зот” шаклида ёзилмоқда. Буларни фарқлаш лозим. Масдар қўшимчасининг “-мак” шаклини “-моқ” шаклида ёзиш қоидалаштирилган. Адибларимиз “ўрмоқ”, яъни ўроқ ёки чалғи билан пичмоқдан “ўрмақ” чирмаштирмакни, “урмоқ”дан “урмақ” пуфламакни, “турмоқ”дан “турмақ” ўрамоқни фарқлаганлар. Буларни биз ҳам фарқлашимиз керак. Ўзга қўшимчаларнинг манъ этилган шаклларини, масалан, “ишка”, “кечти”, “кеткан” деб ёзишга қаршилик қилмаслик зарур.

2. Сўзликларимизга киритилмай қолган сўз ва ибораларни киритиш ҳамда уларнинг маъноларини аниқ ва тўлиқ

бериш. Бу борада қилинадиган иш беҳад кўп. Кичкина бир мисол келтираман. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “қаламдон” сўзига “қалам, перо, ручка солиб қўйиладиган қутича” деб изоҳ берилган. Ҳолбуки, ўзбек қаламдонида қалам, қаламтарош, қаламқат, лос ва абр сақланган. Хат санъатини вужудга келтирган бу ёзув қуролларининг ҳаммасини ва уларнинг номини ҳар бир ўзбек билиши керак. Шунда расм ёки саҳнада саллали қаламкашларнинг қўлига пат тутқазиб қўйиш, саллани шляпа билан алмаштириш билан тенглигини сезадиган бўламиз.

3. Ўзбек тили қоидаларига ҳилоф тарзда ясалган, нотўғри таржима натижасида вужудга келган ёки муодили борлигини билмаслик натижасида таржима қилинмай ишлатиладиган атама ва номларнинг аслини топиб ишлатиш, масалан, ўзбекча сўзлаганда сут билан савдо қилиш корпуси эмас, сутфурушлик, савдо маданияти эмас, савдо одоби, қатор эмас, раста, пассаж эмас, тим, майдаланган гуруч эмас, окшок, цитрус ўсимликлари эмас, гармсери мевалар, мандарин эмас, юсуфий, апельсин эмас, буртуқол, ёки оранж, петрушка эмас, кўзбара, сельдерей эмас, жаъфарий, цивилизация эмас, тамаддун, интеллект, интеллектуал меҳнат эмас, ақл, ақлий меҳнат, менталитет эмас, тушунча, мафкура, дастур эмас, барнома, устувор эмас, авло, репрессия, қатағон эмас, босим, бостирув, транспорт эмас, маркаб, информация эмас, мухобара, тиш чўтка эмас, мисвок, тиш настаси эмас, тишмаъжун, тиш парашоги эмас, тишурпок, натурал сон эмас, табиий сон, ромб эмас, муайян, фазовий фигура эмас, муҳажжама, зодияк белгиси эмас, бурж, қисқичбақа юлдуз туркуми эмас, саратон, мактаб-интернат эмас, ётоқ мактаб, ишчилар шаҳарчаси эмас, ишчибод, студентлар шаҳарчаси эмас, толибобод, профессорлар массиви эмас, устодобод дейилса, каломимиз гўзал тус олади. Шу хилдаги ислоҳга муҳтож бўлган маъноси ноаниқ қалбаки сўзлар ҳозирги матбуот саҳифаларида мингаб бор.

4. Сарфу наҳв китобларига киритилмай қолган сийға ва қоидаларни киритиш, ҳамда ҳамма сийғаларнинг маъно ва қўлланиш ҳолларини аниқлаш. Сийғаларнинг кўплиги жиҳатдан тилимизнинг ифода имкониятининг чексизлигини ҳозирча кўпчилик тасаввур қилолмайди. Масалан, “уй” деган сўздан яшаш мумкин бўлган янги сўз ва сийғаларнинг сони мингдан ортади, десак ишонмайсиз. Аммо бу туркий тилларга хос бир ҳақиқат.

5. Сўз ва унинг сийғаларини ҳолат тақозосига кўра ўз ўрнида ишлата билиш. Бу жиҳатдан бизнинг нутқимиз беъманилашиб кетган. Бунинг сабаби тил илми ва таълимида юксак даражада бўлган маоний илмининг назардан соқит қилинганлигидир. Тилшуносларимизнинг аксари “семантика”, “семасиология”, “сема”, “семема” ва “рема” деган сўзларни ғарбда пайдо бўлган янги илмий тушунчаларнинг номи деб билиб, шу атамалардан фойдаланадилар. Лекин буларнинг тарихини, ўтмишда олимларимиз қўллаган муодилларини ва бу ғарбча сўзлар билдирган тушунчаларнинг шарқда аллақачон маълум бўлганини билмаганликлари учун илму таълимдан амалий натижа ололмайдилар. Бинобарин ўқувчи, толибнинг нутқи уёқда турсин, ўз нутқларини тузатолмайдилар.

6. Каломимизни фасиху балийғ қилиб, бадийлигини орттириш. Бу жиҳатдан мумтоз адабиётимиз фақат ўзбек учун эмас, ўзга халқлар учун ҳам туганмас хазинадир.

7. Ўзлашмаларга бўлган муносабатни соғломлаштириш. Ҳозирги баъзи ўртоқларимиз ўзбек тилини ҳозирги аянчли аҳволга келтирган араб ва форс сўзларини ўзбекчалаштириш ҳаракатини давом эттиришга ундамоқдалар. Тарихимиздан, илмий ва адабий меросимиздан, табиий, маданий ва маънавий бойлигимиздан жудо қилган, ҳамда жаҳон тараққиётидан маҳрум этган бу ҳаракат бугунги кунда ўта зарарлидир.

8. Маҳсулотнинг номи айтилганда **маҳсулот** сўзини ишлатмаслик. Масалан, гўштнинг ўзига **гўшт маҳсулоти** деб бўлмайди. Чунки бунда гўшдан тайёрланган бошқа нарсалар тушунилади. Кизик ҳолат, **най чолғу сози** дейдиганлар ҳам бор.

9. Бир нарсанинг номи айтилгандан сўнг унинг турини билдирувчи сўзни истеъмом қилмаслик. Масалан, **ғўза** авж олди дегандан сўнг **ўсимликнинг** ривожи яхши деб бўлмайди.

10. **Институт, субъект, объект** каби сўзлардан суйистеъмом қилмаслик. Масалан, **маҳалла институти, тадбиркорлар субъекти, ошхона объекти** фойдасиз дабдабали таъбирдир. Иморат қурилиш вақтида қурувчига нисбатан объект бўлади, ишга тушганда объект бўлолмайди. Тил истеъмолида бартараф қилиниши зарур бўлган нуқсонларнинг баъзилари шулардан иборат.

НУТҚ ВА КАЛОМ

Инсонга хос ва уни ўзга жондорлардан мумтоз қилган нутқ, яъни сўзлаш қобилиятига моҳият ва унинг амалга ошиши нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, унинг бир неча жиҳати бор. Бу масала ҳақида замонавий тилшунослар орасида кенг тарқалган бир фикрга биноан сўзлаш вақтида фойдаланадиган воситалар, яъни сўз ва уларни бириктиришу талаффуз этиш қоидаларининг йиғиндиси «тил» деб аталади ва шулардан фойдаланиб айтилган гаплар йиғиндиси «нутқ» дейилади. Аммо бу масалага синчков ўқувчи талаби ёки илмий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, бунинг кўпгина мунозарали жиҳатлари бор.

Замонавий ўқувчи илмдан самарали фойдаланиш ва ундан амалий фойдаланишдан ташқари уни назарий ривожлантириш учун ҳар бир масаланинг тарихини, олимларнинг шу масала ҳақидаги турли фикрларини яхши билиши ҳамда бу фикрларнинг тўғри ва илму амал учун фойдалисидан фойдасизини ажрата олиши зарур. Мазкур масала ҳақидаги турли фикрларни танқидий ўрганиб, тўғри хулосага келиш учун сўзлашиш нималардан иборат деган саволга аввал ўзимиз шу ҳодисанинг табиатига қараб жавоб топишимиз ва ундан кейин бу саволга илм аҳли энг қадимдан бошлаб шу кунгача қандай жавоб берганини аниқлашимиз

мумкин. Лекин бунинг аксини қилишимиз ҳам мумкин, яъни аввал шу масала юзасидан айтилган фикрларни ўрганиб уларни таҳқиқ этилаётган ҳодиса нуқтаи назаридан тўғри-нотўғрилигини текшириб бир хулоса чиқаришимиз мумкин. Ҳозир биз биринчи йўлни тутайлик!

Ҳар бир киши туғилганда сўзлаша олмайди, лекин ўрганиб сўзлаш ва сўзлашиш қобилияти билан туғилади. Маълум муддатдан кейин бу қобилият ишга тушиб, бола катталарнинг сўзларига қулоқ солиб, сўз ўргана бошлайди. Аввал сўзларни чала талаффуз қилади. Бу баъзи товушларни аниқ уқмаслик ва айтиш малакаси йўқлиги натижасида содир бўлади. Бора-бора бу камчилик йўқолади. Натижада у нарса ва ҳодисаларнинг отини ўрганади ва гап тузишни ўргангунга қадар ўз истагини якка сўзлар билан ифодалайди. Сўнгра кўшимчаларни, сўзни ишлатиш қоидаларини эгаллаб гап тузиб, аниқ қилиб сўзлай бошлайди. Оламда нарса ва ҳодисалар ҳамда инсоннинг маънавий олами чексиз бўлганлиги учун инсон умрбод сўз ва унинг маъноларини ўргана боради, лекин тўлиқ ўрганолмайди. Бошқача қилиб айтганда бир киши бутун халқ билган нарсани ҳаммасини билолмайди. Чунки бир кишининг умри, унинг қудрати асрлар давомида миллионлаб киши вужудга келтирган ва кун сайин кўпайиб борадиган маҳсулотни ўзлаштиришга қодир эмас. Сўзловчи умрининг охирига қадар ушбу маҳсулотнинг кичик бир улушидан ўз фикри, истаги ва завқини ифодалаш, ўзга кишилар билан муомала қилиш учун восита сифатида фойдаланади. Ана шу халқ яратган маҳсулот бир нарса, ундан кишининг фойдаланиши иккинчи нарса, шу маҳсулотдан фойланиш натижасида яна учунчи нарса вужудга келади. Бу ҳар бир кишининг сўзлаш маҳсули бўлиб, бундан муайян бир мақсад кузатилади ва шу мақсад ўзга бир кишига ёки бир неча кишига билдирилади. Сўзлашнинг ўзи эса тинглаб англашни талаб қилади. Сўзланганни тингловчи уқиши керак бўлади. Демак сўзлаш воситалари, сўзлашув, тинглаб англаш ва сўзлаш маҳсули бор экан. Сўзлаш билан боғлиқ мазкур ҳодисаларнинг

мавжудлиги тилшуносларнинг кўпига маълум. Аммо буларнинг фаркланишининг илмий жиҳатдан керак-керакмаслиги, керак деб топилганда уларнинг чегарасини аниқлаш масаласида олимлар ўртасида ихтилоф бор.

Шу ўринда бир нарсани эслатиб ўтишим керак. Илмий мунозарада ёки турли фикрларни солиштирганда ҳақиқий ихтилофдан сўздаги ихтилофни фарқлаш керак бўлади. Чунки бир нарсани бир неча сўз билан ва бир неча нарсани бир сўз билан ифодалаш мумкин. Шунинг учун бир нарсанинг тавсифида қўлланган сўзлар эмас, ўша нарсанинг ўзи ва унинг сифатлари назарда тутилади. Албатта сўзни тўғри-нотўғри қўллаш мумкин. Бир сўзга нисбатан иккинчиси маъқулроқ бўлиши мумкин. Аммо сўзга оидни тавсиф этилаётган нарсага нисбат бериб бўлмайди.

Энди мақсадга кўчайлик. Сўзлаш воситалари ва сўзлашу тинглаш ёки сўзлашиш, ҳамда сўзлаш маҳсули бор дедик. Шарқ олимлари буларнинг биринчисини, яъни сўзлаш воситаларини «лисон», «забон», «тил», иккинчисини яъни сўзлашишни «нутқ», учунчисини, яъни сўзлаш маҳсулини «калом» деб атаганлар. Сўзлаш билан боғлиқ ҳодисаларни мана шу хилда учга бўлиш жаҳон тилшунослигида XIX асрга қадар давом этди ва ҳозир ҳам қисман давом этмоқда. Аммо XIX асрда тилшуносликда «психологизм», яъни руҳиётчилик деб аталган оқим пайдо бўлгандан бери бу масала мунозарага сабаб бўла бошлади. Мазкур оқимни «психологизм», яъни руҳиётчи деб аталишига сабаб, булар тил бирликларини аниқлашда сўзловчининг руҳий ҳолатини мезон қилиб олганлар ва шунга биноан тил ҳақиқатда фақат якка шахслар онгида мавжуд деб умумхалқ тилини инкор қилиб, каломни «тил» деб атаганлар. Тилни бундай тушуниш хато ҳисобланади ва ҳозир бу фикрни кўпчилик ёқламайди. XX асрнинг ўнинчи йилларига келиб мазкур масала юзасидан Женевалик олим Фердинанд де Соссюрнинг фикри кенг тарқалди ва бу ҳақда турли фикрларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. XIX аср Аврўпа тилшунослари сўзлаш

воситалари билан сўзлаш маҳсулини бирлаштириб, тил тушунчасини кенгайтирган бўлсалар, Фердинанд де Соссюр буларни яна фарқлаб, уларнинг мазмунини торайтирди, аммо сўзлашишнинг мундарижасини кенгайтирди. У тилни, яъни сўзлаш воситаларини онг билан чеклаб, унинг моддий, яъни товуш жиҳатини сўзлаш маҳсулига киритди. Бунинг шарҳи шундай:

Соссюрнинг фикрига кўра кишиларнинг онгида мавжудот ҳақида тушунчалар бор ва ҳар бир тушунча билан боғлиқ товуш тасавури бор. Масалан, дунёдаги ҳамма кишиларнинг онгида “сув” ва “ичмак” деган тушунчалар бор. Шу билан бирга ўзбеклар онгида “с”, “у”, “в” товушларининг “сув” деб талаффуз қилинадиган тасавури, тожиклар онгида “о” ва “б” товушларнинг “об” деб аталадиган тасавури, руслар онгида “в”, “о”, “д” ва “а” товушларининг “вода” деб талаффуз этиладиган тасавури бор. Соссюр ана шу тушунча билан товуш тасавури ва улар орасидаги муносабат тилга таалукли, қолгани сўзлаш маҳсулига оид дейди.

Шундай қилиб, Соссюр товуш ва унинг талаффузини тил таркибига киритмайди. Совет тилшуносларининг аксари бу назарияни тилни дематериализация, яъни моддийсизлантириш ва у материализмга зид деб баҳоладилар, баъзи тилшунослар уни маъқул топдилар ва айримлари бу фикрни ислоҳ этишни маъқул кўрдилар. Соссюр нутқ, яъни сўзлашиш тушунчасини кенгайтирди ва натижада тилшуносликда “нутқ фаолияти” деган атама вужудга келди. Соссюрнинг ўзи буни “лангуаж”, тиллашиш, яъни сўзлашиш деб атаган. Муайян шахснинг сўзлаганини парол, яъни “сўзлам” деб атади ва русчага “реч”, яъни “нутқ” деб таржима қилинди, натижада ўзбекчада ҳам “калом” атамаси ўрнида “нутқ” атамаси ишлатиладиган бўлди. “Нутқ” ўрнида эса тилшуносликда “нутқ фаолияти” истеъмол қилинадиган бўлди. Аммо бу атама рус тилшунослигида соссюрча мазмунда ишлатилиши билан бирга академик Шерба таклиф қилган мазмунда ҳам қўлланади. Рус тилшунослигининг Ленинград мактабига мансуб тилшуносларнинг устози бўлмиш

академик Шербанинг фикрига кўра “нутқ фаолияти” сўзлаш ва англашнигина ўз ичига олади. Соссюрнинг лангуажи эса сўзлаш ва англашдан ташқари “тил” ва сўзлаш маҳсулини ҳам ўз ичига олади.

Худди “нутқ” сўзи сингари русчадаги “реч” сўзининг ўзида фаолият мазмуни борлиги учун ҳозир рус тилшунослигида каломга нисбатан “реч” сўзи ўрнида “текст” сўзини ишлатишга мойиллик бор. “Текст” сўзи бу маънода қўлланганда сўзлаш маҳсулининг фақат ёзмаси эмас, оғзакиси ҳам тушунилади. Аммо “текст” сўзини “дискурс” деган атама маъносида қўлловчилар ҳам бор.

Дискурс тушунчаси тил билан муайян шахснинг сўзлаш маҳсули орасига унинг, яъни сўзлаш маҳсулининг ҳамма учун умумий бўлган жиҳатини акс эттирувчи оралиқ бир ҳодиса бор деган фикрга асосан пайдо бўлди ва шу оралиқ ҳодиса “дискурс” деб аталди. Тилнинг қўлланиши билан боғлиқ мана шундай ва яна бундан мураккаброқ назариялар бор ва мунозара ҳануз давом этмоқда. Бундай ечилмаган масалалар тилшуносликда кўп ва уларнинг ечими бўлғуси олимларнинг, яъни сиз бугунги ўқувчи ва толибларнинг зехнидадир. Аммо ҳозирча боболаримиз тушунчасидаги тил – нутқ (калом) илмий аниқ ва амалий қулайлигича қолмоқда.

Калом вазнли ва қофияли бўлса, “назм”, “манзум” ёки “манзума” ёхуд “тизим” дейилади. “Назм” сўзининг луғавий маъноси тузиш. Тизим “манзум”ники тизилган нарса, яъни тизикдир. Назм нотиғини “нозим” дейилади. Назм маъносида “шеър” сўзи ҳам ишлатилади. Лекин “шеър” сўзининг луғавий маъноси сезик, туюқ бўлгани учун баъзи шарқ адиблари шеърда вазн ва қофия бўлиши шарт эмас, сезгирлик билан шоирона қилиб айтилган калом, сочма бўлса ҳам, шеърдир, дейдилар.

Каломда вазн ё қофия ёки ҳар иккиси ҳам бўлмаса, уни “наср”, “мансур”, “мансура” ёхуд “сочим” дейдилар.

Шарқ адиблари насрни уч турга бўладилар. Агар каломда вазн бўлиб қофия бўлмаса, уни “муражжаз” дейдилар. Агар

каломда вазн бўлмаса-ю сажъ бўлса, уни “мусажжаъ” деб атайдилар. Агар насрда вазн ҳам, қофия ҳам бўлмаса, уни “орий” ёки “муарро” дейдилар.

Балоғат

Балоғат ҳол тақозосига мос равишда чечанлик билан сўзламак ва ёзмокдир. Ҳол тақозосидан мурод каломнинг вазият, тингловчи ва мавзуга мувофиқ бўлишидир. Шундай калом **балнийғ** дейилади. Балоғат маънога тааллуқли. Калом ҳуснининг шакл жиҳати ҳам бор бўлиб, **фасоҳат** деб, фасоҳат билан адо қилинган калом **фасийҳ** деб аталади. Мукамал ҳуснга эга калом балийғу фасийҳ бўлади. Бунинг учун каломда талаффуз ва қоида бузулмаслиги ва нотаниш сўзлар бўлмаслиги керак. Талаффуздаги нуқсон **танофур**, қоидадагиси **хилоф-и қиёс**, нотаниш сўз **ғаройиб** дейилади. Бу нуқсонлар калимага тегишли. **Боққа** ўрнида **боғга**, **келмакта** ўрнида **келмоғда** дейиш ҳам танофур, ҳам хилоф-и қиёсдир. Майдон ўрнида ишлатилган **ринг** сўзи, **қарз** ўрнида қўлланган **кредит** сўзи, **хотун** ўрнида айтилган **аврат** сўзи ғаройибдир.

Калом фасоҳати унинг қуйидаги ҳоллардан холий бўлишидир: **татобуъ-и изофа** (изофанинг кетма-кет келиши), **касрат-и такрор** (такрорнинг кўплиги), **заъф-и таълиф** (бирикма заифлиги).

Балоғат калом билан мутакаллимда бўлади. Каломдаги балоғат унинг фасийҳ бўлиши билан бирга мурод маъносига далолати равшан бўлиб, ҳол тақозосига мувофиқ бўлишидир. Мутакаллимдаги балоғат малака бўлиб, балийғ калом адосига кодирликдир.

Алфоз (лафз – сўз)нинг анвоъи (турлари): мутабойина, мутгафиқа, муродифа, мутажониса. **Алфоз-и мутабойина** мустақил **ер**, **кўк** каби сўзлар. Ҳозирги тилшуносликда бу тушунча йўқ. **Мутгафиқа** ҳозир **шаклдош** ва **омоним** дейилади. **Мутажониса** маънодош ва **синоним** деб аталади.

Маъоний илми

Илм-и маъоний муқтазо-йи ҳолга мувофиқлигини билдирган аҳвол ҳақида бахс юритади. Бахс мавзуи бўлган аҳвол, яъни ҳолатлар етти қисмдан иборат. Бринчиси **калом**, иккинчиси **муснад илайҳ**, учинчиси **муснад**, тўртинчиси **мутаммимот-и калом**, бешинчиси **қаср**, олтинчиси **адаво-и атфиййа**, еттинчиси **мусовот-и ийжоз итноб**. Булар қазиййа таркибига оид бўлақлар. Маъоний хориждаги, яъни онгдан ташқаридаги ҳодисаларга алоқадор бўлгани учун ўз мавзуини **қазиййа** деб атайди. Сарфу наҳвда бунинг муодили **жумладир**. Аммо жумланинг воқиликка алоқаси йўқ. Шунинг учун бунга алоҳида илм сарфу наҳв ижод қилинган.

Маъонийда калом аввал иккига **ахборий** (дарак берувчи) ва **иншой** (қўзғовчи, ундовчи)га бўлинади. Ахборий калом бирор воқиани уч замоннинг бирида содир бўлгани ёки бўлмагани ҳақидаги хабардир. Иншой калом талабий ва ғайри талабий каломларга бўлинади.

Иншо-йи талабий беш навъдир: 1) **амр** (қилишга буйруқ); 2) **наҳй** (қилмасликка буйруқ); 3) **нидо** (эй, ҳей, ҳў каби сўзлар билан ўзига қаратиш); 4) **таманно** (бўлмайдиган ишни орзу қилмоқ); 5) **истифҳом** (сўроқ). Иншо-йи ғайри талабий **таажжуб** ва **таражжо** (бўладиган ишга умид қилмоқ).

Муснад ва муснад илайҳ

Муснад гапдаги кесимга, **муснад илайҳ** эгага тўғри келади. Маъонийда буларнинг ўрни ва ўрин алмашиши, ҳазф, яъни тушириб қолдириш сабаблари, таъриф ва танкири (аниқ ва ноаниқ ҳолати) тавсиф қилинади.

Мутаммимот-и калом

Мутаммимот мутаммиманинг кўплиги. **Мутаммимот мутаммимот-и феъл** ва **тамйиз** (шубҳани кўтариш)дан иборат.

Қаср

Қаср – сифатловчининг сифатланмишнинг ва сифатнинг сифатланмишнинг ўрнини эгаллашидир. Масалан, **фалончи талабадир** деганда сифатланмиш сифатнинг, **талаба фалончидир** деганда сифатловчи сифатланмишнинг ўрнини эгаллаган.

Маъонийда яна **адаво**-и **атфий**а (боғловчилар), **васл** (кўшиш), **фасл** (айириш), **итноб** (муфассал қилиб таъбир қилиш), **мусовот** (баён қилинган маънонинг сўзлар билан тенг бўлиши) тавсиф қилинади.

Баён илми

Бу илмда ифода воситаларидан **ташбих**¹, **истиъора**, **киноя**, **мажоз** ва **ҳақийқат** тавсиф қилинади.

Ташбихнинг рукнлари, яъни бўлаклари **мушаббах**, **мушаббах бих**, **важҳ-и шибх**, **одот-и ташбихдан** иборат. Юз ойга ўхшатилса, ўхшатилмиш юз **мушаббах**, ўхшамиш ой **мушаббах бих**, нурунийлик **важҳ-и шибх** бўлади. Агар бунда **каби**, **дек** сингари сўзлар ишлатилса, улар **одот-и ташбих** бўлади. **Баён**да ташбихларнинг бир неча тури, ҳамда **истиора**, **киноя**, **мажоз** ва **ҳақийқат** зикр қилинади².

Иншо

Иншо талабий ва гайриталабий бўлади. Иншо-йи талабий бир нарсани талаб қилмоқдан иборатдир. Иншо-йи гайриталабий **амр**, **иаҳй**, **истифҳом**, **нидо**, **таманно**, **таражжо**, **таажжуб**, **мадҳ**, **заммдан** иборат. **Амр** – қил деб буюриш, **иаҳй** – қилма деб буюриш; **истифҳом** – сўров; **таманно** – бўлмайдиган ишни орзу қилиш; **таражжо** – бўладиган ишга умид боғлаш; **замм** – **мадҳ**нинг зидди, ёмонлаш.

¹ Буни **ташбех** деб ўқиш хато. Асл талаффузи **ташбийх**.

² Мазкур ифода воситалари Атоуллоҳ Хусайннинг **Бадойиъу-с-санойиъ** (Тошкент – 1981) асарида бадиъ илмига киритилган ва тавсиф қилинган.

Яна баёнда боғловчи ва кўмакчилар (мутлақ маънода), ийжоз (қисқа қилиб ифода қилиш) ва итиоб (муфассал ифода) бор.

Бадиъ илми

Бунда санъатлар берилган. Лекин Атоуллоҳ Хусайнийнинг мазкур асаридек мукаммал эмас.

Одоб ва адиб

“Адаб” сўзининг биринчи маъноси ҳар бир ишда меъёрни сақлашдир. Ишни чегарадан чиқмасдан меъёри билан қилиш учун билим керак бўлгани учун “адаб” билим маъносини ҳам ўз ичига олади. Бинобарин “адаб” деганда ўқиб, ўрганиб, ҳушахлоқ бўлиб, муомала ва ишни ўрнига қўйиб бажариш кўникмаси тушунилади.

Адаб сарриштасин тутқил, адабдин яхши роз ўлмас
Адабсиз икки оламда билинг-ким, сарафроз ўлмас.

деганда шоир “адаб” сўзини мазкур маънода ишлатган. “Адаб ўрганмак”, “адаб ўргатмак” каби мураккаб феъллар таркибидан ҳам “адаб” сўзи мазкур маънодадир.

Адабсизни адабга келтириш учун баъзан тергаш ва баъзан жазолаш ҳам керак бўлади. Шунга биноан “адаб” сўзи таъзир маъносида ҳам қўлланади. “Адабини бермак”, “адабини емак” ёки “адабини олмоқ” деганда “адаб” таъзир маъносидадир. Мумтоз адабиётда “адабини бермак” ўрнида кўпроқ “адаб қилмоқ” ишлатилади.

Адабиёт сўзи мана шу “адаб” сўздан унинг тарбиявий ва илмий маъноларини кўзда тутиб ясалган бўлиб, унинг луғавий маъноси адабга тегишли нарсалар, жумладан асарлардир.

“Одоб” сўзига келсак, бу сўз аслан “адаб” сўзининг кўплигидир. Мумтоз адабиётда “адаб”нинг кўплиги сифатида

қўлланади. Аммо ҳозир сўзлашувда унинг кўпликдаги маъноси уқилмайди ва қисман “адаб” ўрнида қўлланади. Ундан ташқари “одоб” сўзи инсон фаолиятининг айрим соҳаларига оид қоидалар ва уларга риоя қилиш маъносида ҳам ишлатилади. Масалан, “турмуш одоби”, “кийиниш одоби”, “муомала одоби”, дегандаги “одоб” ана шу маънодадир. Бу маънодаги “одоб” русчага “култура” деб таржима қилинади.

“Адаб” ва унинг кўплиги “одоб” сўзининг махсус илмий маъноси ҳам бор. Бу ҳолда мазкур сўзлар адабий илмларни, яъни тил ва адабиёт билан боғлиқ илмларни англатади. Бундан ўша илмларнинг адаб эгаллаш ва одобли бўлиш учун зарурлиги назарда тутилган. Аврўпада шу маънодаги адаб сўзи қаршисида луғавий маъноси “сўз севиш” бўлган “филология” атамаси қўлланилади.

Адабий илмлар маъносидаги одоб қуйидаги қисмларни ўз ичига олади.

1. Луғат илми
2. Сарф илми
3. Иштиқоқ илми
4. Наҳв илми
5. Маоний илми
6. Баён илми
7. Аруз илми
8. Қофия илми
9. Иншо
10. Шеър фарзи
11. Муҳозара
12. Расму-л-хат

Буларнинг аввалги саккизтаси усул, яъни адабий илмларнинг асосийлари, кейинги тўрттаси *фурӯъ*, яъни адабий илмларнинг амалий тармоқлари ҳисобланади. “Луғат” деганда сўзнинг аниқ бир гапдаги махсус ҳолати эмас, тилдаги мутлақ жихати тушунилади. Ғарб тилшунослигида бу

“лексика”, яъни луғавий бирлик деб аталади. “Луғат”нинг кўплиги “луғот”дир. Масалан, “Ўзбек тилининг луғоти” дейилганда шу тилдаги ҳамма сўзлар, “Ўтган кунлар” романининг луғоти” дейилганда шу романдаги ҳамма сўзлар назарда тутилади. Шунга биноан луғат илми тилнинг луғавий бирликлари ҳақидаги илмдир. **Сарф** сўзнинг ўзгариши ҳақидаги илмдир. Ўзбек тилида сўзни қўшимчалар ўзгартиради. Масалан, “китоб” сўзининг “китоблар”, “китобим”, “китобни” деган ва ҳоказо шакллари бор. Бундай сўз шакллари “сийға” деб аталади, “китоблар” кўплик сийғаси, “китобим” биринчи шахс, бирлик, эгалик сийғаси, “китобни” тушум сийғаси. Баъзи тилларда сўз ўзгариши сўзнинг ўзгарадиган қисмини ўзгартириш натижасида содир бўлади. Араб ва рус тилларида бу ҳодиса мавжуд.

Сарф русчада “**морфология**” деб аталади. **Нахв** илми сўзларнинг гапдаги таркиб қоидалари ҳақидаги илм бўлиб, бу Ғарбда “**синтаксис**” деб аталади. Сўз сарф ва нахв мавзуи бўлганда “калима” деб аталади. **Иштиқоқ** сўз ясалиши ҳақидаги илм. Бу ғарбда “**деривация**” деб аталади.

Аруз назм вазнлари, қофия мисраларининг ҳамоҳанг қилиб тугатиш қоидалари ҳақидаги илм. **Иншо** турли мактуб, рисола ва ҳужжатлар ёзиш қоидаларидан иборат. **Шеър фарзи** шеърга баҳо беришдир. Бундаги “фарз” сўзи “фуруз” шаклида ёки унинг ўрнида “нақд” сўзи ҳам ишлатилади. “Танқид” сўзи “нақдлаш”, яъни баҳолаш деган маънодадир.

Муҳозара тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг ҳикматли сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида фойдалана билишдир. **Расму-л-хат** ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло билимидан иборат.

Одобга тааллуқли мазкур адабий илм ва фанларни эгаллаган олим “адиб” деб аталади. Бу маънодаги адиб сўзи русчага “филолог” деб таржима қилинади.

МАТН ЖУМБОҚЛАРИ

Жаҳондаги ёзма мерос билан боғлиқ муаммолар, жумладан нуқсонлар оз эмас. Булар билан дунё олимлари асрлар давомида шуғулланиб келмоқдалар. Бугунга келиб айрим жумбоқлар ечилган. Масалан, Урхун битигларидаги, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”идаги баъзи сўзларнинг ўқилиши ва маъноси аниқланди. Инглиз олими Ж. Клосон битигларни нотўғри ўқиш натижасида пайдо бўлган, аслида йўқ сўзларни аниқлаб, уларнинг рўйхатини ўзи тузган луғатларнинг бирига илова қилган.

Аммо хануз ҳам ҳал қилинмаган масалалар ва тузатилмаган хатолар талайгина. Масалан, француз олими Жиро **Тонюқуқ битигининг** иккинчи сатридаги бир иборани “қанын булмайин”, яъни хонини топмасдан деб, ўзгалар “қанын бўлмайин”, яъни хонли бўлмасдан деб ўқиганлар. Буларнинг қайсиси тўғрилиги ҳақида фикр эълон қилинмади. Шу битигнинг саккизинчи сатрида “**йағимиз тегра учўк тегирди, биз шаг эртимиз**” деган жумла бор. С.Е.Малов шундаги “учўк”ни “хищные птицы”, “шаг”ни “падаль” деб тушуниб, жумлани “душман атрофимизда йиртқич қушлар каби эди, биз уларга ўлимтик каби эдик”, деб таржима қилган. Ҳолбуки бу жумлада душман учи, яъни илғори атрофимизда пайдо бўлди, биз эса шай, тайёр эдик, дейилган.

Тасарруф матндаги сўз, сийга, таркиб ёки тартибни онгли равишда ўзгартириб, баъзи қисмларни тушириб ёки орттириб кўчиришдир. Тасарруфдан ғараз тузатиш ёки бузиш бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда агар матнчининг илми ва ҳунари муаллифниқига нисбатан ортиқ бўлса, хусн-и ният амалга ошиши мумкин. Лекин бу тақдирда ҳам тасарруф салбий амал ҳисобланади. Матнчи муаллиф матнини ҳеч бир ўзгаришсиз қолдириб, ўз фикрини ҳошияда бериши лозим. Агар улар замондош ва алоқада бўлсалар, матнчи тузатишни муаллифнинг ўзига ҳавола қилиши керак. Муаллиф буни маъқул кўрса, фикр эгасини зикр қилган ҳолда тузатишни

матнга ўзи киритиши зарур. Агар матнчининг илмий ва адабий савияси муаллифникидан қуйи бўлса, унинг чекланган маълумотга асосланган тузатиши ҳақиқатда бузиш бўлиб чиқади. Бунда унинг нияти яхши бўлишига қарамай, амали бузгунчи матнчининг амали билан тенг бўлади.

Навойийнинг “Ҳайрату-л-аброр”ининг Ҳамд бобида шундай байтлар бор:

Минтака бирла фалак-и ложувард
Сунъи бисотида икки тахта-йи нард.

Солмоқ учун тос-и сипеҳр ичра шайн
Ойу Қуйоштин қилибон кабатайн.

Бу “Ҳамса” кўлёмаларининг Абдужамил нусхасида шундай берилган. Аммо Султонали Машҳадий нусхасида “тос-и сипеҳр” иборасидаги “тос” сўзи “тоқ” сўзи билан алмаштирилган. Агар иборанинг ўзини назарда тутилса, бу ўзгариш маъкулга ўхшаб кўринади. Лекин фалакнинг нардга, Куёш билан Ойнинг кабатайн, нарднинг икки шашқолига ўхшатилаганини ҳисобга олинса, мазкур тузатишнинг ҳақиқатда бузиш бўлганлиги маълум бўлади. Навойийнинг “Маҳбубу-л-қулуб”ининг ҳамдаласи шундай бошланади:

“Ҳамд ангаким, зотиға ҳамд ончаким, сазовордур, айтса бўлмас ва сано ангаким, сифотиға сано ончаким йери бордур, битса бўлмас”.

Кўлёмаларнинг бир неча нусхасида “сифотиға” “эҳсонига” деб ўзгартирилган ва бунинг натижасида ҳам мазмун, ҳам услуб, ҳам сажъ (зотиға - сифотиға) бузилган. “Эҳсон”нинг бу ерда ўрни йўқлиги бир неча сатр куйирокда “Хон-и эҳсони теграсида олийшаън шоҳлар ризққа сойил” деган жумладан ҳам маълум.

Ҳусн-и ният билан қилинадиган тасарруфга ўқувчининг матнни тушуниш ҳолатини назарга олиш ҳам сабаб бўлади.

Бунда матнчи ўқувчига нотаниш бўлган сўзларни таниш сўзлар билан алмаштиради.

Рашид Зоҳид билан Акрам Дехқон “Мухтасар”ни нашр қилишда (“Чўлпон” нашриёти, 1994) матнни ўқувчига тушунарли қилиб бериш мақсадида тасарруф йўлини тутганлар. Буни ноширлар шундай изоҳлаганлар:

“Мухтасарул виқоя”нинг туркий таржималарини кўздан кечирар эканмиз, шунга амин бўлдикки, бу таржималарни қандай бўлса шундай, ўз ҳолича ҳозирги ёзувга ўгириш китобхонни мушкул аҳволга солиб қўяди. Аввалам, шариат ўз ичига олган масалалар кўп соҳали ва кенг қамровлидир. Иккинчидан, ҳар бир масаланинг якуний ечими оят, ҳадис, ижмоъ, қиёс асосидаги ҳукм билан ниҳояланади. Бу ҳукмлар маҳсус маъно юклатилган фикҳий истилоҳлар орқали баён қилинади. Бу нозикликларни янада кескинлаштирувчи жиҳат “Мухтасарул виқоя”нинг тилидир. Араб тилининг бой имкониятларидан етарли даражада фойдаланган Убайдуллоҳ ибн Масъуд асарнинг дебеча қисмида зикр этган мақсадига тўла эришган. Яъни “Мухтасарул виқоя” ўз номи билан мухтасар, ихчам шаклда бўлиб, ёдлаш учун қулай услубда ёзилган.

Араб тили воситасида эришилган бу муваффақиятларни, табиийки туркий тилда сақлаб қолиш қийин ва аксинча, туркий тилдаги фазилатларни араб тили беролмайди. Шунга кўра, тилларнинг ўзига хос имкониятларини унутмаган ҳолда “Мухтасарул виқоя”нинг туркий таржималарини кузатар эканмиз, барча таржима учун умумий бўлган ноаникликларга дуч келдик. Баъзи таржималарда туркий ифода усули бузилган бўлса, баъзиларида форсий тилга хос бўлган изофа йўсини етакчилик қилади. Шуларни ҳисобга олиб, мазкур ишда бошқачароқ йўл тутилди.

Ўн бир йил “Мухтасарул виқоя” таржимаси билан шуғулланган Шаҳобиддин ибн Абдулазизнинг туркий таржимасини асос нусха сифатида танладик. Масалаларни бақадри ҳол арабий матн билан солиштириб, матндан ташқари

айрим узундан-узок шарҳларни қисқартирдик, баъзи масалаларни қайтадан таржима қилдик. Таржималарда тўла сақланган арабий жумла қурилишини иложи борица туркийга мувофиқлаштирдик. Лекин шунга қарамай, тақдим қилинаётган “Мухтасарул виқоя”нинг тили бугунги ўзбек тили қонун-қоидаларига тўлиқ мос келиши қийин. Чунки мазкур ишда юқорида айтилган каби асос нусха тилининг умумий руҳидан чикмасликка жиддий эътибор берилди” (5-саҳифа).

Асос қилиб олинган таржимани ноширлар тасарруфсиз айнан бериб, ўз фикр ва изоҳларини хошияда бермаганликлари натижасида матн бузилган. Масалан, “рибо” сўзи, яъни судхўрлик “пора” деб берилган (169-саҳифа). Ноширлар “забоҳий”ни “қурбонликлар” (245-саҳифа), “азҳия”ни “қурбонлик” (246-саҳифа) деб берганлар. Ҳолбуки “забоиҳ” қурбонлик эмас, сўқим, сўйилган ва сўйишга яроқли жондор деган маънодаги “забиҳа” сўзининг кўплигидир.

Бузғунчилик тасарруфига шахсий, миллий такаббур ва адоват, сиёсий тазйиқ ёки қўрқув ҳам сабаб бўлади. Бирор шоирнинг обрўсини тўкиш мақсадида унинг шеърларини бузиб кўчириб тарқатиш ҳоллари бўлган. Баъзи нашриёт ходимларининг шахсий адоват юзасидан матн бузиш ҳоллари хозир ҳам учраб туради.

Миллий такаббур сабабли амалга ошадиган тасарруфга мисол келтиришдан олдин муҳим бир нуқтани баён қилишим керак. Ҳар бир киши қанчалик нодон ва умумбашарий қадриятлардан йироқ бўлса, у шунчалик ўзини оқилу билимдон ва ўз миллатини ўзга миллатларга нисбатан устун деб тасаввур қилади. Афсуски, соғлом фикрга эга бўлмаган жамиятларда бундай кишилар кўпчиликка ватанпарвар бўлиб туюлади ва бунинг натижасида мудҳиш фожиалар юз беради. Бундай ўз миллатини ҳалокатга олиб борувчи “ватанпарварлар” ҳамма миллатлар орасида бор. Аммо баъзида кўпроқ, баъзида озроқ, айримларида ашаддийроқ, айримларида мулойимроқ.

Менинг касбим илму таълим билан боғлиқ бўлгани учун миллий масала ҳақида ўз касбим нуқтаи назаридан ҳам асосан ёшларни назарда тутган ҳолда бир-икки оғиз айтишим лозим. Ҳар бир киши учун зарур бўлган, ҳамма даврларнинг ва ҳамма элатларнинг азизу буюк алломалари таъкидлаган ва тарих сабоқлари тасдиқлаган бир ҳақиқат бор. Бу жаҳон миқёсидаги дўстликдир. Инсоният саодати мана шу дўстликда. Муомала бобидаги амалларнинг энг яхшиси шундай дўстликни ривожлантиришдир. Бундай амал эгаси ҳеч бир миллатни ўзгасига нисбатан устун қўймайди. Бунинг аксини қилиш жаҳолатдир. Чунки ҳар миллатнинг яхшиси бор, ёмони бор. Айрим шахсларга қараб бутун бир миллат ҳақида ҳукм чиқариб бўлмайди. Ҳамма миллатда инсоният тараққиётига улуғ ҳисса қўшган кишилар бор, тўсқинлик қилган кимсалар мавжуд, бир жиҳатдан манфаат келтирган бўлса, иккинчи жиҳатдан зарар келтирганлар ҳам йўқ эмас. Бундай шахсларга баҳо берганда унинг миллатига қараб икки хил баҳолаш кўнгилининг нопоклиги ва ниятнинг эзгу эмаслигидир.

Бир миллатда олийқадр аллома ва моҳир санъаткорнинг мавжудлиги шу миллатдаги жоҳилу завқсиз кишиларнинг айбини ёполмайди. Бу ҳақиқатни англамаслик ҳам кишини тўғри йўлдан оздиради.

Шунинг учун ҳар бир олим ёки муҳбир буюк бир шахснинг қайси миллатга мансублигини аниқлашга умрини сарф қилишдан олдин, унинг меросини тўғри тушунишга озгина вақтини бериши керак, Бунга мисолни ўзбек олимларидан кўп йиллар давомида кўплаб келтирганман. Бунга энди тожик олимларидан ҳам биттагина мисол келтиришга ҳозир зарурат бор. 1987 йилда “Дониш” нашриёти Навоий академиясига мансуб олим ва санъаткор Зайнулобидин Маҳмуд Ҳусайнийнинг Навоийга бағишлаб ёзилган мусиқага оид рисоласини нашр қилди. Тадқиқотчи ва ношир Аскарали Ражабов. Китоб Камол Айнийнинг тақдими билан бошланиб, сўнгра унда А.Ражабовнинг гадқиқоти,

рисоланинг тожикча транслите-рацияси, А.А.Семеновнинг русча таржимасининг дастхати ва ниҳоят рисоланинг Ҳамид Сулаймон номидаги кўлёмалар институтида сақланаётган кўлёмасининг фотонусхаси берилган.

А.Ражабов “оқсоқ Темурнинг золимлиги”, “Абдулкодир Гўянданинг тожиклиги”, Озарбайжон олимларининг “ноинсофлиги”, турк котибларининг “қаллоблиги”ни исботу фош қилиш учун кўп вақту катта куч сарф қилиб, уларни танқид қилган. Аммо ўзининг бобоси ўз тилида ёзган китобнинг ҳатто номини тўғри тушуниб, унинг матнини тўғри кўчириб беролмаган. Китобнинг бошидаёқ мана шунча хатога йўл қўйган: “сунъи” сўзини “санъи”, “бенаво рабуда”ни “бенаворо бурда”, “сайид”ни “сайди”, “роҳаш”ни “ромиш”, “садовори буъду заллатанд”ни “сазовор би адади зилатану” деб бузиб берган. Ҳусайний ўз рисоласининг номини “Ин китоб ба исм-и “Қонун” мавсум шуд” бу китоб “қонун” номи билан аталди дейди. Бу ерда ийҳом санъати бор: ҳам куй қонуни, ҳам қонун чолғуси назарда тутилган. Бунга унинг ўзи китобга чолғунинг исмини қўйдим, деб янглишишнинг олдини олган. Аммо А.Ражабов китобнинг қийматини ошираман деб китоб номини “Қонуни илмий ва амалийи мусиқа” деб ўзгартириб Ҳусайнийнинг маҳоратини йўқ қилиб, обрўйини туширган. А.Ражабов рисоланинг бағишлов қисмида ўзидан “ниёзмандон” муҳтожлар деган бир сўзни қўшиб, Ҳусайнийнинг “китоб Навойийга бағишланди” деган фикрини “муҳтожларга бағишланди” деб бузиб берган. Навойийга айтилган шеърӣй мадҳия ҳам бепарволик билан кўчирилган.

Сиёсат билан боғлиқ тасарруфлар Совет даврига хос бўлиб, мустақиллик туфайли бунга барҳам берилмоқда. Лекин айрим шахслар юртбошимизнинг кўплаб танбихига карамасдан бу тасарруфни давом эттиришга беҳуда уринмоқдалар. Мумтоз адабиёт намуналарини нашр қилишда босма хатоларга кўплаб йўл қўйилмоқда. Ҳазрат-и

Навойийнинг **Арбаъий**нини нашр қилганимизда (“Мерос”, Т., 1991) 30 дан ортиқ хато билан чиқди.

Урхун ёзуви юқоридан пастга ва ўнгдан чапга қараб ёзилади. Юқоридан пастга қараб ёзилганда, ҳарфлар чап ёнига ётқизилган ҳолатда бўлади ва сатрлар ҳам ўнгдан бошланади.

Урхун ёзувининг имло хусусиятлари куйидагича:

– Сўзлар, баъзан бирикмалар бир-биридан айиргич : билан ажратилади.

– А ҳарфи сўз бошида ва ўртасида кўпинча ёзилмайди. Масалан, ат (от) сўзи бир ҳарф билан, яъни ат ҳарфи билан, **қаған** (хоқон) сўзи уч ҳарф билан, яъни ақ, ағ ва ан ҳарфлари билан ифодаланади; ал (эл) сўзи л ҳарфи билан, **амгэк** (эмгак) сўзи ми, эг ва ак ҳарфлари билан ёзилади. Аммо сўз охирида доим а ҳарфи ёзилади.

– И ҳарфи сўз бошида, ўртасида, охирида ҳам ёзилади. Масалан, иди (эга) сўзи и, эд ва и ҳарфлари билан, **йыл** (йил) сўзи ай, и ва ал ҳарфлари билан ёзилади.

– ўку ва ўку ҳарфлари ҳам сўзнинг ҳамма ўринларида ёзилади, лекин лаб уйғунлиги билан боғлиқ ўринларда биринчи бўғинда ёзилиб, кейинги бўғинларда кўпинча такрорланмайди. Масалан, улус сўзида ал ҳарфидан кейин ўку ҳарфи ёзилмай бирдан ас ҳарфи ёзилади, **бодун** сўзида ҳам ад ҳарфидан кейин, **учун** сўзида ҳам чи ҳарфидан сўнг ўку ҳарфи ёзилмайди.

– Қўшимчаларнинг бошидаги ва ўртасидаги унлилар кўпинча ёзилмайди. Масалан, **оғланым**, **атым** сўзларида -ым қўшимчасидаги ы ва сыз ~ сиз ~ суз ~ сүз қўшимчасидаги унлилар имлода акс этмайди. Бу имло морфологик принципга асосланган бўлиб, қадимги туркий тил табиатига жуда мосдир.

– Ўзбек матнчилигидаги хато ва нуқсонларнинг тахминан 30 фоизи туркий ва форсий билан боғлиқ бўлса, қолган 70 фоизи арабча била боғлиқ. Нашр этилган ва нашр этилаётган илмий, тарихий ва адабий меросимизга оид асарларнинг матнини кўздан кечирадиган бўлсак, дунё

шарқшунослигига, жумладан туркшунослиги нуктаи назаридан уят ҳисобланадиган хатоларни кўплаб учратамиз. Хатолар китобнинг басмаласидан бошланади. Масалан, “Раҳмон” сўзининг “раҳман” деб “раҳим” сўзининг “роҳим” деб ёзилганини шу кунларда кўплиб учратишингиз мумкин. Биринчи ҳолда сўз шакли ва талаффузи бузилса, иккинчи ҳолда “раҳим” билан “роҳим” сўзлари орасидаги фарқ йўқолади.

Кўпгина илмий даражали олимларимиз “мутасаввиф” сўзини “мутасаввуф” деб “суфий” сўзини “сўфи” деб ёзмоқдалар. Ҳолбуки арабчада “мутафаъул” деган сўз вазнининг ўзи йўқ, “ў” товуши ҳам йўқ. Баъзилар алиф-и мақсурадан беҳабар бўлганликлари учун “тақво” сўзини “тақви”, “дунё” сўзини “дунйи” деб ёзадилар. Сўз вазнига аҳамият бермаслик натижасида “Маҳбубу-л-қулуб”даги “Мусайлима” “Муслима” деб ўқилган. “Хамса”да “Мадда зиллуҳу” жумласидаги “зиллуҳу” гапнинг эгаси бўлишига қарамай “зиллаҳу” деб ўқилиб, тўлдирувчига айлантирилган (Алишер Навоий, Хамса, Порса Шамсиев тайёрлаган нашрдан қайта тузувчилар А.Ҳайитметов, М.Мирзаахмедова, Тошкент, 1985, 6-бет, XIII сарлавҳа). “Жазъ” сўзи арабчада “ч” йўқлигига қарамай, “чазъ” деб (90-бет, XIX сарлавҳа), “Мулк алами” “Малак олами” деб ўқилган (14-бет, XVIII сарлавҳа).

Матндаги нуқсонларнинг яна бир тури матнчиларимизда фалсафий, диний ва умуман илмий маълумотларнинг етишмаслиги натижасида содир бўлмоқда. Масалан, Навоий Низомийни “Ганжи яқин афсарининг гавҳари” (7-бет, 1-байт) дейди. Шу мисрага “бегумонлик хазинаси тожининг гавҳари” деб изоҳ берилган. “Ганжи яқин” бу ерда бегумонлик хазинаси эмас маърифат ва идрок даражаларининг йиғиндиси илму-л-яқин, айну-л-яқин ва ҳаққу-л-яқин.

Ёзди фалак тоқиға килки қазо

Ояти “Ваш-шамс” била “Ваз-зуҳо”

Мазкур Хамса, 14-бет

деган байтига “Шамс” – куёш, зуҳо – чошгоҳ вақти бўлиб, байтдаги “Ваш-шамс” билан “Ваз-зуҳо” куръон оятининг дастлабки сўзлари, бу ерда куёш чиқиши, кун ёйилиши тасвир этилган”, деган изоҳ берилган (405-бет, XVIII, 1-изоҳ). Ҳақиқатда эса бу ерда “Ва-ш-шамс” коинот ва ундаги мавжудотнинг яратилишини, “Ва-з-зуҳо” эса бу ижоднинг хулосаси бўлмиш комил инсонни билдиради.

Навойий Жомийнинг ҳақиқий сайри ҳақида шундай дейди:

Чунки таважжухда қуйи солса фарқ
Сойири равшан равиш андоққи барқ

Сайраким чархни айлаб хижил
Тай қилибон арз “катаййис-Сижол”

8-бет

Бунинг биринчи байтига тўғри изоҳ берилган бўлса ҳам, иккинчи байтга “бу сайрда фалакни хижолатга солади-ю ерни эса худо айтган “катаййис-сижил” хат варақлари айланишидай айланиб чиқади” (404-бет, 4-изоҳ), деб ноаниқ изоҳ берилган. Навойий ишора қилган Анбиё сурасидаги 104-оятга яхшироқ эътибор берилса, матншуносларнинг хатоси маълум бўлади. “Ўша кунни биз кўкни ҳам, худди битигли варақни ўрагандек аввалги яратилган ҳолига қайтарурмиз.”

– “маъно”, “тақво”, “лайло” каби сўзлардаги алиф-и мақсурани “о” ўқилиши керак бўлган ҳолларда ҳам “и” ёки “ий” деб бериш.

– йо-йи мажхул, яъни “э”ни йо-йи маъруф, яъни “и” қилиб бериш. Масалан, “шер”ни “ши:р”, “эш”ни “иш” шаклида берилмоқда. Бу амалнинг форсий сўзлардагисига ҳозирги Эрон форсийси, туркий сўзлардагисига Атил, яъни Волга бўйи туркларининг талаффузи асос бўлган. Аммо йо-йи

мажхулнинг ҳам форсийда, ҳам туркийда мавжудлигини Навойий “Муҳокамату-л-луғатайн”да айтган.

– аниқлик кўмакчиси “ал-”ни суйистеъмол қилиш. Баъзи ўртоқлар ўзбекчада ал-Ҳаким ат-Термизий, Имом ал-Бухорий тарзида нисба, ҳатто исмларни “ал-“ билан ёзиб, айтмоқдалар. Ҳолбуки форсий ва туркийда нисбаларга “ал-“ қўшилмайди, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Дехлавий, Котиб Хоразмий, Абулайс Самарқандий дейилади.

– қаратқич ва сифатловчилардаги “ал-”нинг талаффузини бермаслик. Масалан, “Маҳбуб ал кулуб”, “Алжомиъ ассаҳиҳ” дейиш ғарб тилларига хос бўлиб, ўзбекчада улар “Маҳбубу-л-кулуб”, “ал-Жомиъу-с-саҳиҳ” шаклида бўлади.

– вовни “у” деб ўқиладиган ўринларда ҳам “ва” деб ўқиш. Масалан, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” эмас, “Фарҳоду Ширин”, “Лайлову Мажнун” бўлади.

– Қуръон тажвиди қоидаларини суйистеъмол қилиш. Масалан, “Рабб” яъни парвардигорни “Робб”га яъни ўғай отага, фаълон вазнидаги “Раҳмон”ни тилда йўқ фўлан вазнида “Роҳман” деб берилмоқда.

Матндаги нуқсонлар котиблар, нашрга тайёрловчилар, нашриёт ва матбаа ходимларининг саҳви ва тасарруфи натижасида пайдо бўлади. Саҳв саводнинг чалалиги ва тил ҳақидаги маълумотнинг етишмаслиги, айрим ҳолларда эътиборсизлик натижасида содир бўлади. Саҳв ва унинг эгаси ҳақида яхши тасаввур ҳосил қилиш учун мукамал бир мисол келтирамиз. **Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг 1982 йил, 17 сентябрь сонид**а Кибриё Қаҳҳорованинг **Қилни қирқ ёрмагунча ...** деган бошдан оёқ асосиз танқидий мақоласи нашр қилинди. Мақолани ҳеч бир ўзгаришсиз келтирамиз.

КИЛНИ ҚИРҚ ЁРМАГУНЧА

Хурматли ўртоқ муҳаррир!

Эътиборли адабиёт газетаси саҳифасида адабий меросимизни нашр қилиш билан боғлиқ жиддий масала

кўтарилган мақолани ўқиб чиқдим. Мен классик адабиётимизни севаман. Навоий, Жомий, Саъдий, Ҳофиз, Хайём, Лутфий, Бобир, Машраб, Муқимий, Фурқат сингари донишманд шоирлар бизга бебаҳо хазина қолдирганлар. Хазинани кўз қорачиғидек асраш, нашр этиш – катта ва муҳим масала. Шундай экан, бу соҳадаги ютуқ ва камчиликларимиз ҳақида рўй-рост фикр алмашиш келажақда қилинадиган ишларнинг муваффақиятини таъминлайди. Шу сабабли мутолаа чоғида пайдо бўлган мулоҳазаларимизни айтиб ўтишга журъат этдим.

К. ҚАХҲОРОВА

Ҳофиз Хоразмийнинг икки жилдлик “Девон”ини¹ қизиқиб қўлга олдим. “Девон” жуда чиройли безатилган, чиройли китобат қилинган. “Девон”нинг муқаддимасидаги “Адабий меросимизни тинимсиз излаш ва тўплаш жараёнида қўлга киритилган бебаҳо дурдоналар орасида фавқулотда учрайдиган “дурри ятим”лардан бири, ҳозиргача фан оламига маълум бўлмаган, ўзбек дунёвий адабиётининг йирик намояндаси Ҳофиз Хоразмийнинг 37264 мисрадан иборат поэтик меросини ўз ичига олган қўлёзма девони Ҳиндистоннинг Хайдаробод шаҳридан топилди”, деган сўзларни ўқиб хайратим янада ортди. Ҳавас билан “Девон”ни варақлашга тушдим. Кўзимга ғалати-ғалати сўзлар ташлана бошлади. “Девон”ни ўз вақтида форс-тожик сўзларига тушунмайдиган, аруз вазнини билмайдиган мирзо кўчирганлиги тобора равшан бўлди. Классик адабиёт, эски қўлёзма манбалар билан шуғулланадиган илм аҳлига маълумки, кўпинча хаттот ва мирзолар шоир ҳам олим ҳам бўлмаганлар ва бу ишга сабаби тирикчилик деб қараганлар. Шунини назарда тутиб, Ҳофиз “Девон”ини нашра тайёрловчилар

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. I – II китоблар. Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти. Тошкент – 1981. Нашрга тайёрловчилар: Ҳамид Сулаймон ва Фозила Сулаймонова; масъул муҳаррирлар: А. Рустамов, Ш. Шарипов, М. Раҳмагуллаева.

матнни танқидий нуқтаи назардан чуқурроқ таҳлил қилишлари керак эди. Чунки адабий меросни ўрганиш, миллий бадиий маданиятнинг тараққиёт йўлларини аниқлаш адабий асар матнини тадқиқ этишдан, унга юксак илмий-танқидий муносабатдан бошланади. Асли, профессор А. Рустамов айтганидек, матншунослик (текстология) адабиётшуносликнинг пойдевори ҳисобланади. Афсуски, Ҳофиз Хоразмий “Девон”нини нашрга тайёрловчилар улкан, бебаҳо, хайрли ишга кўл урганлару, лекин бошлаган ишларида етарлича илмий аниқликка эришолмаганлар. Матнга чуқур танқидий назар билан қараш зарурлигини эътибордан қочирганлар. Натижада тубандагича хатоликлар рўй берган:

13-ғазалдаги бу сатрга қаранг:

Фарқ йўлинга бос кадам, изда навони дам-бадам,
Хони жаҳонда чунки йўқ ҳеч наволага наво.

Жаҳоннинг хони, яъни дастурхони ҳам бўладими? Жаҳон бўлгандан кейин ўз-ўзидан маълумки **фоний** бўлади.

93-ғазалда эса:

Ҳофиз сўзина қайда ниҳоят бўласидур,
Бу ишқи худода дуо **йўқ** ҳадду ниҳоят. —

деб кўчирганлар.

Муаллиф нима демоқчи, деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига келмаган. Аслида эса:

Ҳофиз сўзина қайда ниҳоят бўласидур,
Бу ишқи худододга **йўқ** ҳадду ниҳоят. —

бўлиши керак эди.

95-ғазалда:

Жон бериб жононаға, **жонона** бўлдум оқибат,

Жононага жон берган ошиқлар девона бўлиши, афсона бўлиши мумкин эди, наҳотки “жонона” бўлса?!

543-ғазалда:

Гар тўтийсифат қанду шакар толиби бўлсанг,
Шакар лабни қилғилу ширин бўла кўргил.

“Девон”ни нашр қилувчилар, шу жумладан, муҳаррир ўртоқ А. Рустамов ҳам “Бу сатрнинг маъносини чақиб кўрайлик”, деб ўтирмай, қандай бўлса шундай ёзиб қўя қолибдилар. Маъносига қўра байт шундай бўлиши керак:

Гар тўтисифат қанду шакар толиби бўлсанг,
Шакар лабини сўргилу ширин бўла кўргил.

501-ғазалда:

Ачи сўзни ғамгин лаълингга сан ўргатма,
Сучи сўз бирла равон нарх-и шакар арзон қил.

Нега энди маъшуқанинг лаби ғамгин бўлсин? Ошиқнинг лаби ғамгин бўлса ҳам кошки эди. Арузда радифдан ташқари муродиф бор. Масалан: қадду қомат, қошу кўз, шоду хуррам, ғаму андух, лаълу лаб. Булар ҳамиша жуфт келади. Чаласавод котиб: “Ачи сўзни лабу лаълингга ўргатма”, деган сўзни “ғамгин лаълингга”, деб ўқиган.

162-ғазалда:

Халқа-халқа каманд-и зулфу қадди,
Сар устинда мор-и бежондур, –

деб ёзилган. Хўш, қандай қилиб, қад сар устида мори бежондай (ўлик илон) тўлғаниб туради. Аввало, “мори бежон” эмас, “мори печон”, кейин сар устида қад эмас, кокул, зулф бўлиши мумкин. Котиб “зулфи каж”ни “зулфи қад” деб ёзган,

нашрга тайёрловчилар “мори печон”ни “мори бежон” деб ўқиганлар.

396-ғазалдаги бир ҳарфий хато бутун байтнинг маъносини бузади:

Иқболу саодат эшигимга келур эрди,
Туш бўлса манга тушда ўшул давлат-и бедор.

Шоир: “Агар тушимда ёримни тўшимга, яъни бағримга боссам, иқболу саодат менга ёр бўлур эрди”, демоқчи. Котиб яна “Девон”нинг бошидан охиригача “давлат” сўзини “навбат” деб ёзади.

918-ғазалнинг мақтаи:

Чун аёз-и хос бўлдум эшигинда Ҳофизо,
Ушбу дам мандин талаб қил навбат-и Маҳмудни.

Муаллиф Маҳмуд Ғазнавийни кўзда тутиб, “Эшигинда Аёзга ўхшаб хос хизматкоринг бўлдим, энди мендан Султон Маҳмуднинг давлатини талаб қилабер” демоқчи. Бу сатрнинг маъносига котибнинг тиши ўтмаслиги мумкин, аммо шарқшунос олимлар Султон Маҳмудни ҳам, унинг ҳозиржавоб кули Аёзни ҳам билишлари керак. Бундан ташқари нима учундир Аёз деярли ҳамма жойда кичик ҳарф билан ёзилган.

936-ғазалга қаранг:

Жонбахш шакарни лаб-и лаълини кўргали
Ёд айламади ошиқи ширин замонини.

Ошиқлар ширин забон бўлур эди. Ширин замон бўлишини энди билишим! Бу ҳам котибнинг “санъати”. Худди шунингдек, 271-бетда, “мустаби ишқ” (аслида: мустажоб”), 271-ғазалда “тўтий-и жон” (аслида: “кути жон”, яъни жон озиғи маъносида), 345-ғазалда ҳам “жон тўти” (аслида: “жон кути”) бўлиши керак эди.

Бу “Девон”нинг фазилатлари ҳақида ҳурматли профессоримиз Н.Маллаев “Совет Ўзбекистони” газетасининг шу йилги 17 январь сонида батафсил мақола ёзиб, чунончи, шундай дейди: “Ҳамид Сулаймоннинг катта изланиш ва тадқиқотчилик фаолиятида Ҳиндистон экспедицияси, хусусан, шу кунга қадар жамоатчиликка номаълум бўлиб, асрлар сир саклаб келган ўзбек адабиётининг нодир бир хазинаси бўлмиш Ҳофиз Хоразмий девонининг топилиши катта ҳодиса бўлди”.

Дарҳақиқат, нашрга тайёрловчиларнинг бу ишлари таҳсинга сазовор. Ҳиндистондек йироқ бир ўлкадан “Девон”нинг фотонусхасини олиб келиш нина билан кудук казигандек гап. Лекин афсус, минг афсуски, “Девон”ни нашр этишда ўша қилинган улуғ меҳнатга яраша иш тутилмаган.

“Девон”да яна шундай мисралар борки, уларни “дурри ятим” деб аташга бугунги кунда ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди. “Девон”да такрор мисралар ҳам жуда кўп.

Агар бу такрорлар бири 20-, иккинчиси 30-40-саҳифаларда бўлса айтар эдикки, муаллиф “Девон”ни бир неча йил давомида тасниф этган, шунинг учун олдин ёзганлари хотирасидан кўтарилган. Лекин бу такрорлар бирин-кетин келади. Ким билади, балки бу шеърлар шоирнинг машқидир. Менингча, жуда кўп шеърлар бир ғазалнинг турли вариантларидир. Булардан ташқари “Девон”да ҳеч қандай изоҳ берилмаган, натижада илк нашр этилаётган асарнинг қиммати тузук намоён бўлмаган. Айтайлик, 438-ғазалда шундай дейилган:

Ёр эшигинда биза берса бор,
Йўк бўлуб бор бўлур боримиз.

“Бор” сўзи форсчада қабул маросими, **боргоҳ** сўзи шундан олинган. Шоир айтмоқچики, агар ёр бизни қабул этса, яъни даргоҳига йўл берса, йўғимиз ҳам бор бўлур эди. 161-ғазалда шундай мисра бор:

Кўзи наргис, сочи сунбул, юзи гул,
Тани барг-и суман қадди **норвандур**.

“Норван” — гужум дарахти. Бундай сўзларга изох бермасангиз, китобхон ўзимиз биладиган шоти деб тушуниши мумкин. Шунинг учун ҳам “Девон”ни нашрга тайёрловчилар озгина заҳмат чекиб бу қабилдаги сўзларга изохли луғат беришлари зарур эди.

Назаримда “Девон” котиби муаллифнинг қалами остидан нима чиққан бўлса, бориға барақа, деб ҳаммасини кўчирган қўйган. Зотан, “Девон”ни таҳлил қилиб ўтириш унинг вазифасига кирмас эди. Ҳозирги кунда, биз нашр қилишдан олдин қўлёзмани ҳар томонлама ва пухта таҳлил этиб, сарагини саракка, пучагини пучакка чиқаргандан сўнг китобхонларга тавсия этсак мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Кези келганда, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси хайрли иш бошлагани муносабати билан шуни айтиш керакки, бундай хато ва чалкашликлар фақат Ҳофиз Хоразмий нашрида юз бергани йўқ, фақат шу нашрда бўлса биз сўзни мухтасар қилиб, шу ерда нуқта қўйиб қолар эдик. Афсуски, кўхна қўлёзмалар, адабий меросимизни нашр этишда палапартиш уринишлар бўлмоқда. Бу борада профессор Алибек Рустамов томонидан кўтарилган масала айни муддао. Чиндан, Машраб “Девон”ини¹ ҳам ўқиганда, кишини ҳайратга соладиган чалкашликларга дуч келамиз. Ваҳоланки, “Девон”нинг муқаддимасида шундай дейилган: “Танлаб олинган шеърлардаги текстологик қусурлар, котиблар нуқсонлари ва атайлаб қилинган “таҳрирлар” бошқа нусхаларга солиштирилиб, иложи борича тузатилди. Машрабнинг бир шеъри турли қўлёзмаларда ҳар хил вариантларда учрайди. Вариант фарқлари кўпинча текстни бузиш, сўзни нотўғри кўчиришлар туфайли рўй беради.

¹ Машраб. Девон. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1980. Нашрга тайёрловчилар: Ваҳоб Раҳмонов ва Комилжон Исроилов.

Бундай ҳолларда поэтик савияси юксакроқ ва фикран мантик изчилроқ бўлган нусхаларга таянилади”.

“Девон”ни varaқлаб чиққанда, бу сўзлар асоссиз эканлиги равшан бўлди. Ғазаллар, афсуски, унчалик мукамал бўлмаган ва чаласавод котиб томонидан кўчирилган нусхадан олинган. Мен “Девон”ни Х.Сулаймон номидаги Қўлёзмалар институти фондида сақланаётган 2263-, 2265-, 2775-, 2929-рақамли тўрт нусхаси ва Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган уч нусхага (инвентар рақамлари: 225-, 170-, 173) муқояса қилиб чиқдим. Дарҳақиқат, матнлар орасида тафовут катта, аммо нашрга тайёрловчилар бунинг фарқига боришлар керак эди. Ғалати томони шундаки, матнда кетган хатоларнинг ҳаммаси “Девон”нинг нашрида ўз аксини топган ва бунинг устига ноширлар ҳам анча-мунча ўзларидан кўшганлар.

Машрабнинг халқ орасида машхур бўлган ва эски мактабларда алифбо ўргатишда фойдаланилган бир шеър бор. Ўз вақтида шу матнни кўчирган шоир шеърнинг мақтаини (фақат икки нусхада) шундай ёзибди:

Пардаи исматда сақла Машраби бечорани
Дигари номахрамимни ошни қилдим бугун.

Авалло, алифбо бўлгандан кейин “а” ҳарфидан бошлаб, “ё” билан тугалланиши керак эди, “ё” қаёққа кетди? Бошқа нусхаларни ҳам бир кўрайлик демасдан шундай кўчириб-дилар-қўйибдилар. Иккинчидан “дигари номахрамим” (бошқа бир номахрамим) деган ташбеҳнинг ўзи йўқ. Бир нусхада чаласавод котиб “дилбари номехрибон”ни “дахони номахрамим” (номахрам оғзим) деб ёзибди.

Асли шундай:

Ё ёпиб айшимни исмат пардасиға машрабо
Дилбари номехрибонни ошно қилдим бугун.

Машраб ўзбек тилидагина эмас, форс-тожик, араб ва қалмоқ тилларида ҳам шеър таълиф этган. Нашрга тайёрловчилар бу шеърларнинг маъносига тушуниб етмай бутун-бутун бандларни ташлаб кетганлар. Мисол тариқасида форс-тожик тилида ёзилган битта ғазални келтираман. 49-саҳифада берилган шу шеър асли ўн байт, ундан фақат бештасини олишган ва бу беш байт ҳам олтита хато билан босилган (қавс ичида тўғриси берилик):

Шўх чашми (Шўх чашмако) хуснат аз бало нишон дорад,
Абрўи ту дар мужгон – тир дир камон дорад.

Осмон (**чархи каж**) номехоҳад айш дар бани одам,
Жамъ шуд ду кас як жо фитна дар миён дорад.

Дид моҳи нав (**вақти моҳи нав**) мардум рў ба осмон доранд,
Ғарра аст дар олам ҳар ки нима ион дорад.

Шеърнинг мақтаи тамоман нотўғри кўчирилган:

Оташе зи ручсоаш бар даҳони Машраб зад
Гунча шуд нигоҳжори фасли ин хазон омад.

Асли шундай:

Оташе зи рухсораш бар даҳони Машраб зад
Чун сипанд месўзад нолаву фиғон дорад.

Нашрга тайёрловчилар эса ғазални бутунлай бузиб таржима этадилар ва бунинг устига ғоят маънодор бошқа беш байтни тушириб қолдирадилар. Худди шундай чалкашлик “Машраби Умам омади мастона бепарво” (165-бет) ғазалини кўчириш ва талқин қилишда ҳам содир бўлган. Яна “кўз учиди ғамза” сўзи “кўчада ғамза” (255-бет), “тузди бу замон ишқ”ни “тузди бу имон ишқ” (257-бет), “килурман қумридек нола”ни

“қумридек минг бир нола” (279-бет) “қани Кайхисраву Дороб”ни “қани ганжу сури Дороб” (279-бет) деб нотўғри берганлар. Энди бир муҳаммасдан парча кўчирайлик:

Шариат шарбатин ичгон, тариқат ҳалқасин тутгон,
Ҳақиқат шоҳини сургон, адолат кўзини ўйгон,
Маломат кўйида юргон, шарофат шавкини сургон,
Жаҳон майдонида юргон, муҳаббат йўлида куйгон,
Суяр қўлларни изини кўзумга сурганим беҳроқ.

Бутун умри ҳақиқат кидириб, элма-эл юрган
адолатпарвар шоир нима учун “адолат кўзини ўйгон”
шахсларнинг қўлини кўзига сураар экан, деган савол туғилади.
Наҳот шундай бўлса? Йўқ, ундай эмас! Банднинг асли мана
бундай:

Шариат шарбатин ичгон, тариқат ҳалқасин тутгон,
Ҳақиқат шоҳини севгон, адоват кўзини ўйгон,
Маломат мулкида юргон, шарофат шавкини сургон,
Жаҳон айвонида юргон, муҳаббат ўтига куйгон,
Суяр куллар изини кўзларимга сурганим беҳроқ.

Масъулиятсизлик шу даражадаки, нашрга тайёрловчилар
ўзлари тушунолмаган сатрларни қатор нуқта қўйиб ташлаб
кетаверадилар, ёки “кўлёмзада шеърнинг охирги мисраси
йўқ”, деб изоҳ бериб осонгина кутулиб қўя қоладилар.

Такроран айтаманки, “Девон”да берилган ҳамма
ғазалларда хато бор, уларнинг ҳаммасини бу мақолада
кўрсатишнинг иложи йўқ. Лекин юқорида қисман кўрилган
мисолларданоқ нашрга тайёрлашнинг илмий савияси
қандайлиги аён.

Халқ маданиятининг бойлиги бўлган ўтмиш шоирлар,
олимлар, муаррихларнинг асарларини нашр этишда бепар-
воликка, лоқайдликка, бош-бошдоқликка, ғайри илмий
муносабатларга йўл қўйиб бўлмайд.

Бу девонларни янгидан чуқур илмий-танқидий асосда нашр этиш зарур.

Кибриё ҚАХҲОРОВА.

К.Қаҳҳорованинг бу мақоладаги талаблари ғайриилмий асоссиз даъволардан иборат. У қўлэзмани инкор қилиб, ўзининг хаёлий тахминларини тақлиф қилади, сабаби у қўлэзмани ўқиёлмайди ва матнни тўғри тушунолмайди. К.Қаҳҳорова мен “мағзини чакмаган” бешинчи байтнинг мағзини чакиб қилғилу сўзини сўргилу деб тузатади. Ҳолбуки қилғилунинг ўзи тўғри. Чунки шакар лабни қилғилу ширин бўла кўргил мисраида Ҳофиз Хоразмий ширинсўз бўлиб, ширин, яъни ёқимли киши бўл, демоқда. Унинг савод даражаси арузга мутлақо алоқаси йўқ **радиф**, **муродиф** истилоҳларини арузга киритишидан маълум. К.Қаҳҳорованинг бу мақоласига илмий зарбани Фозила Сулаймонова **Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг** 1983 йил, 1 январь сонида босилган куйидаги мақоласи билан берди:

ҚИЛНИ ҚИРҚ ЁРГАНДА ...

Сўнгги йилларда республикамызда Октябргача бўлган адабий ва умуман маданий меросга қизиқиш, адабиёт, санъат, меъморчилик, фан тарихига оид тадқиқотлар яратиш, классик ўтмишнинг энг яхши намуналарини ҳозирги тарбиявий ишларга хизмат қилдириш борасида баракали ишлар қилинмоқда. Лекин худди ана шу фаолият ўз навбатида фан ва олимлар олдига янги проблемаларни ҳам қўйди, улар газета саҳифасидаги мунозарани бошлаб берган Алибек Рустамов мақоласининг охирида ва “Редакциядан” (№ 37) қисмида жуда тўғри баён этилди.

1975 йили профессор Ҳамид Сулаймон Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридаги Салоржанг музейи фондида 4298 рақам остида “Девони Ҳофиз ба забони туркий” номли қўлэзма борлигини аниқлади. Бу воқеа Ҳайдаробод

сафарининг сўнги куни содир бўлганди. Китобни батафсил тадқиқ қилиш имконияти бўлмагани учун Ҳофиз Шерозий “Девони”нинг ўзбекча варианты топилди, деган мулоҳазага борилди. Лекин устоз Тошкентга кайтгач, Ҳофиз Шерозий “Девон”ининг кўлёмаларига муқояса қилгач, Ҳиндистон “Девон”и байтлари Тошкент “Девон”ларида топилмади. Демак, “Девони Ҳофиз ба забони туркий” эмас, балки бошқа туркиғўй Ҳофиз “Девон”и топилгани аниқ бўлди. Тезликда Ҳайдарободга кўлёмма копияси буюртирилди. Изланишлар натижасида шоирнинг Хоразмлик экани ва XIV-XV асрларда яшагани аниқланди. Шунингдек, тарихда из қолдирган ва фанга маълум бўлган 156 та Ҳофиз тахаллусли шоир яшагани маълум бўлди. Аммо буларнинг биронтаси ҳам хоразмлик шоир Ҳофиз эмас эди. Хуллас, кўп изланишлар самараси ўлароқ ўзбек адабиёти тарихида янги бир саҳифа очилди – Хоразмда XIV асрда таваллуд топган ва ижодий камолотга эришган ҳали фанга маълум бўлмаган шоир Ҳофиз “Девон”и топилди.

“Девон” кўлёммаси 586 варақ, икки устунда, араб ёзувининг шикастий насх услубида кўчирилган. Китоб қачонлардир намда қолган, кўп варақларини доғ босган, варақлар бир-бирига ёпишиб, аксар ўринда текст чаплашиб кетган. Кўлёмма ўқилавериш уринган ва қоғозни қурт еб, галвир қилиб юборган. Китобнинг охириги варақлари йўқолган, кўчирилган йили, жойи, хаттоти номаълум. Бу эса кўлёммага ниҳоятда эҳтиёткорлик ва ана шу ягона манбага хилоф иш қилмасликни тақозо этарди.

К.Қаҳҳорова ўзининг “Қилни қирқ ёрмагунча ...” деган мақоласида Хоразмий нашри билан боғлиқ бўлган учта тилак билдириб, ўн тўртта хато кўрсатган. Тилакларнинг иккитасига қўшиламыз, лекин биттаси номаълум. У ҳам бўлса бир-бирига ўхшаш ғазалларнинг бир вариантини олиб, қолганларини нашрдан тушириб қолдириш керак, деган таклиф. Бу таклифни, масалан, пушкиншуносларга айтиб кўрсангиз, фикримизнинг тўғрилигига каноат ҳосил қиласиз. Котибнинг

хатосини тузатиб кетиш керак, деган фикрга ҳам қўшилиб бўлмайди. Бунга К.Қаҳҳорованинг “тузатиш”ларининг ўзи жуда яхши мисол бўла олади. У ўз мақоласида шундай “тузатиш”лардан ўн биттасини берган ва ўз фикрига кўпчиликни ишонтира олган. Ҳолбуки, бу “тузатиш”ларга қўшилиш қийин.

Масалан, биринчисида, “хони жаҳон” ибораси “фоний жаҳон” бўлиши керак, дейилган. Бу фикрнинг хатолигига биринчи далили шуки, “фоний жаҳон” дейилганда вазн бузилади. Биринчи мисрадаги “факр” сўздан маълумки, иккинчи бўғин қисқа бўлиши керак. Иккинчи далил шуки, К.Қаҳҳорова вариантыда фикр уйғунлигига ҳам халал етади.

Иккинчиси, “жонона” ўрнида “афсона” ёки “демона” бўлиши керак, дейилган. Бу калта ўйлаш натижаси, чунки ишқнинг охири босқичида ошиқ (севувчи) маъшуқа (севилувчига) айланади, маъшук эса ошикка. Фузулий “Ишқ агар комил бўлса, ошиқ қилур маъшукни” дейди. Бинобарин, Ҳофиз “жон бериб жононаға, жонона бўлдум оқибат” деганда, ишқдан хабардор кишилар шоир девоналик босқичига кўтарилганлигини тушунади ва ҳеч кимни саводсизликда айбламайди.

Учинчиси, “қилғил” сўзи ўрнида “сўрғил” бўлиши керак, дейилган. Бунда ҳам “қияғил” тўғри, лекин нашрда “шакар” хато кетган.

Тўртинчиси, “ғамгин лабинга” ўрнида “лабу лаълингга” бўлиши керак деб, “Арузда (?) радифдан ташқари муродиф” борлигини эслатиб ўтган. Лекин бу ўринда “муродиф”ни билиш кифоя қилмайди. Ташбихни ҳам билиш керак. Бундай мунозарали мисолларни К.Қаҳҳорованинг бошқа “тузатиш” ларидан ҳам топиш мумкин.

Тўғри сўз алмаштириш билан боғлиқ бўлмаган учта хато тўғри топилган. Булар “печон”, “Худодод” ва “мустажоб” сўзлари билан боғлиқ хатолардир. Булар К.Қаҳҳорова мақоласида “факр” сўзи “фарқ” ва “чун” сўзи “бу” шаклида кетганлигига ўхшаган техник хатодир.

Лекин биз К.Қахҳоровадан мамнунмиз. Чунки унинг мақоласи Ҳофиз Хоразмийнинг улуғлигини, котибнинг саводи жуда яхши эканини, ноширлар ва редакторлар малакали мутахассис бўлиб, ҳалол меҳнат қилганликларини исботлашга жудда катта ёрдам берди. Ундан ташқари, қилни қирқ ёрмагунча қилинган таъналар қилни қирқ ёрганда таҳсинга айланишини ҳам кўрсатиб беришга кўмаклашди.

Хулоса қилиб айтганда, Ҳофиз Хоразмий девонининг топилиши ва кўп нусхада нашр этилиши ўзбек маданиятида жуда йирик воқеа бўлди. Албатта, бундай улкан ишни рўёбга чиқаришда айрим камчиликларнинг бўлиши табиий. Галдаги вазифа девонни ҳар томонлама мукамал тадқиқ этиш ва бу соҳада турли мутахассисларни жалб этган ҳолда унинг бадиий-эстетик, илмий ва маърифий қийматини тўғри баҳолашдан иборатдир.

ҲАЗРАТ ШАХСИЯТИ

Мавлиди¹

Ҳазрат-и Навоий² сешанба куни камарий ҳижрийнинг саккиз юз қирқ тўртинчи йили Рамазоннинг ўн еттисида, шамсий ҳижрийнинг саккиз юз ўн тўққизинчи йили Далвнинг ўн тўққизидида таваллуд топган.

“Ҳижрий” сўзи “ҳижрат”дан нисбий сифат бўлиб, ҳижратга хос, тегишли деган маънодадир. “Ҳижрат” мутлақ маънода³ ватандан ўзга ерга кўчишни, хос маънода Расулуллоҳ с.а.в.нинг Маккадан Мадинага кўчишини англатади. Мусулмон таърихи⁴ ҳижратдан бошланади. Ҳижрий таърихнинг яратилиши шундай:

Ҳазрат-и Умарнинг халифалик даврида Йаман ҳоқими Абу Мусо Ашъарий мазкур халифага бир мактуб йўллаб, Йаманга юборилаётган мактубларнинг таърихи кўрсатилишини илтимос қилади. Шунда Ҳазрат-и Умар р.а. Саҳобийлар билан кенгашиб турли фикрларни тинглайди.

¹ “Мавлид”ни “мавлуд” шаклида ишлатиш хато. “Мавлид” замон ва макон исми, яъни ўрин-пайт оти бўлиб, туғилиш вақтини билдиради. “Мавлуд” эса мафъул исми, яъни “-ган” маъносидаги сифатдош бўлиб, туғилгани ва умуман яралган, яратилгани билдиради. “Маволид-и салоса” деган тушунча бор. “Маволид” “мавлуд”нинг жамъи, яъни кўплиги, “салоса” “уч” дегани. Бундан мурод мавжудотнинг уч туридир: маъдан – ўсиш, ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга эмас; ўсимлик – ўсади, аммо ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга эмас; ҳайвон – ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга. Инсон бу жиҳатдан ҳайвоннинг бир навъи ҳисобланади ва ўзга ҳайвонлардан ақл ва нутқ имтиёзи билан фарқ қилади.

² Шоир тахаллусининг бу имлосига далилларни куйида китобнинг “Тахаллус” фаслида келтирамыз.

³ “Мутлақ маъно” бирор соҳага хос бўлмаган, чекланмаган маъно, чеклангани “хос маъно” дейилади. Ҳозир “мутлақ” ўрнида “кенг”, “хос” ўрнида “тор” сўзлари ишлатилади. Аммо бу мантиқан тўғри эмас. Бу ўриндаги “кенг” ва “тор” сўзлари “маъно кенгайиши” ва “маъно торайиши” дегандаги “кенг” ва “тор”га мувофиқ эмас. “Кенгайиш” ва “торайиш”да “кенг” ва “тор”нинг маъноларидан тўғри фойдаланилган.

⁴ Бу ўринда “таърих” сўзи бирор ҳодисадан бошлаб олиб бориладиган йил ҳисобини билдиради. Оврупода бу “эра” деб аталади. “Таърих” русчадаги “дата” маъносида ҳам ишлатилади. Бу маънода асл маъноси “йил” бўлган “сана” сўзи ҳам ишлатилади.

Баъзилар таърихни Расулуллоҳ с.а.в.нинг вафот этган кунидан бошлаш керак, дейдилар. Мусибат куни билан боғлиқ бўлгани учун Ҳазрат-и Умар р.а.га бу маъкул бўлмайди. Яна бирлари таърихни рисолат буюрилган кундан бошлашни таклиф қиладилар. Ҳазрат-и Умар р.а. у вақтда мен залолатда эдим, куфр таърихим эсимга тушиб азобланаман, деб бу таклифни ҳам рад этади. Сўнгра Ҳазрат-и Алий р.а.нинг таклифи билан ҳижратни таърих боши қилиб оладилар. Чунки исломнинг зафару нусрати ҳижратда бошланган эди. Ҳижрат йалавочимиз Муҳаммад саллолоху ғалайхи ва салламнинг Макка кофирларининг изоси натижасида Мадинага кўчишидир. Ҳижрат таърихига мазкур йўсинда асос солинганда ҳижратдан ўн етти йил ўтган эди.

Расулуллоҳ с.а.в. Сафарнинг еттисида Маккадан чиқиб, Рабиъу-л-аввалнинг ўн иккисида Мадинага кириб келади. Аммо ҳижрийнинг йил боши қилиб Муҳаррамнинг биринчиси олинади. Бунга ҳижрат иродаси Муҳаррам бошида бўлганлиги ва бу ойнинг ҳаром ойлари¹нинг энг машҳури бўлганлиги сабаб қилиб кўрсатилади².

Насроний таърихи мелоддан бошланади. “Мелод” сўзи “мавлид”нинг маънодоши бўлиб, мутлақ маънода умуман тугилиш вақтини, хос маънода Ийсо а.с.нинг тугилиш вақтини билдиради. Бу таърих “мелодий” деб аталади. Мелодни Русияда Январнинг еттисида, Фарба Декабрнинг йигирма бешида насронийлар байрам қиладилар. Аммо мелодийнинг расмий йил боши қилиб Январнинг биринчиси олинган. Бу “Бессель йилига” асосланган. Бессель йили Григорий тақвимига асосланган сунъий³ куёш йили бўлиб, унинг биринчи куни Декабрнинг ўттиз бири ёки Январнинг биринчи кунига тўғри келади. Бу йил ҳозирги астраномияда осмон жисмларининг ҳаракати ва ўрнини белгилашда ишлатилади.

¹ Ҳаром ойлари: Мухаррам, Ражаб, Зулқаъда, Зулҳижжа.

² Ғийосу-л-луғат, “Ҳижрий” моддаси.

³ Табиий йил боши Наврўздан бошланади.

Ҳижрий икки йил ҳисобига эга. Бири ойнинг ҳаракатига қараб белгиланади ва “Қамарий ҳижрий” ёки “Ҳижрий-и камарий” деб аталади. “Қамар” Ойни билдиради ва Шарқ юлдузшунослигида истилоҳ сифатида ишлатилади. Ҳижрий йил ҳисобининг яна бири Қуёшга қараб белгиланади ва “Шамсий ҳижрий” ёки “Ҳижрий-и шамсий” дейилади. “Шамс” атама сифатида Қуёшга нисбатан қўлланади. Қамарий ҳижрий асосан динда, Шамсий ҳижрий фасллар билан боғлиқ табиий ҳодиса ва амалларда фойдаланилади.

Қамарийда қамарнинг ҳар бир янгиланиши бир ой ҳисобланади. Қамар 29,530588 кунда, яъни йигирма тўққиз куну ўн икки соату қирқ тўрт дақиқадан озгина ортиқ вақтда янгиланади. Тақвимда қасрни бутлаб тоқ 1, 3, 5, 7, 9, 11 ойларни 30 кун, жуфт 2, 4, 6, 8, 10, 12 ойларни 29 кун қилиб олинган. Қамарий йил ҳам 12 ойдан иборат бўлиб, 354,3671 кун, яъни уч юз эллик тўрт куну озгина кам тўққиз соатдан иборат. Тақвимда қасрни бутлаб, оддий йилни 354 кунлик, қабисали¹ йилни 355 кун қилиб олинган. Қамарий ҳижрийдаги қабисали йилларни аниқлаш учун йилни ўттизга бўлинади. Йил рақамини бўлганда 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29 қолдиқ чиқса, шу йил қабисали йил бўлади. Расулуллоҳ с.а.в.нинг тавсиясига кўра Рамазон бошини аниқлашда Шаъбонга орттириладиган бир кун қабиса кунидир. Ҳозир қабиса кунни Шаъбонга орттирилмаганда охириги ой Зулҳижжага орттирилади. Қамарий ҳижрийнинг ойлари қуйидагича:

Биринчи ойи Мухаррам, 30 кунлик. “Мухаррам”нинг луғавий маъноси “ҳаром қилинган”, яъни “таъқиқланган”. Жоҳилият даврида бу ойда уруш таъқиқланган. Шу важҳдан бу ойга “Мухаррам” деб от қўйилган.

¹ Йилнинг тақвимдаги муддати табиий йилникидан камайган кун ёки ойни тиклаш “қабиса” деб аталади. Қамарий ҳижрийда йил доирасида етишмай қолган кун қабиса қилинади. Баъзи халқлар, масалан хитой, япон ва қурияликлар қамарийни фаслий йилга мослаштириб ҳар тўрт йилда бир ойни қабиса қилиб, уни ўн уч ойлик қилиб оладилар. “Қабисали йил” ибораси “қабиса йили” тарзида ҳам ишлатилади.

Иккинчиси Сафар, 29 кунлик. Бу ойнинг аталиш сабаби ҳақида икки фикр бор. Бирига кўра “сафар” “бўш” деган маънодаги¹ “сифр” сўзидан олинган. Бу ойда ҳамма урушга отланиб, уйлар бўш қолган, дейилади. Иккинчи фикрга кўра, “сафар” сариғлик деган маънодаги “суфр” сўзидан олинган бўлиб, ойда бу от қўйилган вақтда куз бўлиб, дарахт барглариининг саргайганлиги назарга олинган.

Учинчи ойда баҳорнинг илк ойда деган мазмундаги “Рабиъу-л-аввал”, тўртинчи ойда баҳорнинг иккинчи ойда деган мазмундаги “Рабиъу-с-соний” номи билан аталган. Бу ойлари от қўйиш вақтида баҳор бўлган. Буларнинг биринчиси 30 кунлик, иккинчиси 29 кунлик.

Бешинчи ойда илк қатқалоқ деган мазмундаги “жумода-л-увло”, олтинчи ойда қатқалоқнинг иккинчи ойда деган мазмундаги “жумода-л-ахира”² деб аталган. Бу ойлари от қўйилганда ҳаво совуб, сув музлаган бўлган, дейилади. Буларнинг биринчиси 30 кунлик, иккинчиси 29 кунлик.

Еттинчиси улуглаш ойда деган мазмунда “Ражаб” деб аталган. Бу ҳаром ойлариининг иккинчисидир. Бу ойнаинг биринчи жумъа кечасидаги дуо ижобат бўлмай қолмайди.³ Расулulloҳ с.а.в.дан қилинган бир ривоятга кўра жаннатдаги бир ариқнинг оти Ражабдур. Ражабда рўза тутган кишига шу ариқнинг чучук ва қордан оқ сувидан ичирилари экан⁴. Расулulloҳ с.а.в.нинг меърожи Ражабнинг 27-сида бўлган.

Саккизинчиси тарқалиш ойда мазмунидаги Шаъбон. Бу ойда 29 кунлик. Бир фикрга кўра бу ойда араблар сув излаб ҳар тарафга тарқалганлар⁵. Иккинчи бир фикрга кўра эзгулик, бандаларга ризқ кўплаб тарқалади. Шунинг учун бу

¹ Ҳисобдаги “ноль” тушунчаси ва унинг аломати ҳам “сифр” дейилади. Бу атама “ноль”дан илгари ўзбек илида ҳам ишлатилган.

² “Ахира” сўзи ўрнида унинг шу таъбирдаги маънодоши “сония” сўзи ҳам ишлагилади. Лекин муҳаккиқлар “ахира”ни маъкул кўрадилар.

³ Сайфиддин Йазычы. Очикламати ибодат раҳбари. Туркия диёнат вақфи. Анкара. 1992. 178 с.

⁴ Гийосу-л-луғат. “Ражаб” молдаси.

⁵ Мунжид, Шаъб молдаси.

“Шаъбон” деб аталган. Шаъбоннинг ўн бешинчи¹ кечаси барот кечасидир. “Барот” халоснома² дегани. Бу кеча хусусида Шаъбоннинг ўн бешинчи кечасини ибодат билан кечиринг, кундузи рўза тутинг. Чунки Тангри таоло бу кечада дунёда раҳмат билан тажаллий қилади, деган мазмундаги ҳадис келтирилади³.

Тўққизинчиси Рамазон, 30 кунлик. Бу ойнинг аталиш важҳи ҳақида унинг куйиш ва ҳаво ҳароратининг кўтарилиши туфайли тошлоқ, кумлоқ ернинг оёқни куйдирадиган даражада қизишини билдирадиган “рамаз” сўздан олингани айтилиб, уч фикр баён қилинади: 1) бу ойда гуноҳлар куйдирилади; 2) рўза нафсни куйдиради; 3) бу рўза ойига от кўйилганда қаттиқ жазирама бўлган бўлиши мумкин⁴.

Ўнинчиси Шаввол, 29 кунлик. Бу ойнинг номи кўтариш маъносидаги “шавл” сўздан олинган. Бу ойда аҳоли сайр ва ов қилиш учун кўтарилган.

Ўн биринчиси Зулқаъда, 30 кунлик. “Қаъда” ўтириш, “зул-қаъда” ўтириш соҳиби дегани. Бунда аҳолининг ўтган ойдаги сайр ва овдан бўшаб, уйда ўтириши назарга олинган. Бу ҳам ҳаром ойлардан.

Ўн иккинчиси ҳаж ойи бўлганлиги учун “Зулҳижжа” деб аталган. “Ҳижжа” ҳаж қилиш дегани. Бу ой 29 кунлик. Кабиса куни орттирилганда 30 кунлик бўлади. Бу ҳам ҳаром ой ҳисобланади. Демак уруш ҳалол бўлмаган. Ҳаром ойлар тўртта бўлиб, уларнинг учтаси Зулқаъда, Зулҳижжа, Муҳаррам кетма-кет бирга келган, биттаси Ражаб ёлғиз келган. Хашъам ва Тай қабилаларига мансуб араблар бу ойларни ҳаром деб билмаганлар.

Қамарий ҳижрийнинг санасини мелодийникага айлантириш учун уни 0,97 га кўпайтириб, 622 ни кўшиш

¹ “Мовароуннахр” нашрининг таквимларида “13-кунига ўтар кечаси” (1413 йил таквими). 13-14-кунига ўтар кечаси” (1419 йил таквими) деб берилган.

² Шу кеча ибодати билан гуноҳ ва қийинчиликлардан халос бўлиш назарда тутилади.

³ Сайфилдин Йазычы. Мазкур асар. 179 с.

⁴ Ғийосу-л-луғат, “Рамазон” моддаси.

керак¹. Масалан, Ҳазрат қамарий ҳижрийнинг 844-йилида туғилган. Бу йилнинг мелодийнинг қайси йилига тўғри келишини билиш учун уни 0,97 га кўпайтирамиз, 818,68 чиқади. Бунга 622 ни кўшсак, 1440,68 бўлади. Мазкур ҳижрий санаси 1440 йилда бошланиб 1441 йилда давом этиши мумкинлигини ҳисобга олиб, Ҳазратнинг таваллуди 1440-1441 йиллар орасида бўлган деб тахминий ҳисоб чиқарамиз. Бу ҳисоб сананинг ой, куни номаълум бўлганда қўлланади. Ой, куни маълум бўлганда махсус жадвалларга мурожаат қилинади. Бундай жадвалларнинг бирини гуржи олими Иосиф Орбели нашр қилган². Жадвалларнинг яна бири “Мунжид” номи билан машҳур Дамашқда давомли равишда нашр қилинадиган “ал-мунжиду фи-л-луға ва-л-аълум” (Тил ва номлардан қўлланма)да берилган. Бу жадвал Х.К.Барановнинг арабча-русча луғатида ҳам берилган. Бу жадвалларда ҳижрий мелодийнинг 622 йили июлининг ўн олтисидан бошланган. Аммо ҳижрийни июлнинг ўн бешидан бошлаш ҳам бор. Мазкур жадвалларга кўра Навойий туғилган кун февралнинг тўққизидир. Ҳазрат даврида ҳижрийни июлнинг ўн бешидан ҳисоблаш амалда бўлган бўлса, Навойийнинг таваллуди февралнинг саккизида бўлган бўлади. Бунга аниқлик киритиш учун ҳафта куни кўрсатилган саналарни олиб текшириш керак. Навойийнинг вафот санаси бирламчи манбаларга кўра қамарий ҳижрийнинг 906 йили жумода-л-ахира ойининг 12-си якшанба кунидир. Бу кун Орбелининг жадвалида мелодийнинг 1501 йили январининг 3-и шанба кунига тўғри келган³. Жомий ҳазратларининг вафот санаси Навойийнинг “Ҳамса-лу-л-мутахаййирин”ида жумъа куни 898 йил муҳаррамнинг 17-си деб кўрсатилган. Мазкур тақвимга кўра бу қамарий ҳижрий санаси мелодийнинг 1492 йил ноябрининг

¹ Мелодий санасини қамарий ҳижрийникига айлантиришда ундан 621 ни айириб, 1,03 га кўпайтирилади.

² Орбели И. Синхронистические таблицы хиджри и европейского летосчисления. Москва-Ленинград, 1961.

³ Орбели И. Мазкур асар. 133 с.

8 ига пайшанба кунига тўғри келган¹. “Хамсату-л-мутахаййирин”нинг Академик нашрларида ҳам шу сана берилган². Бобур 899 йил Рамазон ойининг 5-сида сешанба куни подшоҳ бўлдим, дейди³. Бу сана мазкур жадвалда 1494 йил июнининг 9-си душанба кунига тўғри келган⁴. Навоий шанба эмас, якшанбада вафот қилган. Бобур душанбада эмас, сешанбада подшоҳ бўлган, Жомий пайшанбада эмас, жумъада вафот этган. Бундан Жомий, Навоий ва Бобурга тегишли мазкур саналарда ҳижрий боши июлнинг 16-сидан эмас, 15-идан ҳисоб қилингани маълум бўлади. Демак, Ҳазратнинг таваллуд куни мелодийда февралнинг 9-си эмас, 10-си бўлган, вафоти январнинг 3-сида эмас, 4-сида бўлган, Жомийнинг вафот куни ноябрнинг 8-си эмас, 9-сидир, Бобурнинг жулус, яъни тахтга ўтирган куни июннинг 9-си эмас, 10-сидир.

Шу ўринда салафларимиз, жумладан Ҳазратнинг йил фасллариининг муддати қарамлик даври натижаси ўлароқ ҳозир кенг тарқалган тушунчага тўғри келмаслигини айтиб ўтишимиз зарур. Шу кунларда оммавий ахборот воситаларида баҳор мартнинг, ёз июннинг, куз сентябрнинг, қиш декабрнинг биринчи кунидан бошланади, деган нотўғри маълумот бемалол тарқатилмоқда. Ҳолбуки баҳор Наврўздан, яъни мартнинг йигирма биридан, ёз саратоннинг бири, яъни июннинг йигирма иккисидан, куз мезоннинг бири, яъни сентябрнинг йигирма учидан, қиш жадийнинг бири, яъни декабрнинг йигирма иккисидан бошланади.

Ҳар бир мухбир жамиятни чалғитмаслик учун йил ҳисоби ва тақвим фаслга мувофиқ ёки номувофиқлиги жиҳатидан фаслий ва ғайрифаслий бўлишини билиши керак. Фаслийда йил боши қилиб баҳорги ёки кузги эътидол олинади. Баҳор бошига асосланган фаслий тақвим куз бошига асосланганига нисбатан табиийроқдир. Кун билан туннинг

¹ Орбели И. Мазкур асар. 186 с.

² Жомий ва Навоий. – Т.: Фан. 1966. 142 с. 119-изох.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Шарк. 2002. 34 с.

⁴ Орбели И. Мазкур асар. 186 с.

тенглашган вақти эътидол дейилади. Бу тенглашиш йилда икки марта, баҳор бошида ва куз бошида содир бўлади. Мелодий таърих ва ҳижрий-и қамарий ғайрифаслийдир. Чунки мелодийда йил боши январнинг биринчиси қишнинг ўн биринчи кунига, яъни жадийнинг ўн биринчисига тўғри келади. Ҳижрий-и қамарийнинг йил боши Муҳаррамнинг биринчиси эса турли фаслларга тўғри келади.

Ҳижрий-и шамсий эса фаслийдир. Чунки бунда йил боши Ҳамалнинг биринчиси, яъни баҳорнинг биринчи кунига тўғри келади. Бунга “янги йил” деб эмас, аниқ таъбир билан “Наврўз”, яъни янги кун деган ном берилган. Демак, шамсий ҳижрийда баҳорнинг биринчи оyi “Ҳамал” деб аталади, унинг биринчи куни йил боши ҳисобланади ва у “Наврўз” деб аталади. Ҳамалда экиш-тикиш ишлари амалий тус олганлиги сабабли “ҳамал кирди – амал кирди” деган ибора қўлланади. Ҳамалнинг биринчи куни мартнинг йигирма биринчи, охири куни апрелнинг йигирманчи кунига тўғри келади.

Баҳорнинг иккинчи оyi “Савр” дейилади. Саврнинг биринчи куни апрелнинг йигирма биринчи кунига тўғри келади.

Кейинги оyi “Жавзо” деб аталади. Жавзонинг биринчи куни майнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади. Жавзо кўклам фаслининг учинчи, яъни охири ойидир.

Шундан кейин Саратов оyi келади. Саратов ёз фаслининг биринчи оyi бўлиб, унинг биринчи куни июннинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади.

Саратондан сўнг Асад келади. Асаднинг биринчи куни июль ойининг йигирма учига тўғри келади.

Ёзнинг охири оyi “Сунбула” бўлиб, бунда ариғ ва дарёлардан тиниқ сув оқади. Шунинг учун “сунбулада сув тинади” дейилади. Сунбуланинг биринчи куни августнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Куз фаслининг биринчи оyi “Мезон” бўлиб, унинг биринчи куни сентябрнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Кейинги ой “Ақраб” деб аталади. Ақраб куз мавсумининг иккинчи ойидир. Ақрабнинг биринчиси октябрнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Ақрабдан сўнг “Қавс” келади. Қавснинг биринчиси ноябрнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади. Деҳқонлар орасида туруп ва кечки сабзи қавс сувини ичса, яхши бўлади, деган гап бор.

Қавсдан сўнг қишнинг биринчи ойи “Жадй” келади. Бу сўзда “д” ҳарфидан кейин “й” ҳарфи келади, “и” ҳарфи йўқ. Жадйнинг биринчи куни декабрнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади.

Жадйдан сўнг “Далв” келади. Далвнинг биринчи куни январнинг йигирма биринчи кунига тўғри келади.

Шундан кейин “Хут” бошланади. Хутнинг биринчи куни февралнинг йигирманчи кунига тўғри келади. Жадй, далв ва хут ойлари қиш фаслига оиддир. Қишнинг охириги ойи хутда деҳқончиликка тайёргарлик бошланади. Бинобарин “хут кирди – деҳқоннинг ичига қурт кирди” дейилади. Чунки хут ойида деҳқонлар гап-гаштакларни йиғиштириб, шошилинич тарзда экиш-тикиш асбобларини тузатиб, уруғ, кўчатларни экишга ҳозирлай бошлайдилар.

Мазкур ой номлари бурж номларидан олинган. Ер курасини осмон қуршаб олган. Ерни қуршаган осмон ҳам кура шаклида тасаввур қилинади. Ернинг ўз ўқи атрофида ва қуёш атрофида айланиши ҳамда оғиши натижасида осмоннинг ва ундаги жисмларнинг ерга нисбатан ўрин ўзгартириши кўринма ҳаракат дейилади. Ернинг қуёш атрофидаги йиллик ҳаракати қуёшнинг айланадан иборат йиллик кўринма ҳаракатини ҳосил қилади. Қуёшнинг мана шу айланма ҳаракат йўлини буржлар минтақаси ёки буржлар фалаги, Ғарбда эклиптика деб аталади. Айланани тенг ўн иккига бўлганда ўттиз даражали бўлақлар ҳосил бўлади. Бу бўлишнинг ноль нуқтаси баҳор эътидолига тўғри келади. Мана шу ҳар бир бўлақни қуёш бир ойда босиб ўтади. Ҳар бир ой ҳадди ақалл, яъни минимум йигирма етти кун ва ҳадди аксар, яъни

максимум ўттиз икки кундан иборат. Мана шу ҳар бир бўлак “бурж” дейилади ва ҳар бир бурж шу буржда мавжуд бўлган юлдуз туркумининг номи билан аталади. Юлдуз туркумланининг ҳар бири бирор нарсанинг сурати шаклида тасаввур қилингани учун улар “суврат” деб аталади. Қадимги тилимизда “уак” деган сўз ҳам ишлатилган. Қўрғон атрофига деворга тақаб ёки девор устига қурилган буржларга ўхшатиб куёш ўтадиган осмон доирасидаги мазкур бўлаклар **бурж** ёки **уак** деб аталган. **Эклеттика** сўзи эса тутилиш деган маънода бўлиб, куёшнинг тутилиши унинг мазкур йиллик йўлида содир бўлгани учун уни **эклеттика** деб атаганлар.

Ҳамал буржидаги суврат, яъни юлдуз туркуми кўчқор шаклида тасаввур қилинган ва осмон атласларида шу шаклда берилган. Шунинг учун бу буржни **ҳамал** ёки **қўзи** деб аташ билан бирга **кабш** деб ҳам атайдилар. **Кабш** кўчқор дегани.

Савр буқа дегани. Савр буржининг суврати буқа шаклида. Қадимги туркийда уд ёки **уй** ҳам дейилган. “Уд” ва “уй” қорамол дегани. Навойий, Бобур ва бошқалар қорамол, яъни сигир, буқа ва ҳўкизнинг умумий номи сифатида **уй** сўзини ишлатганлар.

Жавзонинг суврати эгизак иккибола шаклида, лекин **жавзо** сўзининг луғавий маъноси бели оқ қора қўйдир. Бундай қўй қора қўйлар орасида яхши ажралиб туради. Жавзо суврати ҳам бошқа сувратлардан аниқ ажралиб тургани учун шундай деб аталган, дейилади. Жавзони яна **тавъмон** деб ҳам атайдилар. Тавъмон эгизак дегани. Юсуф Боласоғуний **эрандиз** деган.

Саратоннинг суврати қисқичбақа шаклида. Саратон ва бунинг қадимги туркий номи **қўчиқ** ҳам қисқичбақа деган маънода.

Асаднинг суврати арслон шаклида. “Асад” арслон дегани. Юсуф Боласоғуний асад буржини “арслон” деб атаган.

Сунбуланинг суврати қўлига буғдой бошоғи ушлаб олган киз шаклидадир. “Сунбула” буғдой бошоғидир. Юсуф Боласоғуний сунбула буржини “Буғдой бошоғи” деган.

Арабчада “Узро” деган сўз ҳам сунбула буржининг сувратига нисбатан ишлатилади. “Узро” қиз дегани.

“Мезон” тарози дегани. Мезон буржининг суврати тарози шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “Улгу” деб атаган, бу ҳам тарози деган маънодадир.

“Ақраб” чаён дегани. Ақраб буржининг суврати чаён шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни чазан, яъни чаён деган.

Қавснинг суврати белидан қуйи қисми от шаклидаги ёйдан ўқ отаётган одам шаклидадир. “Қавс” сўзининг луғавий маъноси ёйдир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “ё” деб атаган. Арабча “Ромий” деган сўз ҳам ишлатилади. Бу “отувчи” деган маънодадир.

“Жадй” сўзи улоқни билдиради. Жадй буржининг суврати белидан пастки қисми балиқ думидан иборат шохли эчки шаклидадир. Юсуф Хосҳожиб бу буржни “Ўғлоқ”, яъни улоқ, эчки боласи деб атаган.

Далвнинг луғавий маъноси қовға, яъни кудукдан сув чиқарадиган кўндан ишланган мешдир. Далв буржи қўлидаги идишдан сув тўкиб турган киши шаклидадир. Юсуф Боласоғуний Далв буржини “Кўнак” деган.

Балиқнинг каттасини “хут” дейлади. Хут буржининг суврати думлари бир-бирига тасма билан боғланган икки балиқ шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “Балиқ” деб атаган.

Ҳар бир буржнинг белгиланган ўз аломати бор. Кўпгина сувратлар юнонлар таърифида афсоналаштирилган. Лекин аслида улар табиий мазмунга эга бўлган деган фикр бор ва шу фикр тўғри бўлиши керак. Бу фикрга кўра мезон, яъни торозу, офтоб мезон буржига кирганда кун билан туннинг тенг бўлишини, сунбула буғдой бошоғининг етилиш даврини, ҳамал қўйларнинг қўзилаш даврини билдиради ва хоказолар.

Шамсий ҳижрийни мелодийга айлантириш учун унга 621 қўшилади. Мелодийни шамсий ҳижрийга айлантириш учун ундан 621 ни айириш керак. Бунда шамсий ҳижрийнинг

Наврўздан, яъни мартнинг йигирма бирдан бошланиб Хут охирида, яъни Мартнинг 20-сида тугадини ҳисобга олиш керак. Масалан, 2007 йил Мартнинг 21 идан 2008 йил Мартнинг 20 сизгача шамсий ҳижрийнинг 1336 йили давом этади. 2007 дан 621 ни айирганда 1336 чиқади. Аммо 2007 йил Мартнинг 21 ига қадар бўлган давр 1335 йилга тааллуқли бўлади. 2008 йил Мартнинг 21 ига қадар бўлган давр 1336 йилга тегишли бўлади.

Хондамир Ҳазратнинг мучалини таҳақуқ, яъни товуқ йили деган¹. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғоти-турк” асарида мучал ҳақида қуйидаги маълумотни беради:

“Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чиқиши шундай: турк хоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишган. Бу масала юзасидан [хоқон] қавми билан кенгаши ва айтди: “Биз бу тарихни [аниқлашда] қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин”. Улар “айтганингиздек бўлсин”, дейишди.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб сичқон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди: Уд йили – сигир йили. Барс йили – барс йили. Тавишган йили – қуён йили. Нак йили – тимсоҳ йили. Йилан йили – илон йили. Йунд йили – от

¹ Макориму-л-ахлоқ. Абдулғофир Баёний нашри. Кобул. 1931. 12 с.

йили. Қўй йили – қўй йили. Бижин йили – маймун йили. Тақағу йили – товук йили. Ит йили – ит йили. Тонуз йили – тўнғиз йили¹.

Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланди. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса, от йили киради. Йил ҳисоби мана шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товук йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади, чунки товукнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёгингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совук қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар².

Мучал йилларининг ҳозирги номи ва сирасини ёдлашга осон бўлсин учун қуйидаги назмда берамиз:

Мучал бошин билай десанг, сичқондур,
Сўнгра **сигир** кейин **барсу** қуёндур.
Кейингиси **балиқ**, сўнгра **илондур**,
Сўнгра **оту** қўй келмаги аёндур.
Кейин **маймун**, **товуғу** ит келгуси,
Тўнғиз билан мучал тамом бўлгуси.

Маҳмуд Кошғарий мучал йилларининг номларида ҳозирги Сигир, Қуён, Балиқ, От, Маймун, Товукни Уд, Тавишған, Нак, Йунд, Бичин³, Тақағу деб берган.

¹ Йил номларини таржимон махсус харфлар билан берган.

² Муталлибов С.М. Маҳмуд Кошғарий, Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Т.1. - Т.: ЎзССР ФА, 1960. 330-332 с.

³ Мазкур иктибосда бу сўз “бижин” шаклида берилган. Аммо унинг тўғриси “бичин” дир: Кошғарий, Индекс, 71 с; Кошғарий, БА, жилд 1, 346 с.

Кейинги даврларда уй¹ шаклини олган уд сўзи қорамолни билдиради, яъни буқа, хўкиз ва сигирнинг умумий номи бўлиб, шу маънода уй шаклида Ҳазрат-и Навойий, Бобур тилида ва бугунги туркий лаҳжаларнинг баъзисида, жумладан қирғиз тилида ҳам қўлланади. “Тавишған” ёввойи қуённи билдиради ва бу сўз шу маънода ўзбек шеваларида ҳам “товушқан” шаклида ишлатилади. Туркия туркчасида ўз маъносида “тавшан” шаклида қўлланади, қуён эса “адагавшани” дейилади². “Нак” тимсоҳ дегани. Бизда “Тимсоҳ” “Балиқ”қа, айрим ўзга ўлкаларда, жумладан Хитойда “Аждар”га айланган. “Йунд” йилқи, “Бичин” маймун дегани. “Тақағу”³ “товуқ” сўзининг қадимги шакли. Бу сўз хўроз ва макиён учун умумий номдир. Маҳмуд Кошғарий хўрозни эркак тақағу, макиённи тиши⁴ тақағу деб беради. Бу сўз туркийда, жумладан Ҳазратнинг тилида ҳам товуқ шаклида хўроз ва макиён маъносида қўлланган. Бобур ҳам “товуқ” сўзини хўрозга нисбатан қўллаган. У Ҳусайн Бойқарони “товуқ ҳам урушқа солур эди”⁵, дейди.

Кишининг мучалини аниқлаш учун унинг туғилган йилига 9 ни қўшиб, 12 га бўлиш керак. Шунда қолдиқ мучал сирасини бирдиради. Ҳазрат 1441 йил февралда туғилгани ва мучал йили Наврўздан бошлангани учун унинг мучали 1440 ҳисобидан олинади. Бу санага 9 қўшилса, 1449 ҳосил бўлади, уни 12 га бўлинса, 9 қолдиқ қолади. Мучал сирасидан 9-ўринни олган йил Маймун йили бўлади.

Демак, Навойий сешанба куни Қамарий Ҳижрийнинг 844 йил Рамазонининг 17 сида, Шамсий Ҳижрийнинг 829 йилида Далвнинг 19 ида, мелодийнинг 1441 йилида Февралнинг 10 ида туғилган. Мазкур ҳисобга кўра Навойийнинг мучали

¹ “Уд” ва “уй” қалин талаффуз килинади. Турар жой маъносидаги “уй” сўзи ингичка талаффузга эга.

² Русчаси “заяц” бўлган “товушқан”ни, русчаси “кролик” бўлган “қуён”дан ота-боболаримиздек фарқ қилганимиз яхши.

³ Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг “тақуқ” шаклини ҳам сабт этган.

⁴ Тиши – мода. ургочи.

⁵ Бобурнома. 128 с.

Маймундир. Хондамирнинг унинг мучалини Товуқ дейишига қандай ҳисоб асос бўлган, буни аниқлаш керак.

Номлари

Бу фаслнинг ёзилишига олий ўқув юртлари ва оммавий ахборот воситаларида нисба, таҳаллус, куня, лақаб, мустаор ва бошқа номларнинг қориштириб ишлатилаётгани сабаб бўлди. Бу ҳол Ҳазрат-и Навоийнинг номларини зикр қилишда ҳам кузатилмоқда. Бинобарин бу фасл мазкур нуқсонга барҳам бериш мақсадида ёзилди.

Ном маъносида мумтоз ўзбек тилида “алам” сўзи ҳам ишлатилади. Аммо алам туғ, ялов каби нишонларга нисбатан ҳам қўлланади. Бу сўзнинг кўплиги аълум. Дард маъносидаги “алам” сўзи ҳам бор. Буларнинг арабча имлосида фарқ бор. Ном маъносидаги “алам” айн билан бошланади, дард маъносидаги “алам” алиф билан, араб тилининг ўзида ҳамза билан бошланади. Сўз бошидаги ҳамза араб тилидан бошқа тилларда тушиб қолади. Ўзбек тилида “масъул” дегандаги каби сўзларнинг ўртасида адабий талаффузда айтилади. Ҳамза сирғалувчи “ҳ”нинг портловчи жуфтидир. Айн ўзбек тилида ҳамза каби талаффуз қилинади. Араб тилида айн “к” билан “қ” оралигидаги товушдир. Аммо ўзбек тилида айн талаффузда ҳамзадан фарқ қилмайди. Баъзи туркий тилларда айн “ғ” деб айтилади. Масалан, қозоқчада “илм” “ғилм”, “муаллим” “муғаллим” деб айтилади. Уйғур тилида айн “ҳ”га ўтиши мумкин. Масалан уйғурчада “ақиқ” “ҳақиқ”, “азим” “ҳезим” деб айтилади.

Ҳазратнинг ўз исми, яъни туғилганда қўйилган оти “Алийшер”. Бу отнинг “Алий” қисмидаги “й” ўзак товуши бўлиб, уни тушириб, “Али” деб бўлмайди. “Алий”ни “Али”, “Ғаний”ни “Ғани”, “Солиҳ”ни “Соли”, “Муҳаммад”ни “Мамат” ва “Мат” шаклларида ишлатиш шеваларга хос бўлиб, адабий, хусусан мумтоз ўзбек тилида бунга йўл қўйилмайди.

“Алийшер”нинг “шер” қисмини хориж олимларининг кўпчилиги ҳозирги форсий эътибори билан “шир” шаклида берадилар, чўзиқ “э”ни чўзиқ “и”га айлантирадилар. Бу ҳозирги форс тилига хос бўлиб, олдин бундай бўлмаган. Масалан, сут шир деб, арслон шер деб аталган. Ҳозирги Эрон форсчасида “шер”даги “э”нинг торайиши натижасида шер ҳам шир шаклини олган. Аммо дарий, яъни Афғонистон форсийси ва тожик тилларида “э” ўз ҳолича сақланган. Бу тилларда сут “шир”, арслон “шер” деб айтилади. Чўзиқ “и”ни билдирадиган йо ҳарфи маъруф, чўзиқ э ни билдирадигани мажхул¹ деб аталади. Муҳокамату-л-луғатайндан у даврнинг адабий форсийида мажхул йо яъни э маъруф йо, яъни “и” билан бирлашиб “и”га айланмаган.² Шунга кўра Алийшерни Алийшир ёки Алий Шир шаклида ишлатиш тўғри эмас.

Тарбия ва таълим ривожланган жамиятда фарзандга от кўйишга алоҳида аҳамият берилади. Чунки болага унинг ўзига мос исм кўйиш ота-онанинг муҳим бурчларидан биридир. Бу ҳақда Ҳазрат шундай дейди:

гар эрур атфолу ийолинг³ сенинг
будур аларға дағи ҳолинг сенинг,

улча эрур тифлға⁴ шойиста иш
балки кичикликта эрур парвариш

қатраға чун тарбийат этти садаф⁵
эл бошиға чиққуча топти шараф

¹ Чўзиқ “и” араб тилида бор бўлгани учун “маъруф”, яъни гайин, маълум деб, чўзиқ “э” арабчада йўқлиги учун мажхул, яъни нотайин, номаълум деб аталган.

² Айрим шеваларда “э” билан “и” “и” шаклида бирлашган бўлиши мумкин. Лекин адабий тилда Ҳазратнинг мазкур асардаги маълумотига кўра “э” ўз шаклини ўзгартирмаган.

³ Эрнинг хотин ва фарзандларини билдирувчи бу сўз “аёл” шаклида ҳам қўлланади. Аммо тўғри шакли “ийол”дир.

⁴ “Тифл”, кўплиги “атфол” бола дегани.

⁵ Яъни садаф томчини дурга айлантирди.

бириси кўймоқлик эрур йахши от
ким десалар йетмагай андин уйат.

исмда кўп келди тафовут падида¹
бири Хусайн ўлди, бириси Йазид² (ҲА, 94)

От кўйишда турли мақсадлар назарда тутилади, аммо натижа доим кўнгилдагидек бўлмайди. Шу билан бирга кишининг баъзи хислатлари унинг исмида акс этади. Мана шу ҳолни ҳисобга олиб, Ҳазрат ўзининг **Фарҳоду Ширин** достонида Чин хоқони тилаб юриб ўғил кўрганда унга бир мақсад билан **Фарҳод** деб ном кўйганлари, аммо қазо нуқта-йи назаридан бу исмнинг мазмуни ўзгача бўлганлиги ҳақида гапирди.

Хоқон ўз мамлакатига ворис туғилди деб шод бўлади ва унинг жамолида шоҳлик фари, яъни шоҳлик нури шавкатини ҳамда ҳиммату иқболу давлатни тасаввур этиб, унга **Фарҳод** деган номни кўяди. Аммо **аласмо танзилу мина-с-само** яъни **исмлар кўкдан инади** ҳукми билан “**Фарҳод**” исми “**Фироқу рашку оҳ ила дард**”нинг бош ҳарфларидан иборат бўлади:

бу зебо базмнинг алхоннамои³
бу йанглиғ бўлди сўз дoston саройи

ки чун Хоқонға тенгри берди фарзанд
бўлуб ул ҳадйа била шоду хурсанд

жамоли бирла кўнглин айлабон хуш
отин кўймоқ сари бўлди рақамкаш

¹ Келди падида – кўрилди, содир бўлди.

² Язид – Муовия ўғли умавий халифаларининг иккинчиси. Фиску фужур ва зулмда машхур. У қамарий хижрийнинг 61-йили муҳаррамнинг ашуриси, яъни ўнида Ҳазрат-и Алийнинг иккинчи ўғли Хусайнни Карбалода ўлдирди.

³ Алхоннамой – куйчи.

жамолидин кўрунғач фарр-и¹ шохий
бу фардин йоруди маҳ то бамоҳий²

қўйуб йуз ҳиммату иқболу давлат
хамул фар сойасидин топти зийнат³

бу жавҳарларға чун иснод⁴ топти,
мураккаб айлагач Фарҳод топти

бу фарни ҳодий-и бахт эткач иршод
равон шаҳзода отин қўйди Фарҳод

ҳариру хулла ичра боғлабон чуст
мураццаъ маҳд ичинда тонгдилар руст⁵

бу навъ эрмас ота қўймади отин
ки кўргач ишк анинг покиза зотин

анга фарзона⁶ Фарҳод исм қўйди
хуруф-и маъҳазин⁷ беш қисм қўйди

фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард
бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард⁸

Борин устод-и ишқ эткач мураккаб⁹
тараккубдин бу исм ўлди мураттаб (ФШ, 34 с.)

¹ Фар – нур. Бу ўринда вазн талаби билан “р” иккиланган.

² Маҳ то бамоҳий – кўк авжидан денгиз қаъригача. Айнан ойдан баликқача.

³ Ифода муаммо тарзида: “юз”, “ҳиммат”, “иқбол”, “давлат” сўзларининг бирирчи ҳарфига ишора. Булар “ҳод”ни беради. “Соя” “ҳод”нинг “фар” орқасига қўшилишига ишора.

⁴ Иснод – ҳужжатлаштириш.

⁵ Ҳарир – ипак кийим; хулла – ёпик; мураццаъ – жавоҳир кадалган; маҳд – бешик; руст – маҳкам.

⁶ Фарзона – билимдон.

⁷ Хуруф-и маъҳаз – олинадиган ҳарфларнинг манбаи.

⁸ Бирор – биттадан; фард айламак – биттадан ажратиб олмоқ.

⁹ Мураккаб этмак – таркиб бермак; тараккуб – таркиб топиш; мураттаб ўлди – хосил бўлди.

Ҳазратнинг шахсий оти Алийшер унинг зотига мувофик сифатларни билдиради. Отнинг “Алий” қисми рошид, яъни ҳақ йўлида собитқадам бўлган халифаларнинг тўртинчиси Ҳазрат-и Алийга мансуб. Расулulloҳнинг амакиваччаси ва куёви ҳамда унинг тарбиясини олган Алий ибн Абутолиб мусулмонларнинг мушриклар билан бўлган жанглирида қаҳрамонлик кўрсатган ва унга Ҳайдар, яъни арслон лақаби берилган эди. Шижоат, ҳарбий маҳорат ва баҳодирона амаллар Алийшерга ҳам хос эди. Ҳусайн Бойқаронинг саркардалари Ёдгор Мирзо эгаллаб олган қасрга ҳамла қилишга ботинолмаган бир пайтда Алийшернинг бир навкар билан қаср деворидан ошиб Ёдгор Мирзони асир олиши унинг қаҳрамонона амалиётидан биргина ҳарбий амал эди. Афсуски, бугунги фильм ва кўрсатувларда Ҳазрат фаолиятининг бу жиҳати акс эттирилмаётир.

Санъатчиларимиз Алийшер ибн Баҳодирнинг баҳодирлигини, шоҳсаворлигини¹, курол ишлатиш маҳоратини, ҳарбий салоҳиятини ва шижоатини оммага намоён қилишлари керак. Алийшер фаолиятининг бошқа жиҳатлари ҳам унинг исмига мос тушган. Буни биз Мавлоно Жомийнинг унга берган куйидаги баҳосидан ҳам англашимиз мумкин:

муборак бар шаху аркон-и давлат
ғазанфар ҳайбатони шер-и савлат

батахсис он жавонмарди к-аш аз дер
насаб чун исм бошад шер бар шер

зи бас дар беша-йи мардий далир-аст
зи мардони жаҳон номаш ду шер-аст

йаке дар аз диз-и Ҳайбар кананда
йаке сарпанжа бо гўрон зананда (Куллийот, 2986)

¹ “Савор” сўзи ҳозир сувор шаклини олган.

Яъни:

Ғазанфар¹, икки ҳайбат² шерсавлат Алийшер шоҳ ва давлат аркони³, яъни устунларига муборак бўлсин!

Хусусан бу эр йигитким, қадимдан насаби исми каби арслону арслондир.⁴

Эрлик тўқайида ўша юракли бўлган учун жаҳон эрлари орасида оти икки шердир.⁵

Бири Ҳайбар қалъасининг дарвозасини кўпарувчи⁶ шер, яна бири кулонларга панжа урувчи⁷ шер.

Низомиддин Ҳазратнинг лақабидир. Лақаб кишининг фазилати ёки айбини билдиради. Айблов ноҳақ бўлиши ҳам мумкин. Алқаб қўймоқ деганда кишини ҳақиқатга тўғри келмайдиган айбни билдирувчи лақаб билан атамоқ тушунилади. Ҳазрат кўпдан кўп фазилатлар соҳиби бўлгани учун унга “Низомиддин” деб лақаб қўйилган. Бу лақабдаги ибодат⁸ амаллари билан бирга муомала амалларини, ҳозир машҳур бўлган таъбир билан айтганда дунёвий ишларни ҳам ўз ичига олади. “Низом” тартиб, тизим дегани. Жамиятнинг ҳамма ишларини тартибга солувчи кишига “Низомиддин”⁹ деган лақаб берилади.

¹ Ғазанфар – эркак арслонларнинг арслони

² Ҳайбатони – “хайбат”нинг арабча иккилиги. Араб тилида кўпликдан ташқари иккилик ҳам бор. Ҳайбат кўнгилга хавф солиш. “Икки ҳайбат”дан мурод Ҳазрати Алий ҳайбати билан шер ҳайбати.

³ Аркон – “рукн”нинг кўплиги. “Рукн” устун дегани.

⁴ Навойининг ота-боболарининг баҳодирлардан эканлигига ишора.

⁵ Алий – Ҳайдар, яъни шер+шер.

⁶ Ҳазрат-и Алий Ҳайбар фатҳида ҳам қахрамонлик кўрсатган. Бу Ҳайбар Ҳижоздаги бир водий, яна бир Ҳайбар Покистон ғарбидаги уни Афғонистон билан боғловчи баланд қоялар орасидан ўтган тор дарадир.

⁷ Ҳазратнинг ҳамсанавислар “панжсига панжа уриб” ғолиб келганлигига ишора.

⁸ “Ибодат” сўзи хос. махсус маънода исломнинг беш рукни – имон, намоз, рўза, закот, ҳажни билдиради. Мутлақ маънода бандаликни, яъни шаръан харом қилинмаган ҳамма амалларни билдиради.

⁹ Баъзи отлар муболаға учун сифатдош ўрнида қўлланиши мумкин. Масалан “одил” ўрнида жуда одил деган маънода “адл” сўзи ишлатилиши мумкин. Шу тарзда мазкур лақабда “Низом” сўзи “Нозим” ўрнида истеъмом қилинган.

Ҳазратнинг нисбаси **Ҳиравий**, яъни **Ҳиротликдир**, **хиравий Ҳиротдан** нисбий сифатдир. Нисба кишининг туғилган ёки турар жойини билдиради. Баъзан киши икки нисба билан аталиши мумкин. Масалан, **Маснавий-и маънавий**нинг муаллифи **Мавлавий**нинг бир нисбаси **Балхий** унинг туғилган шаҳри **Балхга** мансуб, иккинчиси **Румий** унинг тургун бўлиб қолган ўлкаси **Румга**¹ мансубдир. Бу нисбалар баъзан бирга **Жалололдин Балхий Румий** деб, баъзан алоҳида **Жалололдин Румий** ёки **Жалололдин Балхий** деб тилга олинади. Нисба нисбат кўшимчаси **-ий**, **-вий** билан ясалади. Масалан, **Хоразмий**, **Самарқандий**, **Ганжавий** деган нисбалар мавжуд. Нисба ясалганда баъзан товуш тушиши ёки орттирилиши ҳамда ўзгариши мумкин. Масалан, **Бухородан Бухорий**, **Ҳиротдан**² **Ҳиравий**, **Дехлидан Дехлавий**, **Хевадан**³ **Хевакий**, **Марвдан Марвазий** бўлади. Охириги икки нисбада тарихан мавжуд бўлиб, кейинчалик тушиб қолган “з” ва “қ” товушлари нисбада тикланган.

Фоний ва **Навойий** Ҳазратнинг тахаллусларидир. **Тахаллус** кишининг шоирлик оти. Бу отни шоир ўзига ўзи ёки ўзгалар, кўпинча устозлар кўяди. Бу ҳолда **тахаллус** сўзининг ажралиш, алоҳида бўлиш деган маъносига асосланган. Шоирлар бир-биридан тахаллуси билан ажралиб туради. Ўзбекча таъбирда нисба ва тахаллусга **аз-Замахшарий**, **ал-Ҳаким ат-Термизий** тарзида **ал-** кўшиш миллатни масҳара қилиш билан баробар. **Тахаллус** сўзининг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш деган маъноси ҳам бор.

Навойийнинг отасининг исми “Ғиёсиддин”даги ёрдам, нажот маъносидаги “ғиёс” сўзи ёрдамчи, нажот бағишловчи маъносида “мугийс” сўзи ўрнида ишлатилган.

¹ “Рум” Туркия жойлашган Кичик Осиёнинг шаркча оти. Кичик Осиё “Аназул”, русча “Анатолия” деб ҳам аталади. Мавлавий Румнинг Куня шаҳрида муқим бўлган. Куня Рум салжукийлари даврида (1081-1302) пойтахт бўлган. Мавлавий бу шаҳарда 1273-1307 йилларда яшаган.

² Ҳирот Ҳирий шаклига ҳам эга.

³ Шу кунларда **Хева** телекўрсатувларда русча **Хива** шаклида берилмоқда. Бу халкни йўлдан оздиришдир.

Бу сўз мана шу маъноси билан қасиданинг бир қисмига истилоҳ бўлган. Бу қисм қасиданинг муқаддимасидан мадҳга ўтиш байти ёки байтларидан иборат. Қасиданинг тахаллусгача бўлган қисми **ташбиб** деб аталади. **Ташбиб** сўзининг ёшлик, йигитликни сўзлаш ва ўт олдириш деган маънолари бор. Ташбиб кўпинча ишқ ва аёл васфидан иборат бўлгани учун қасиданинг бу қисмининг истилоҳига иккинчи, яъни ўт олдириш маъноси аталиш важҳи бўлган. Бунда ишкнинг кишини куйдириши эътиборга олинган. Энди қасида тахаллусидан шоир тахаллусига қайтайлик.

Алийшер Фоний тахаллуси билан форсий асарларини имзолаган. **Фоний боқий**нинг зидди бўлиб, унинг луғавий маъноси фано бўлувчи, **фано** йўқ бўлишдир. Бу **бақонинг** зидди. **Фоний** ва **боқий** мазкур маънолари билан **дору-л-фано**, **дор-и фано**, **фано дори**, яъни йўқ бўлиш маскани ва **дору-л-бақо**, **дор-и бақо**, **бақо дори**, яъни боқий, йўқ бўлмайдиган маскан ибораларини киноя¹ тарзида дунё ва охиратга нисбатан қўллашга асос бўлган. Аммо тахаллусда **Фоний**нинг тасаввуфдаги истилоҳий маъноси эътиборга олинган. Бу маънода кишининг фоний бўлиши жисман йўқ бўлишни англатмайди. Фано мақомига эришган суфий, тариқат кишисининг фонийлиги ўзлигини йўқотиб, яъни ўзининг борлигини бутунлай ҳис қилмайдиган даражага етиб ҳақ таоло вужудига сингиб кетишидан иборатдир. Алийшернинг форсий тахаллуси шу маънодаги **Фоний**дир.

Алийшернинг **Лисону-т-тайри** туркийда бўлса ҳам **Навойий** эмас, **Фоний** тахаллуси билан тугаган. Бунинг сабабини алоҳида фасл қилиб баён қилган. Шоир кушларнинг наво қилишини ва китобнинг туркийда ёзилганини эътиборга олинса, унда тахаллус **Навойий** бўлиши муносиброқ эди. Аммо асардан мурод фано мақомига эришиш йўли бўлгани учун тахаллус қилиб **Фоний** олинди, дейди:

¹ “Киноя”нинг хақиқий, яъни ўз маъноси бир нарсани ўз номидан ўзга ном билан аташ ва шу номдир. Унинг кесатиш маъноси мажозий, яъни кўчма маънодир.

бу китобда тахаллус тағйирининг¹ узри

чун кичик йоштин манга бўлди насийб
назм адосида хайолот-и ғарийб

шеър ҳар синфидинки қилдим ибтидо
турк алфози била топди адо

эйлаким² ҳар кимса неким қилғуси
баъзи ишта бор анинг бир белгуси

ким ўзи тахсисиға³ имлодур ул
муҳри йо тавқиъ⁴ йо тамғадур ул⁵

сафҳа дебосийу⁶ назм иншосидур
ким тахаллус нозими⁷ тамғасидур

бу нишони бирла топти имтийоз
не варақким назм қилди аҳл-и роз⁸

ким бу Саъдий йо Низомийнинг дурур
йо бу Хусравнинг, бу Жомийнинг дурур

менки турк алфозига айлаб шуруу⁹
назм топти табу килкимдин вукуъ¹⁰

¹ Тағйир – ўзгартириш.

² Эйла – “андоғ”нинг маънодоши. Буни кўпчилик ўйламоқдан деб ўйлаб, ўйла шаклида ишлатмоқда. Аммо Ҳазрат тилидаги эйланинг ўйламоққа ҳеч қандай алоқаси йўқ.

³ Ўзи тахсисиға – ўзига тегишлилигига.

⁴ Тавқиъ – қўл қўйиш ва имзо.

⁵ Яъни баъзи ишларда ишловчи ўз маҳсулига белги сифатида ё муҳрини босади. ё имзо чекади, ё тамга босади.

⁶ Сафҳа дебоси – дебо, яъни юпка ипак матодек ипак қоғоз вараги. Қоғоз варақ шаклида ишлаб чиқарилган ва уста унинг бир четига ўз белгисини қўйган. Харидор шу белгидан унинг устаси кимлигини билган.

⁷ Нозим – назм соҳиби, яъни шоир.

⁸ Роз – сир.

⁹ Шуруу айламак – бошламоқ, киришмак.

¹⁰ Вукуъ топмок – вужудга келмак.

чун саҳоб-и таъзим ўлди дурфишон¹
назмима эрди **Навойий**дин нишон

дахр боғида бўлуб комим раво
комронлар топти назмимдин наво

форсий назм ичра чун сурдим қалам
назмнинг ҳар синфини қилдим рақам

файз йеткач ул маонийдин манга
топти белгу назм **Фоний**дин манга

чун **Лисону-т-тайр** оғоз айладим
турфа қушлар бирла парвоз айладим

мунда ансаб² эрдиким тузгач наво
бўлса назмимга **Навойий**дин адо

ким наво қушлар тили алҳонидур
дилкаш афғони ҳазн достонидур

туркий услуб эрди ҳам бу дoston
топқудек эрди **Навойий**дин нишон

бу рақамда **Фоний** айларга лақаб
мустамий бўлганга айтурмен сабаб

ким бу дафтар назмидин куллий мурод
чулки маржиъ³ майли эрдию маод⁴

¹ Яъни таъзим булуту дур сочкач.

² Ансаб – муносиброк.

³ Маржиъ – дунёда бажо, яъни Аллоҳ таолонинг марҳаматидан умидвор бўлиб, бандаликни килган банданинг охиратда қайтиб борадиган ери. Бу ер аллоҳ таолонинг ҳузуридир. Маржиъ Куръон-и Каримнинг бир неча оятларида бор. Ҳуд сурасининг тўртинчи оятида “Ила-ллохи маржиъу-аум ва Ҳува ғало кулли шайъин кадийр”, яъни Борар ерингиз Аллоҳ ҳузуригадир, ва у ҳамма нарсага кодирдир, дейилган. Банданинг охирги мақсадга борарини қайтиш дейилишига сабаб, у дунёга Аллоҳ таоло ҳузуридан келган ва охиратда келган ерига қайтиб боради. Бакара сурасининг 156-оятнда “Инно ли-ллохи ва инно илайҳи рожиъун”, яъни ҳақиқатан биз Аллоҳникимиз ва ҳақиқатан ҳам унга қайтгучимиз, дейилган.

⁴ Маод – бу ҳақимлар истилоҳи бўлиб, махлукнинг вужуд доирасининг бошланиш нуктасига қайтиб келишидир. Мазкур нукта доиранинг бошланишига

мунда фоний бўлмай иш ўлмас тамом
Фоний ондин топти назмим ихтитом¹

ҳам бу дафтар ичра Шайх-и маънавий²
ким демиш қушлар тилидин маснавий

сайр ул қушларғаким фан айламиш
йетти водий чун муаййан айламиш

чектуруб қушларга кўп ранжу ано
сўнгги манзил бўлди водий-и фано

гарчи бу икки таносуб йор эди
назмима ҳам бу тахаллус бор эди

гар тахаллус мунда **Фоний** айладим
бу таносублардин они айладим

гар сабаб истаб биров қилса хитоб
шарҳ қилган сўз анга басдур жавоб

кимга бўлса мундоқ ишлар ниййати
бўлмас ул бўлмай замон амниййати

бу замон амниййатин қилма гумон
собит ўлмай адл-и Доро-йи³ замон

Алийшернинг туркий тахаллуси **Навойий**дир. Аслида имло ва талаффузи **Навойий** бўлган бу сўз **Навойий** шаклида оммалашган. Бунга “Наво”нинг араб сўзи эмаслиги ва у ҳамза

кўра “мабда”, тугашига кўра “маод” деб айтилади. Куйироқда бу мавзуга яна бир бор тўхташга тўғри келади. Бу ҳақдаги тўлик маълумотни ўшанда берамиз.

¹ Ихтимом топмоқ – тугамок.

² Фаридулдин Аттор.

³ Хусайн Бойқаро. **Доро-йи замон** замондош деган маънода. Шу билан бирга бунда машхур Эрон шаҳаншохи Доро ҳам назарга олинган. Бу ийхом санъати.

билан тугамаганлигига ҳамда унинг арабча имлосида “Наво”дан сўнг Ҳамзаю¹ ё эмас, икки ё ҳарфи ёзилганлигига эътибор бермаслик сабаб бўлган. Баъзи олимларимиз “Навойий”нинг асил имлосига хилоф равишда биринчи ё ҳарфини ҳамзага айлантирганлар. Охирида ҳамза бўлган араб сўзларидан нисбий сифат ёки от ясалганда унга “-ий” эмас, “-ий” қўшилиши хато ҳисобланмайди, масалан, “Санов”дан “Санойий” бўлади. Унда сўфий шоир Ҳадақату-л-ҳақиқа² асарининг муаллифининг тахаллусини “Санойий” деб ёзиш хато эмас. Баъзилар бунда ҳам “и” билан “й” ўртасида яна бир “й” орттирадилар. Форсий ва туркийда араб ҳамзаси “о” билан “и” орасида “й”га айланиши ҳисобга олинса, бу имлони ҳам янглиш деб бўлмайди. Олимларимиз орасида Навойийдаги охириги “й”ни тушириш тарафдорлари ҳам бор. Бу нотўғри амалнинг, яъни нисбий маъносини билдирувчи “й”нинг йўқотилишининг “тўғрилигига” вазндан мисол келтирилади. Тахаллус “Навойий”нинг “ий” қисми вазнда қисқа ҳижо ўрнида келади. Масалан, қуйидаги мақтаъ, яъни ғазалнинг охириги байтида шундай:

Навойий асра ниҳон ишқ нуктасин зинҳор
ки ишқ пири манга йошурун бу нукта демиш³

Бунинг вазни мужтас-и, махбур-и, мақтаъ-и, мусаббағ ва махзүф, мафобилун фаъилотун мафобилун фаълон (иккинчи мисра фаилун⁴) мафоилун рукни қисқа-чўзиқ-қисқа-чўзиқ ҳижолардан иборат. Байтдаги биринчи рукн “Навойий ас” ана шу “мафоилун” вазнида ўқилиши керак. Вазнда учинчи ҳижо

¹ Ҳамза сирғалувчи “х”нинг портловчи жуфти. Арабчада бу товуш сўзнинг бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам бўлади. Ўзбек тилида фақат ўртадагиси, масалан “таъсис” сўзидагиси талаффуз қилинади. Сўз боши ва охиридагиси эса талаффуздан тушиб қолади.

² Ҳадиқату-л-ҳақиқа – ҳақиқат боғи.

³ Бадоиъу-л-васат, 206-ғазал.

⁴ Бир шеърнинг ўзида мисра охиридаги рукнда “фобилун” “фобилон”, “фаъилун” “фаъилон”, “фаълун” ва “фаълон” бир-бири билан алмашиб келиши мумкин.

қисқа бўлиши керак. Мана шунга асосланиб “й”сизчилар “Навойий”да “й” ортиқча дейдилар. Ҳолбуки арузда сўз охиридаги ундошни ундан кейинги унли билан бошланган сўзга ўтказиш қоидаси бор. Бу қоидага кўра мазкур рукн “Наво-йи-йас” деб тақтиъ қилинади, яъни ҳижолаарга ажратилади. Агар байтда “асра” сўзи ўрнида бошқа ундош билан бошланган сўз ишлатилиши зарур бўлганда эди, Навойий тахаллусни “Э Навойий” тарзида иккинчи рукн “фаъилотун”да берган бўлар эди. Хориж олимлари тахаллус ва нисбалардаги “ий” ўрнида чўзиқ “и” ишлатадилар. Бу имло талаффуз жиҳатидан нотўғри бўлмаса ҳам¹, ҳақиқий аниқ талаффуз ва мазкур вазн қоидаси жиҳатларидан ноқисдир. Демак, Алийшернинг туркий тахаллуси “Наво” сўзига “-ий” кўшимчасини қўшиш билан ясалган, бундай ҳолларда талаффуздаги бўшлиқни тўлдириш учун ўртада “й” товуши орттирилади. Натижада “Навойий” ҳосил бўлади.

“Наво” сўзининг бир неча маъноси бор. Улардан бизнинг мавзуимиз учун муҳим бўлгани иккита. Бу маъноларнинг бирига кўра, “наво” деганда ҳар қандай овоз, жумладан куй тушунилади. Иккинчиси тириклик, турмуш, мансаб ва фаолият лавозимини, яъни лозим бўлган нарсаларни билдиради. “Бенаво” ва “навосиз” деганда “наво”нинг мана шу маъноси назарга олинади. Наво кишининг мартабасига қараб оддий турмуш воситаларидан тортиб подшолик фаолияти учун зарур бўлган омил ва амалларни ўз ичига олади. Оддий меҳнаткашнинг емиши, кийими ёки турар жойи бўлмаса бенаво бўлади. Бой бойлигидан, яъни мулки, сармоясидан, мансабдор мансаб фаолияти учун зарур бўлган нарсалардан. Давлат бошлиғи сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий таъминот, мудофаа ва тартибот фаолияти воситаларидан маҳрум бўлса, бенаво бўлади.

¹ “ий”ни чўзиқ “и” тарзида талаффуз қилганда, уларнинг орасидаги фарк сезилмас даражада бўлади. Бу “и” билан “й”нинг маҳражи яқин бўлгани учун содир бўлади.

“Навойий” тахаллусидаги “наво” мазкур куй маъносидир. Аммо Навойийнинг навобахшлик фаолиятини, унинг кўпдан кўп навосизларни наволиғ қилганини эътиборга олинса, “наво”нинг иккинчи маъносини ҳам “Навойий”га нисбат бериш вожиб бўлади.

Навойийни замондошлари “бег”¹, “амир” ва “мир” деб ҳам атаганлар. “Мир” амирнинг қисқаргани. “Амир” ва “бег” лашкарбоши ва ҳоким маъноси билан маънодошдир. Маҳмуд Қошғарий “бег”ни “амир” деб, “бег эли”ни амир фармони остида бўлган вилоят деб, “бег канд эгирди”ни “амир лашкарини тарқатди” деб таржима қилган (1 ж. 48-49 б.; 3 ж. 59 б.; 4 ж. 78 б.). “Бобурнома”да Амир Темур “Темур бег” деб аталган. Мамлакатнинг мутлақ ҳукмдори хон, ундан кейинги ва унга бўйсунган ҳукмдор бег ёки амирдир. Буларга белгиланган бошлиқ “беглар беги” ёки “амиру-л-умаро” деб аталади. “Амир” ва “бег” ҳам унвон, ҳам мансаб оти. Буларнинг унвонлиги шундаки, киши амирлик ёки беглик мансабига эга бўлмаганда ҳам насабига кўра “амир” ёки “бег” деб аталиши мумкин. Киши мазкур мансабда бўлганда, улар мансаб номини ҳам билдиради. Киши насабда бег ёки амир бўлмагани ҳолда ҳам мансабда бег ёки амир бўлиши мумкин.

¹ Бу сўзнинг ҳозирги “бек” шакли араб ёзувининг илк, жумладан Навойий даврида ҳам коф ҳарфи билан ифодалангани сабаб бўлган. Бу сўзнинг охириги товуши “к” эмас, “г” бўлганига икки далил бор. Биринчиси, дулбарчин яъни урхун ёзувида унинг эг ҳарфи билан битилганидир. Эг “г” товушини билдиралади. Иккинчи далил “бег” сўзининг ҳозирги турк тилларининг баъзисида “бей” ва “бий” шаклини олганлигидир. Чунки “г” товуши “й”га ўтади, “к” эса ўтмайди. Масалан, шеваларда “тегди” сўзи “тийди” шаклида ишлатилади, аммо “чекти”, “тикти” сўзлари “чегди”, “тигди” шакллари олмайди. Турк тилларида “бек” деган сўз ҳам бор. Бу сўз Маҳмуд Қошғарийнинг “Девон”ида шу шаклда каттик маҳкам маъносида кайд этилган: Маҳмуд Қошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Солиҳ Муталлибов. Тошкент, 1960, 1-т., 333-б.; 2-т., 116-б. Баъзи ҳозирги турк тилларида бу сўз “пек” ва “бик” шаклларида мазкур маънолардан ташқари яна жуда маъносиди ҳам ишлатилади.

Ҳазратнинг тил хусусиятлари

Рус туркшуноси А.К.Боровков Ҳазрат-и Навойийни ўзбек адабий тилининг асосчиси деб мақола¹ нашр қилгандан сўнг бу фикр оммавий тус олди. Аммо бу фикрга қўшилмайдиганлар ҳам бор. Чунки Ҳазрат ўзигача мавжуд бўлган адабий тилда ижод қилди. Лекин у ўзининг энг юксак савиядаги асарлари билан тилни ниҳоятда бойитди ва унинг чексиз ифода имкониятларини очиб берди. Бобур Мирзо ҳеч ким Ҳазратчалик кўп ва ҳўб асар яратмагани, ҳамда унинг тили Андижон адабий тилига мутобиқ эканлигини баён қилган. Бу ижоди билан Ҳазрат турк мамлакатини яққалам, яъни ягона адабий тилга эга қилди:

турк назмида чу тортиб мен алам
айладим ул мамлакатни йаққалам

Муҳокамату-л-луғатайнда ўқиймиз:

Ажам шуароси ва форс фусаҳоси² ҳар қайси услубда-ким сўз арусига³ жилва-йу намойиш бериб эрдилар турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидада-ким маъно абкориға⁴ зийнат-у оройиш кўргузуб эрдилар Чағатой лафзи била рақам урдум андоқ-ким то бу мазкур бўлган тил-у лафз биноси-дур⁵ ҳеч нозимға бу даст бермайдур⁶ ва ҳеч роқимға⁷ муйассар бўлмайдир⁸

Лафз деганда сўзнинг товуш жиҳати, талаффузи тушунилади. **Чиғатой лафзидан** мурод Чиғатой улусига хос

¹ А.К.Боровков. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка. Тўплам, Алишер Навои, Москва – Ленинград, 1946, с. 92-120.

² Яъни форс чечанлари.

³ Арус – келин. Сўз гўзалликда келинга ўхшатишган.

⁴ Абкор – бикр (бокиралик)нинг кўплиги. Маъно бокира қизларга ўхшатишган.

⁵ Бино бу ерда барпо, бокий маъносиди.

⁶ Даст бермайдур – муяссар бўлмайдир.

⁷ Роқим бу ерда қаламқаш маъносиди.

⁸ А.Усманов. Муҳокамат ал-луғатайн Алишера Навои, Из-во АН УзССР, Ташкент – 1948. с. 58.

талаффуздир. Демак Ҳазрат турк тилининг Чигатой улуси аҳолисининг талаффузида ижод қилибди. Ҳазрат бу тилда тўртта лабланган ва учта лабланмаган унлини қайд қилган: ot (олов) – ot (ўтишга буйруқ) – ut (қиморда ют) – üt (каллани куйдур). biz (биз) – bez (без) – bi:z (бигиз).

А.К.Боровков мазкур мақоласида, А.Усмонов мазкур китобида Ҳазратнинг мазкур таснифига эътироз билдирганлар. Бу билан улар тилни Ҳазратчалик тушунмасликларини намоён қилганлар. Мумтоз адабиёт матнини тушуниш ва уни янги ёзувларга кўчиришдаги нуқсонларнинг туб сабаби мавзуга оид истилоҳларнинг маъносини аниқ билмасликдадир. Бу ҳақда аниқ маълумот олишни Маҳмуд Кошғарийдан бошлаш керак. Бу аллома йўғон ўзак ва кўшимчаларни **кофий**, ингичкаларини **кофий** деб атайди. Аташ важҳи қалин кўшимчаларнинг кўпчилигида **қ** ва **ғ** нинг, ингичкаларида **к** ва **г** нинг мавжудлигидир. Мисоллар: **отқа, қорға, отмақ, отмағи, отқан, отқай, отқучи, отқали, борған, борғай, борғучи, борғали, кетқан, кетқай, кетқучи, кетқали, келган, келгай, келгучи, келғали** ва ҳоказо. Мазкур сўзлардаги **а** ни **борғон, келгөн** деб **о** га айлантириш кўпол хато ҳисобланади. Бу истилоҳдан Маҳдийхон ўзининг Санглоҳида самарали фойдаланган.

Девон ва Санглоҳда туркчага хос бир қанча истилоҳлар қайд қилинган ва улардан амалий фойдаланилган. Аммо баъзи истилоҳларнинг нозик томонини “Девон” таржимонлари тушуниб етмаган ҳоллари бор. Масалан **ишмом** лабланганлик маъносида. Аммо у ингичка у га нисбатан қўллангани учун таржимонлар уни ингичкалик деб тушунганлар. Ҳақиқатда эса ингичка у охирги даражада лаблангани учун Маҳмуд Кошғарий унга **ишмом** сифатини берган. Истилоҳларни нотўғри талқин қилиб, ҳақиқатни бузиш ҳозир давом этмоқда. Бу ишнинг ўзига қаттиқ ишонган вакили Эргаш Умаровдир. Бу олим қуйидаги

кўрмади шаҳ муносиб ўлтурмак
йақинида буйурди ўлтурмоқ

байтига шундай изоҳ беради:

Составитель словаря пишет, что если гласный у произносить с пометой била ишба:ъ – “без широкого” ... нормально, то глагол ўлтурмақ в первой строке будет обозначать “сидеть”.¹

Ҳолбуки **ишбоъ** қалин талаффуз дегани, **кенг нормал** дегани эмас. **Би-л ишбоъ** (қалин талаффуз) ўлтурмақнинг ўтирмақ эмас, ўлдирмақ экнига ишора. Иккинчи мисрадаги ўлтурмақ ўтирмақ маъносида. Байтда шоҳ ўлдирмақни муносиб кўрмай ёнига ўтиришни буюрди, дейилган.

Мазкур китобчанинг луғат қисмида **ишбоъни чўзиқ** деб сўз бошидаги унлиларни, масалан **учуқни у:чуқ, ўчуқ** (эчки)ни **у:чуқ** деб чўзиқ қилиб берган. Эргаш Умаровга кўра Маҳмуд Кошғарийдан тортиб Ҳазрат-и Навойийгача унлиларда қисқа-чўзиқлик бор, ингичка-қалинлик йўқ. Ҳолбуки мазкур алломалар туркчада чўзиқлик йўқлигини, кофий-кофий борлигини исботлаб берганлар. Бу ҳол Эргаш Умаровнинг назаридан четда қолган.

Ҳазратнинг тили ҳақида мустақилликкача мақола ва китоблар нашр этилган эди. Ҳозир шулардан мутолаа қилишга тўғри келади. У давр тил ва услубига аҳамият бериш лозим бўлмайдди. Буни ҳисобга олиш зарур. Мақолаларнинг биринчиси “Ўзбек тили ва адабиёти” ойномасининг 1961 йил 2-сонида, иккинчиси шу ойноманинг 1961 йил 3-сонида босилган. Ёрдамчи сўзлар “Наввий тилининг грамматик хусусиятлари” китобидан (“Фан”, Тошкент – 1984) олинди. Марҳамат:

Каф сўзи ҳақида

Тил нормаларини, ундаги фонетик, грамматик ва лексик-семантик ҳодисаларни аниқловчи тилшунос тадқиқотининг илмий ёки ғайри илмийлиги дастлаб унинг объектив ёки

¹ Э.А.Умаров. Гласные староузбекского языка и новая транслитерация “Бада’и ал-луғат”. Ташкент – 2004. с. 8-9.

субъектив фактларга асосланганлиги билан белгиланади. Тилшуносликда бирор масала юзасидан ҳукм чиқариш учун тадқиқотчининг ўзига хос субъектив тил фактлари илмий ҳужжат бўла олмайди. Илмий ишдаги кўпгина хато ва нуқсонлар текширувчининг ўзидаги субъектив фактларга асосланишидан келиб чиқади. Масалан, менинг *субҳа* сўзини *сабҳа* бўлади деганим¹ ва Н. Шукуров, Р. Норов, Б. Валихўжаевларнинг *зуннордан* бошқа *бут* маъносига *зиннор* бор дейишлари² шу сўзлар ҳақида ҳосил бўлган нотўғри субъектив тушунчага асосланиш натижасида келиб чиққан хато фикрлардандир.

Шу кунларда *каф* сўзини *кафт* шаклида ёзиш мажбурияти³ ҳам мазкур камчиликнинг оқибатидир. Чунки умумхалқ ўзбек тилида *кафт* деган сўз йўқдир. Бу сўз шеваларда *кап* шаклида бўлиб, адабий тилда *каф* кўринишига эга. Маълумки, оёқ кийимининг *каф* томонига уриладиган чармни *капаки* дейилади. Агар *каф* сўзида *т* товуши ҳам бўлса, бу сўз *каптаки* бўлар эди. *Каф* сўзи келиб чиқиш нуқтаи назаридан арабча (*каффун*) бўлиб, туркийси (*айа*)⁴ ўзбек адабий тилида сақланмаган⁵. Араб тилидаги мана шу *каффун* сўзи форс ва ўзбек тилларида *каф* шаклига ўтиб,

¹ А. Р у с т а м о в. Классик асарларнинг пухта таҳлили учун, “Шарқ юлдузи” 1954, 2-сон, 124-бет.

² Каралсин: Н. Ш у к у р о в, Р. Н о р о в, Б. В а л и х ў ж а е в. Бузиб кўчириш ва хато изохлашга чек қўйилдик, “Совет Ўзбекистони маданияти” газетаси, 19 май, 1959 йил, 2-бет.

Зуннор арабча бўлиб, араб тилида *зуннора*, *зуннайр* кўринишларига ҳам эга (Каралсин: E.W.Lane. An Arabic-English lexicon book, 1, part 3, 258-бет). Лекин бу ўзакдан фйоль вазнида сўз ясалмайди. *Зиннор* мақола авторларининг сонида, Муқимийнинг “бўйнида зиннор (зуннор – А.) авлиё”сини кўргандап кейин, дифференциация ходисасига мувофиқ ҳосил бўлган янги сўздир. Лекин классик адабиётда фақат *зуннор* бор.

³ С. И б р о х и м о в ва М. Раҳмонов. Ўзбек адабий тилининг имло луғати. 1. 1956, 96-бет.

⁴ М а х м у д Кошғарий. Девону луготит турк, 1-том, таржимон ва назира тайёрловчи С. М. Муталлибов, Т., 1960, 113-бет.

⁵ Шевашунос Ю. Жуманазаровнинг айтишича, *айа* сўзи ҳозир шеваларида хозир ҳам мавжуддир. Қиёс қилинсин: *қолимнинг айаси қиджъи...*

форсча қўтиқ маъносидаги *каф* сўзининг шаклдошига айланган. Масалан, Умар Хайём шундай дейди:

گویند که دوزخی بود ست
حرفی ست حلاف و دل د راو نتون بست
گر عاشق و مست دوزخی خواهد بود
فر دا نگری بهشت را چون کف د ست¹

Навойий:

*Базм аро гар йўқ май била даф,
Ҳам ёмон эрмас ун била каф².*

Аҳлий Шерозий ўзининг бошдан охиригача икки вазнда ўқиладиган “Сехри ҳалол” номли достонида *каф* (*қўтиқ* ва *қўл кафи*) сўзини икки маънода қуйидаги байтда ишлатади:

*Соқи, аз алтофи ту май дар кафаст,
В-аз тафи дил Дичлаи хвай дар кафаст.³*

Демак, *каф* сўзида, умумхалқ ўзбек тилида, яъни адабий тилда ва шеваларда, шунингдек тарихан ҳам, *т* товуши йўқ экан. Шунинг учун бу сўзни *кафт* эмас, *каф* тарзида ёзиш нормалаштирилса, имло луғатига ҳеч қандай зарар етмайди. Аксинча, бу икки жиҳатдан фойдалидир: биринчидан, бу сўз имлосидаги икки хилликка барҳам берилади; иккинчидан, ўзбек классик шоирлари баъзан сўзларни ўзлари хоҳлаган шаклда ишлатганлар, деган ногўғри фикр туғилиш эҳтимоли йўқолади.

¹ Умар Хайём. Рубайиат, Москва, 1953, 2-кисм, 52-бет.

² Алишер Навоий. Хазойинул маоний, I жилд, илмий-танкидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, Т., 1959, 326-бет.

³ Е. Э. Бертельс. Навои, Изд. АН СССР, М. – Л, 1948, 37-бет.

Бир шаклга эга икки кўмакчининг талаффузи ҳақида

Ўзбек классик адабиётида, жумладан, Навойийнинг асарларида икки элемент мавжуд бўлиб, уларнинг бири ўхшатиш, иккинчиси¹ буйруқ билдиради. (-дек// -тек ўхшатиш билдиради. -дик // -тик – буйруқ билдиради.) Араб графикасида шаклан ўхшаш бу икки элементни тилшунослар аффикс (кўшимча) деб тушунадилар ва уларни ўзидан олдинги сўзга қўшиб ёзадилар: *паридек/паритек* (пари каби); *бордик* (борсин), *ўптик* (ўпсин) каби.

Аммо кейинги пайтда, биринчидан, буларнинг ҳар иккисини кўмакчи ёки мустақил сўз деб қараш, иккинчидан, буйруқ элементини ҳам э унлиси билан, яъни *дек (тек)* деб ўқишга мойиллик сезилмоқда².

Дарҳақиқат, буларни аффикс деб аташга лингвистик асос³ йўқ. Булар кўмакчидир. Ўзбек тили барқарор урғули тилларга мансуб. Бундай тилларда аффиксдан кўмакчини урғуга қараб ажратиш мумкин. Агар тил элементи нутқда алоҳида бош урғуга эга бўлса, у мустақил сўз бўлади, агар урғусиз бўлиб, ўзидан олдинги ёки кейинги сўз билан биргаликда такт ҳосил қилса, кўмакчи (ёрдамчи сўз) бўлади. Агар элемент орт кўшимча (суффикс) бўлса, такт урғуси шу элементга кўчади, олд кўшимча (префикс) бўлса, иккинчи даражали урғу билан талаффуз қилинади. Туркий тиллардаги урғунинг вазифаси сўз формасини чегаралашдан иборат.

¹ Қаранг: Шукуров Ш. Навойий тилига хос бир грамматик форма ҳақида. – “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1977. 5-сон.

² Қаранг: Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.—Л. 1962, с. 158—160; Шу муаллиф. Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (Глагол). Л., 1981, с. 50; Eckmann J. Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, p. 154.

³ Қаранг: Рустамов А. Фонетические признаки, сопутствующие грамматикализации и аффиксированию слов в тюркских языках. Всесоюзная тюркологическая конференция. 27 – 29 сентября 1976 г. Секция № 1. Тезиси докладов. Алма-Ата, 1976, с. 330-331.

Унинг биринчи бўғинга кўчиши эса ундов, буйруқ ёки таъкид билдиради.

Юзаки қараганда, *қушча* (кичкина қуш)дан *қушча* (қуш каби), *олма* (мева)дан *олма* (буйруқ) сўзлари урғу туфайли фарқ қилганга ўхшайди. Лекин ўхшатиш билдирган *-ча* аффикс бўлмасдан кўмакчи бўлганлиги учун урғусиздир. *Олма* сўзида эса урғу биринчи бўғинга буйруқ оҳангини бериш учун кўчади.

Эски ўзбек тилида кўмакчидан аффиксни фарқлайдиган ва кўп ўринларда ёзувда ҳам акс этадиган яна бир фонетик белги бор: кўмакчи танглай уйғунлигига бўйсунмайди, аффикс бўйсунди ва унинг қалин ва ингичка вариантлари бўлади. Мазкур икки элементнинг қалин варианты йўқ. Масалан, *ата-дэг* дейилади, *атадаг* дейилмайди¹. Агар шундай бўлганда эди, уни аффикс дер эдик. Демак, Навойий тилидаги ўхшатиш элементи ҳам, буйруқ элементи ҳам аффикс эмас, кўмакчи экан. Бинобарин, уларни энклитика тарзида, яъни урғусиз ва ўзидан олдинги сўзга кўшиб талаффуз қилиш лозимдир.

Энди бу кўмакчиларнинг товуш таркибини аниқлашимиз керак. *Коф* ҳарфи *к* ва *г* товушларини билдиради, *ей* ҳарфи эса *и*, *и:*, *й* ва *э* унлиларини билдиради. Ўхшатиш кўмакчисидаги *е* ҳарфи *э* ни билдириши шубҳасиз, чунки ҳозирги ўзбек тилида ўхшатиш кўмакчиси *дэк* ва *дэй* шаклларига эга. *дэй* кўмакчисидаги *э* э нинг қадимги шаклидир, *э* тилолди *э* нинг торайиши натижасида вужудга келган².

Энди буйруқ кўмакчисидаги *ей* ҳарфи қайси унлини билдиради, деган саволга жавоб топишимиз керак. Агар у аффикс бўлганда эди, фақат *и* деб ўқилиши керак бўлар эди. Чунки ўзбек сўзларида *э* кейинги бўғинларда, аффиксларда

¹ *Андаг* ва *мундаглар* бир сўзга айланган.

² Ҳозирги *сәккиз*, *сәкрә* каби сўзлардаги *э* Навойийдан илгариги даврларга хос. Бу сўзлар Навойийда *сәкиз*, *сәкир* шаклидадир. Турк вокализмининг умумий тараққиётини назарга олинмаса, *э* ни *э* га нисбатан қадимийроқ деб ўйлаш мумкин. Қаранг: Ру с т а м о в А. Навойий ва ўзбек адабий тили. ТошГУ илмий асарлари, 475-чиқиши. Тошкент, 1975.

учрамайди. Лекин кўмакчилар алоҳида сўз бўлгани учун уларда э учрайди. Т. Йўлдошевнинг маълумотига кўра, Жанубий Тожикистондаги ўзбек шеваларида бу кўмакчи *дэг*, *тэг* ва *лэг* шаклларида ишлатилар экан¹. Бу факт буйруқ кўмакчисидаги унли Навойий тилида э ва охирги ундош г бўлганлигига яхши далилдир.

Энди ўхшатиш кўмакчисидаги охирги ҳарф, яъни *коф* Навойий тилидаги *к* ни билдирадими ёки *г* ними, деган савол қолди. Ҳозирги адабий орфографик шакл *дек* нинг ёлғиз ўзи уни Навойий тилида ҳам *к* бўлган дейишга етарли асос бўлолмайди. Чунки ҳозирги орфографик шакллар орасида товушлари аниқ берилмаган элементлар ҳам бор. Шунинг учун бу масалада шеваларга ва умуман орфография таъсирида бузилмаган² оғзаки нутққа мурожаат қилишга тўғри келади. Ўзбек адабий тилидаги³ бир бўғинли сўзларнинг охиридаги *к* шеваларда *г* га ўтиши мумкин, лекин *й* га ўтмайди. Лекин *г* товуши *й* га ўтади.

Бинобарин, ўзбек тилида *дэй* нинг мавжудлиги ўхшатиш кўмакчисининг охирги товуши *к* эмас, *г* эканлигига далилдир. Ҳақиқатда, сўзлашув нутқида бу кўмакчи адабий талаффуздаги каби *дэк* эмас, *дэг* деб айтилади. Агар бу кўмакчининг тарихига назар солсак, у Урхун ёдномаларида ҳам *г* билан *тэг* каби учрайди. Чунки Урхун ёзувида *г* товушини билдирувчи махсус ҳарф⁴ бор бўлиб, мазкур кўмакчида шу ҳарф ишлатилган⁵.

Демак, ўхшатиш кўмакчиси *дэг* билан буйруқ кўмакчиси *дэг* Навойий тилида шаклдош. Шунинг учун бўлса керак,

¹ “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1977, 5-сон, 9-бет.

² Ҳозирги баъзи ёшларнинг нутқида учраб турган *богга* (бокка ўрнида), *ичди* (ичти ўрнида), *ишга* (ишка ўрнида) каби талаффузлар орфографиямиздаги нуқсонларнинг таъсирида содир бўлмоқда.

³ Орфографияни истисно қиламиз.

⁴ Қаранг: Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Унгин битиги. – “Адабий мерос”, 1978, 12-сон, 49-бет.

⁵ Масалан, Билга хокон битигининг исталган (Радлов, Малов, Уркун, Текин, Айдаров) нашидаги биринчи ва иккинчи сўз (теңри тэг)га ҳамда *тэг* сўзининг ўрхунча шаклига қаралсин.

Махдихон ўзининг Навойий тилига ёзган грамматикаси **Мабанийу-л-луғатнинг** буйруқ формаларига бағишланган бобида *дэг* ўхшатиш кўмакчиси ҳам борлигини ва унинг ўз ўрнида зикр этилишини таъкидлаб ўтади¹. Синтактик муносабат билдирмайдиган кўшимча ва кўмакчиларнинг обзори бериб берган бобида эса “яна *дэг* ким, уч маънода қўлланур” деб, биринчидан, ўхшатиш кўмакчиси эканлигини, иккинчидан ва учинчидан *-гу* ёки *-р* аффикслари билан биргаликда форс тилидаги *-дани*: (*-тани*.), яъни “*-диган*” маъносида қўлланишини айтади². Агар талаффузда фарқ бўлса, масалан, бирортасининг унлиси *и* бўлса, Махдихон “бо йо – йэ маъруф” деб изоҳ берган бўлар эди.

Энди *дэг* ларнинг хулосасига келсак, уларнинг охириги ундоши *к* эмас, *г* экан, унлиси бирида *э*, бирида *и* эмас, ҳар иккисида *э* экан. Буйруқ кўмакчисидаги унлини *и* деб ўқиш ўтган асрнинг иккинчи ярмида Л. З. Будаговнинг луғатидан³ бошланиб, шу кунгача давом этиб келмоқда. Аммо илмнинг илғор вакиллари *э* деб ўқий бошладилар⁴. Бинобарин, ўзбек мумтоз адабиёти асарларини ҳозирги ёзувга кўчириб нашр қилганда ҳар иккала кўмакчини *дег* (*тег*) шаклида бериш керак. Булар кўшимча бўлмагани учун сўзга қўшмасдан, энклитикалигини ҳисобга олинса, дефис билан ажратиб ёзилиши лозим. Иккинчи ҳолда бошқа кўмакчилар ҳам дефис билан ёзилиши шарт бўлади, масалан, *ой-каби*, *кела-дур*, *келур-мен каби*.

Ёрдамчи сўзлар

Ёрдамчи сўзлар бўлимида ҳам биз, иложи борича, мавжуд илмий асарларда баён қилинган масалаларга тўхтаб

¹ The Mabani. 1 – lughat by Mirza Mehdi Khan. Ed. D. Ross, Calcutta, 1910. p. 37-38.

² Шу асар, 88-бет.

³ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1. СПб., 1869, 579-580.

⁴ Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М. – Л., 1962, с. 158—160.

Ўтирмасдан, Навоий тилига хос ва кам ёритилган ёки мунозарали бўлган масалаларгагина қисқача тўхтаб ўтамиз.

Боғловчилар

У боғловчиси. Ўзбек классик адабиёти асарларини рус графикаси асосидаги ўзбек алифбесида нашр этишда у боғловчисини ва боғловчиси билан қориштириб юбориш ҳолати тез-тез учраб туради. Бунга мисол тариқасида Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул-луғатайн” асарининг янги алифбеда нашр этилган нусхасидан қуйидаги парчани олиб кўрайлик:

“Андоқ маълум бўлурки, турк сорттин тез фаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ махлуқ бўлубтур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дақиқроқ ва камол ва фазл фикратида амийроқ зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқ ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳир дурур”¹.

Бу ерда у боғловчиси келиши лозим бўлган ўринларда ҳам ва боғловчиси берилган. Буни қуйидагича кўчириш керак эди:

“Андоқ маълум бўлурки: турк сорттин тез фаҳхроғу баланд идрокроқ ва хилқати софроғу покроқ махлуқ бўлубтур ва сорт турктин тааққулу илмда дақиқроқ ва камолу фазл фикратида амиқроқ зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидку сафову туз ниятидин ва сортларнинг илму фунуну ҳикматидин зоҳир дурур”.

Демак, ва ҳамда у боғловчиларининг ишлатилишида маълум бир тартиб бор эканки, буни билиш жуда зарурдир.

У боғловчиси, шунингдек ва боғловчиси ҳам Урхун ёзуви обидаларида учрамайди.

Урхун ёдгорликларида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ва ёки у боғловчиси ишлатиладиган уюшиқ бўлақлар

¹ Алишер Навоий. Танланган асарлар. 3-том, Тошкент, 1948, 176-бет.

ва жуфт сўзларда –ли (-лы) аффикси ишлатилади: adyply tonurly art ürä soguşmuş ärmëş armiş aduryu jarylmyş tonuruu azyru synmiş tir¹ (яъни: Айиқ ва (билан) тўнғиз давон устида уришган экан, айиқнинг қорни ёрилипти, тўнғизнинг озиғи синипти).

Бу ерда уюшиқ эга орасида боғловчи берилмасдан, улар орасидаги боғланиш -лы (-ли) (адығлы, тонғызлы) аффикси орқали ифода қилинган².

XI асрда ёзилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида³ энди -лы (-ли) билан бирга худди шу маънода у боғловчисининг ишлатилганини ҳамда булардан бошқачароқ вазифада ва боғловчисидан ҳам фойдаланганини кўрамиз:

“ҳамд-у сипас ва миннат-у өгди тэнри азда ва жаллақа, тугэл қудратлығ пādшāх йэрли көкли йаратған, қамуғ тынлығларға (жонлиларға — авт.) розий берған...”

Келиб чиқиш нуқтаи назаридан ва боғловчиси арабчадир.

У боғловчиси тожикча бўлиб, тарихан қадимги форс тилидаги ута бириктирувчи боғловчисига бориб тақалади⁴. Қадимги форс тилидаги бу ута боғловчиси тилнинг кейинги тараққиёт босқичларида ихчамлашиб, у шаклини олган. Сўнгра бу боғлови тожик классик адабиёти асарлари тилидан тахминан X-XI асрларда ўзбек тилига ҳам ўтиб -ли (-лы)нинг синоними сифатида ишлатилади ва Навойий даврига келиб, адабий тилдан –ли (-лы)ни сиқиб чиқаради. Навойий тилида у боғловчиси талаффуз жиҳатидан у, ву, йу каби вариантларга эга бўлиб, қуйидаги вазифаларда келади:

1. Жуфт сўз таркибидаги сўзларни бир-бирига бириктириб келади. Масалан:

қайанға-ким йўзландилар, аларға йанмақ йоқ, кэча-йу күндүз тағāфул уйқусыдын уйғанмақ йоқ (МК, 19);

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 80.

² -ли (-лы) шу кунларда ҳам ўзбек тилининг Андижон шеvasида (акали, укали) ва туркий тиллардан татар тилида ҳам учрайди (аталы, уллы).

³ -ли (-лы) “Тафсир”да ҳам учрайди: Боровков А. К. Из материалов для истории узбекского языка. Тюркологический сборник, № 1, М.—Л., 1951, стр. 77.

⁴ Немисча und ва инглизча and боғловчилари ҳам у<ута билан ўзакдошдир.

йасағлық дэган қара чэриг йаъжуж-у маъжуж хайлыға шари:к¹ (МҚ, 18).

2. Гапнинг уюшиқ бұлақларини бир-бирига боғлаб келади. Масалан, қуйидағи гапда у боғловчиси уюшған эғаларни бир-бирига боғлаб келмоқда:

өзга мулкниң² руъайā-у халқы аның арзусыда ва йана кишвар мазлумлары аның адл дуāсы гуфтугосыда (МҚ, 10).

Қуйидағи гапда эса, у боғловчиси уюшиқ кесимларни бир-бирига боғлаб келганини кўрамиз:

өз нāшāйисты өз алыда хоб ва эл маъкулы аңа мардуд-у маъйуб (МҚ, 12—13).

Тубандағи гапда у боғловчиси уюшған тўлдирувчиларни бир-бирига боғлаб келмоқда: акабир-у ашрафны миҳмāн йузидин таъзи:м қылдым³ (МҚ, 6).

Мана бу гапда эса у боғловчиси уюшған аниқловчиларни бир-бирига боғлаб келади: ачлар ғизāсы базл-у атāсы хāныдын, йаланғачлар либāсы хизāна-йи лутф-у ихсāныдын (МҚ, 10).

Қуйида у боғловчиси уюшған ҳолни бир-бирига боғлаб келган:

агар саъйыға йараша алур хайāлы болғай, ата мирāсы-йи ана сүти-дэк ҳалāлы болғай (МҚ, 18-бет).

3. у боғловчиси яна шахс ёки предмет (кенг маънода) номлари ёки сўзлар бирма-бир санаб ўтилганда ишлатилади:

Йана жамъи-ҳам бар-дурлар-ким, мажāз тари:қы адāсы алар назмыға ғалиб ва алар бу шэваға (услуга) көпрэак рāғибдурлар. Андāқким: Камāl-и Исфaхāний-у Хāқāний-и Ширвāний-у Хāжу-йи Кэрмāний-у Мавлāнā Жалāлиддин-у Хāжа-йи Камāлу Захи:р-у Абдулвāсиъ-у Аси:р-у Салмāн

¹ Ҳозирги “шерик” сўзи у даврда шарик бўлган.

² Китобда бу сўз “фалакнинг” ёзилган. Бизнингча, аслида “мулкнинг” бўлган бўлиб, матбаа хатосига учраган бўлса керак.

³ Навойий тилида “таъзим қилмоқ” феъли “улуғламоқ” феълига синонимдир. Шунинг учун бу ерда бу феъл бошқараётган тўлдирувчилар (акобир, ашроф) тушум келишигида берилган.

Саважий-у Насир-и Бухарий-у Катиб-и Нишапурий-у Шаҳий-и Сабзаварий (МК, 28).

Навойий тилида санаб ўтилган ҳолларда ва яна шеър ўртасида доим у боғловчиси ишлатилади, ва боғловчиси Навойий тилида қуйидаги вазифаларга эга:

1. ва боғловчиси бир гап тамом бўлиб, иккинчи гап бошланганини билдиради:

...бир ав ҳангāмасы гавғāсыда ва чапмаг-у атмак, арасида Хисрав-и Парви:зн̄н сарафрāзлык гāжыдын гавҳар-и āбдāр-у дурр-и шāхвāр ўзүлүн, йэргэ түшти ва ав иштигāлы дын аңа ҳеч кишигэ хабар болмады (МК, 82).

2. ва боғловчиси қўшма гап таркибидаги содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади: көп эранлар бу ишни шиъар этиптурлар ва бу сулук-била куллий мақāсидга йэтиптурлар (МК, 18).

3. ва боғловчиси яна у боғловчиси бор жуфт сўзларни ҳамда у боғловчиси билан боғланган синоним сўзларнинг бир гуруҳини иккинчи гуруҳга боғлаш хизматини ҳам ўтайди: бар-у йоқ ва йоғ-у бар аның ихсāныдын умидвāр (МК, 2).

лэкин боғловчиси. Бу боғловчи маъно ва ишлатилиши жиҳатидан ҳозирги ўзбек тилидаги шу боғловчидан фарқ қилмай, фақат шакл жиҳатидан фарқ қилади. Навойий тилида бу боғловчи лэкиндан ташқари **валэкин**, **валэк**, **валэ**, **лэк** шаклларига ҳам эга.

Навойий тилида дағы юкламаси ҳам бириктирувчи боғловчи вазифасида келиши мумкин: мэн дағы йүз миң мэн-и саргаштадэк... (X, 16 б).

Бу ерда дағы “ва” маъносида келган. Бу сўз бу хилда боғловчи вазифасида келганда проклитикага айланади.

ки(м) боғловчиси. Ўзбек тилида **ки(м)** боғловчиси ўзига хос хусусияتلари билан бошқа боғловчилардан ажралиб туради. Унинг ишлатилиш доираси кенг бўлиб, синтактик функцияси жуда хилма-хилдир. **ки** боғловчиси форс ва тожик тилларида ҳам мавжуд бўлиб, синтактик функциясига кўра ўзбек тилидаги **ки(м)** боғловчисидан кам фарқ қилади.

ки боғловчиси дарийда (тожик классик адабиёти асарлари тилида) талаффуз жихатдан худди шу кўринишда учрайди. Пахлавий тилидаги боғловчи ҳамда ўрин равиши ҳисобланган **ки** вақт равиши **ку** ва нисбий юклама **ки** – ҳар уч шакл дарийга келиб ўз маъноларини сақлаган ҳолда бирикиб, **ки** тусини олганлар. Ўзбек тилига дарийдаги ана шу **-ки** шакли ўзлашган.

ким шакли эса уйғур ёзуви билан ёзилган (проф. С. Е. Маловнинг фикрича, V асрга оид бўлган) ёдгорликда ҳам учрайди. Аммо у вақтларда **-ким** шаклининг ишлатилиш доираси жуда тор бўлган.

ки, **ким** шакллари ўз урғусига эга бўлмай, ўзидан олдин келган сўзга қўшиб талаффуз этилади. Шунинг учун ёзувда ҳозирги вақтда ўзидан олдинги сўзга қўшиб ёзилади. Араб алифбеси билан ёзилган тарихий ёдгорликларда эса **-ки**, **-ким** ўзидан олдин келган сўзга қўшиб ҳам ёзилган, айрим ҳам ёзилган.

Навойий тилида **ки(м)** боғловчисининг ишлатилиш доираси жуда кенгдир. Бошқа ўзбек классик адабиёти асарларида бўлгани каби Навойий асарларида ҳам бу боғловчи бошқа гапга эргашиб, гапларнинг деярлик ҳамма турларини боғлаб келади.

Навойий тилида **ки(м)** боғловчиси тўлдирувчи эргаш гапнинг ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайдиган шундай бир хилини ҳосил қиладики, унда бош гапнинг кесими субъектнинг хоҳишини, талабини билдирганда ҳозирги замон ўзбек тилида тўлдирувчи орқали ифода қилинадиган объект тўлдирувчи эргаш гап билан берилади:

навкар-ки, валийнэъматтын риайат көргэй ва бэг-у махдумыдын тарбийат-у инайат көргэй, эрлиг-у инсаныйат ул-дурким, муқабаласыда қуллуғ-у хидматқарлық балки йакжихатлығ-у жәнсипәрлық қилғай ва тилэгэй-ким, аңа жән фида эткэй, та шафқаты ҳуқуқын ада эткэй (МК, 53).

Бош гапга **-ки(м)** боғловчиси билан боғланган аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳам ҳозирги замон ўзбек

тилидагидан фарқ қиладиган томонлари бор. Ҳозирги замон ўзбек тилида бош гапга **ки(м)** боғловчиси билан боғланган аниқловчи эргаш гап бош гапнинг эгасини аниқлаб келмайди. Навойий тилида эса биз бу ҳолни жуда кўп учратамиз. Ундан ташқари ҳозирги замон ўзбек тилидаги аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғловчи **ки(м)** боғловчиси бош гапнинг кесимига қўшилиб, унинг кетидан аниқловчи эргаш гап ўрин олса, Навойий тилида боғловчи **ки(м)** бош гапнинг аниқловчи эргаш гап аниқлаб келаётган бўлагига қўшилиб, аниқловчи эргаш гап бош гапнинг аниқлаб келаётган бўлаги ёнига жойлашади. Масалан:

йати:м-ки, пичақ урмақ аның иши болғай, өзи тэлба ит, пичақ аның тиши болғай (МК, 4).

Бу эргашган қўшма гапда аниқловчи эргаш гап **пичақ урмақ аның иши болғай** бош гапнинг эгаси **йати:мни** аниқлаб келган ва бош гапни ёриб кириб, ўзи аниқлаб келаётган бўлак ёнидан ўрин олган.

ки(м)лик аниқловчи эргаш гап бош гапдаги тўлдирувчини ҳам аниқлаб келади:

ул бу докәнни йүрүтүп тадби:р-била ва бу маъракани тутуп тазви:р била-ким, шайәти:нга маҳалл-и ҳайтрат-дур ва дэв-и лаъи:нга мужиб-и ибрат-у нафрат-дур (МК, 60-62).

Бу гапда қўшма эргаш гап **шайәтинга маҳалл-и ҳайрат-дур ва дэв-и лаъи:нга мужиб-и ибрат-у нафрат-дур** бош гапдаги тўлдирувчи **тазви:рни** аниқлаб келган.

ки(м)ли аниқловчи эргаш гап бош гапдаги ҳолни ҳам аниқлаб келиши мумкин: ул дам-ким, иши ҳирз-у дуъадын өтти, маъшук нәмасы ҳирз-у дуа йәрин тутти (МК, 97).

Бунда аниқловчи эргаш гап **иши ҳирз-у дуадын өтти** бош гапдаги ҳол – **дамни** аниқлаб келган.

ки(м)ли аниқловчи эргаш гап бош гапнинг от билан ифодаланган кесимини аниқлаб келиши мумкин. Бу ҳолда бош гапнинг кесимига аввал боғлама **дур** қўшилиб, сўнгра **дурга ки(м)** боғловчиси қўшилади: үсрүк-ки, элга буйурғай,

хушйārлыг, уйкучыдэк-дур-ким, кишига өргаткэй бэдārлыг (МК, 39).

Баъзан бош гапнинг аниқловчи эргаш гап аниқлаб келаётган бўлагига аниқлик кўмакчиси **и**: орттирилади. Бу кўмакчи аниқлик ва кучайтирув маъноларини беради: қанāят чашма-йи:-дур-ким, суйы алмақ-била қурумас (МК, 74).

Аниқлик кўмакчисининг ўзи ҳам аниқловчи эргаш гапни бош гапга боғлаб келиши мумкин: шайх-и рийāий раънāлык жилванамāйи мис-и:дур, алтун-била рокаш, ташы хушнамай-у ичи нохаш (МК, 59).

Гоҳо аниқловчи эргаш гапни бош гап билан боғлайдиган **ки(м)** боғловчиси тушиб ҳам қолиши мумкин:

вафā шамъ-и:-дур-ким, даҳр тийра хāқдāнын йарутмайдуw ва замāн бэвафāлары-била улфат тутмай-дур ва наргис-и:-дур-ки, даврāн чаманига кез салмай-дур, ва кeңуллари гунчасыда хикд-у хасаддын өзгe қалмай-дур, маҳбуб-и:-дур пāкхилқат, жуз пāк кeңлүгe унс-у улфаты йoқ, матлуб-и:-дур пāкизатийнат, жуз пāкиза фитратқа майл-у рағбаты йoқ, дурр-и:-дур сами:n инсāнийат тāжиға зэвар (МК, 113-114).

Бу гаптаги бош гапнинг уюшиб келган кесимларини аниқлаб келаётган аниқловчи эргаш гапларнинг биринчиси бош гапга **ким** билан, иккинчиси **ки** билан боғланган бўлиб, қолган учта эргаш гапта келиши лозим бўлган боғловчи **ки(м)** тушириб қолдирилган.

Навойий тилида **ки(м)** боғловчиси ёрдами билан ясалган пайт эргаш гапли қўшма гапларнинг ҳам ҳозирги замон ўзбек тилида истeъмолдан чиққан конструкциялари учрайди. Бунда биринчи ўринда пайт эргаш гап бош эргаш гапдан сўнг келиб, боғловчи **ки(м)** эргаш гапнинг эгасига қўшилади:

қасид-ким ул нāманы Мажнунға йткүрүп бeрди, рухдын таныда рамак йoқ эрди (МК, 97).

Бундай қўшма гаплардаги эргаш гапнинг эгаси бўлмаган тақдирда боғловчи **ки(м)** эргаш гапнинг бошқа бўлақларига ҳам қўшилиши мумкин: нeча мундакның-ким қанын тeкти ва

кўлтуғын йарып қанатын сөкти, фитрākыгға бағлап уйига йанды, өзи-йу қушы қилғанларға қуанды (МҚ, 52).

ки боғловчиси вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан бошланган сўзга қўшилиб келиши ҳам мумкин:

қайғулуқ олтурмыш эди Байазид,
сорды ғамы кайфийатын бир мури:д
кэй фалак авжыда хирāмың сэнин
арш фазāси-уза ғāмың сэның (X, 16,6).

Бу ерда **ки** ва эй қўшилиб, кэй тарзида берилган.

чу(н) боғловчиси. Бу боғловчи Навойий тилида асосан пайт эргаш гапли қўшма гап ҳосил қилади: бундай қўшма гапларда биринчи ўринда боғловчи **чун** келиб, боғловчидан сўнг пайт эргаш гап ва эргаш гапдан сўнг бош гап келади:

чун дэвāна-йи нāмурād бу мурадни кәрди, наззāра-йу таважжуҳы андақ бэхудлуққа улашты-ким, гулхан өти башдын айағыға туташты (МҚ, 87).

Бу кетма-кет эргашган қўшма гапда **чун** боғловчиси билан боғланган эргаш гап ўз эргаштирувчисидан илгари келган.

Шундай пайт эргаш гапларда **чун** нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги **-гач** га тўғри келади, яъни юқоридаги мисолда келтирилган пайт эргаш гапни “девона-йи номурод бу муродни кўргач” деб тушуниш керак бўлади.

Лекин назмда бу тартиб бузилиши мумкин:

сөзга бу навъ чун қарār олды –
маслаҳат бир-сари фирār олды (СС, 184).

Бу байтда боғловчи **чун** эргаш гапнинг бошида эмас, ўртасида келган.

чун боғловчисига **ки(м)** қўшилиб, **чунки(м)** тарзида ҳам ишлатилади:

чунки ул кэча шāх-и шāхнишāн
ғāйибыдын бу навъ тапты нишāн,
тā сахар бэқарār-у бэдил эди,
айлаким сайд-и ни:мбисмил эди (СС, 186).

Бу боғловчининг чу шакли фақат назмда қисқа бўғин керак бўлганда ишлатилади:

ҳақ салāмын чу тапты маҳбубы –
болды āшиқ висāлы матлубы (СС, 15).

чун боғловчиси ҳам ва бу боғловчи билан ясаладиган пайт эргаш гапли қўшма гапнинг қурилиши ҳам форс тилидан иқтибос қилингандир. Қиёслансин:

Чун роз шуд, гуфтамаш ин чи хāлатаст?

Тонг отгач, унга бу на ҳолдир, дедим.

(Саъдийнинг «Гулистон»идан).

чун боғловчиси андақ-қим, ҳамул навъ-ким боғловчиларига синоним сифатида ишлатилиб, ўхшатиш эргаш гапни ҳам бош гапга боғлаб келиши мумкин:

турфа бу-ким, чун ҳақның ҳар-навъ элга инāйат-и пинхāны бар, булар арасыда-ҳам йашурун эранларниң имкāны бар (МК, 19).

Ҳозирги ўзбек тилида бу боғловчи **чунки** шаклида сақланиб, сабаб маъносини ифодалайдиган бўлиб қолган. Бунинг сабаб маъноси шу ўхшатиш маъносидан келиб чиққан.

ҳар-қачан(ки/м) боғловчиси. Навоий тилида **ҳар-қачан(ки/м)** боғловчи вазифасида келиб, пайт эргаш гапларни бош гапга боғлаб келади:

ҳар-қачан хāма илгига алыбан,
назмыдын āлам-ичра от салыбан (X, 103 a).

ҳамāнанки(м) боғловчиси. Бу ҳам пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди:

ҳамāнанки **Осаф барди**, инсāфны алып барды ва инсāф гавҳарын бу нāинсāфлар арасыдин чиқарды (МК, 14).

Бу ердаги **ҳамонанки Осаф барди** пайт эргаш гапни “Осаф кетаётганда” деб тушуниш керак.

нэ(в)чунки(м) боғловчиси. Навойий тилида сабаб гапли қўшма гапларда ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайдиган **нэ(в)чунким** боғловчисидан фойдаланилганини кўрамиз. Бундай сабаб эргаш гапли қўшма гапларда биринчи ўринда бош гап келиб, бош гапдан сўнг боғловчи **нэ(в)чун-ким** билан бошланган сабаб эргаш гап келади:

бу мақом-дур соликның аъзам мақамāты-йу арфаъ даражāты, нэчун-ким сāлик бидāйатта масканат-у ҳақāрат мақамыдадур (МК, 86).

тā боғловчиси. Навойий тилида қўшма гапларда **тā** сўзи боғловчи бўлиб келиб, бош гапга мақсад эргаш гапни боғлаб келадики, бу ҳолни ҳозирги замон ўзбек тилида учратмаймиз. **тā** боғловчиси билан боғланган мақсад эргаш гапли қўшма гапларда эргаштирувчи гап боғловчи (**тā**) билан бошланган мақсад эргаш гапдан олдин келади:

...тилагай-ким, аңа жāн фидо эткай, тā шафқаты ҳуқуқын адā эткай (МК, 53).

Бундай гаплардаги **тā** нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги **учун** га тўғри келади.

тā га **ки(м)** қўшилиб келиши ҳам мумкин:

тāки қуйаш жирми болуп нурпāш,
маҳфил-и айшында бу йаңлығ маъāш (X, 19 а).

бо вужуд-и ул-ким. Навойий тилида тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапда ишлатиладиган бу боғловчи-ибора ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмайди. Бундай қўшма гапда **бā вужуд-и ул-ким** билан бошланган тўсиқсиз эргаш гап биринчи ўринда, эргаш гапдан сўнг бош гап келади:

бā вужуд-и ул-ким он сезидин иттифоқ-э (тасодифан) бири ҳам рāст кэлмас, мунуң қабāхатын йā билмас, йā билип көзига илмас (МК, 41).

Бундай тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплардаги боғловчи **бāвужуд-и ул-ким** нинг маъноси ҳозирги замон ўзбек тилидаги **-са ҳам, -га қарамасдан** ва рус тилидаги **несмотря на** га тўғри келади.

андақ-ки(м), эйлә-ки(м) ва ҳамул навъ-ки(м) боғловчилари. Ўхшатиш эргаш гап бош гапга **андақ-ки(м), эйлә-ки(м) ва ҳамул навъ-ки(м)** каби боғловчилар билан боғланганда, боғловчи билан бошланган эргаш гап бош гап (ёки эргаштирувчи эргаш гап)дан олдин ҳам, кейин ҳам келиши мумкин:

андақ-ки халāйиқта тафāвут бар, буларнинг ҳам тафāвутлари бар (МК, 58).

Бу гапда ўхшатиш эргаш гап **халāйиқта тафāвут бар** боғловчи **андақ-ки** билан бошланиб, бош гапнинг олдида келган:

бу нидā йаманларны фисқ кунжыдын масжид сары башқарур, андақ-ки фусунгар йиланны тарāна била тушуктин чиқарур (МК, 34);

тā сахар бэқарār-у бэдил эди
эйлә-ким сайд-и ни:мбисмил эди (СС, 186);

барэ бэнавāлар навāсāзэ ул ҳамул навъ-ким шох Абдулғāзий ул.

Бу мисоллардаги **андақ-ки, эйлә-ки** ва **ҳамул навъ-ким** боғловчилари билан боғланган ўхшатиш эргаш гаплар бош гапдан кейин келган.

агар. Бу шарт боғловчиси **гар** ва **ар** шаклларига ҳам эга:

гар мэна буйла саъб суврат-тур,
чунки такди:р эрүр, зарурат-тур (СС, 84);

мэн балийятта жандын ар тойғум тирик олсам ватанға
йүз қойғум (СС, 84).

агар боғловчиси ва боғловчиси билан қўшилган ҳолда
вар шаклида ҳам ишлатилади:

вар **ābā**-ву аждāдыма қылды ҳақ
бу мулк аҳлыға ҳукмрāнлық насақ,

алар-дағы зэбā-йи тахт эрдилар
тавāнā-ву фэрузбахт эрдилар (X, 251 а).

агар шарт ва тўсиқсиз эргаш гапни бош гап билан боғлаб
келади. Қуйидаги байтларнинг биринчисида бу боғловчи шарт
эргаш гапни бош гап билан боғлаб келган бўлса, иккинчи
байтда тўсиқсиз эргаш гапни бош гап билан боғлаб келган:

аңласаң атланғуча ҳālāтыны,
гар эр эсәң, тутма аның атыны (X, 24 а).

халқ ишига гар бу намудār-эрур,
бир киши тапмақ иши душвār-эрур (X, 27 а).

Навойий тилида **агар** айирув боғловчиси вазифасида ҳам
келиши мумкин. Қуйидаги байтларда **ё, хоҳ... хоҳ** сингари
айирув маъносида ишлатилган:

ул киши разл олсун агар бахтийār
ким муңа йоқ шафқатыда ихтийār (X, 26 б);

йана бу-ким, ранж йэтар гар таъаб,
асра йаман йахшыға шарт-и адаб (X, 24 б).

Бу байтларнинг биринчисидаги **разл олсун агар**
бахтийār ибораси хоҳ разил, хоҳ бахтиёр бўлсин, деган

маънода бўлиб, иккинчи байтдаги ранж йэтар гар таъаб ибораси “ранж ё таъаб (чарчаш) етса” деган маънодадир.

агар нинг айирув маъносида ишлатилишини қуйидаги байтда яна ҳам равшанроқ кўриш мумкин:

хусн-и ҳақи:кийны гар отруда көр,
хāх аны көзгүда, гар суда көр (X, 30 а).

(а)гар боғловчиси одатда эргаш гап бошида келади, аммо назмда эргаш гап бошидагина келмасдан, эргаш гап ўртасида ҳам келиши мумкин:

йахшылық бирлэ болса гар шойиъ,
болмағай ранж-у миҳнатым зойиъ (СС, 206).

агар баъзан тушиб қолиши ҳам мумкин:

башны фидā айла ата қашыга,
жисмны қыл садқа ана башыға,

икки жаҳāныңға тилэр-сэн фазā,
хāсил эт ушбу икисидин ризā (X, 24 а).

Бу ерда иккинчи байтнинг биринчи мисраси боғловчиси тушиб қолган шарт эргаш гапдир.

агар боғловчисининг Навойий тилидаги яна муҳим бир хусусияти шундан иборатки, бу боғловчи бор бўлган шарт эргаш гапнинг кесими ҳозирги ўзбек тилидагидек доим шарт майлида кела бермайди. Шарт майли билан бирга аниқлик ҳам берила беради:

бир хаты гар эгри тушар бир нуқат,
нусхада ҳар-сафҳада-дур эгри хат (X, 30 б).

Бу ҳол агар нинг Навойий тилида ҳақиқатан боғловчи бўлганлигига далилдир. Чунки эргаш гап билан бош гап ўртасидаги шарт маъносини ифодаловчи синтактик алоқа –“са” ва унинг бошқа шаклларисиз агар нинг ёлғиз ўзи билан ҳам ифодаланади. Ҳозирги ўзбек тилида эса синтактик алоқа агар билан эмас, кесимнинг майл формаси билан ифодаланади. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилидаги агар билан берилган шарт эргаш гаплардан агар тушириб қолдирилса, синтактик конструкция ўзгармайди. Бу ҳол агар ни ҳозирги ўзбек тилида боғловчи эмас, шарт-кучайтирув юкламаси деб ҳисоблашга асос бўла олади.

(а)гарчи боғловчиси. Бу тўсиқсизлик боғловчи арчи шаклида ҳам учрайди:

туъмаға худхудны-ки мухтāj эрур,
пайк бил арчи башыда тāj эрур (X, 25 а).

(а)гарчи га ки(м) қўшилиб келиши ҳам мумкин:

гарчики бар анда зарафат басэ,
дурлары тишларга-дур āфат басэ (X, 25 б).

Бу боғловчи ҳозирги ўзбек тилидагидек эргаш гап кесимининг -са ҳам (-са-да) формасида келишини талаб қилмайди:

барк-ки, эгрилик олуп-тур хуйы,
гарчи йарур, лəк барур йэр куйы (X, 31 а).

худ йузи гарчи мусайқал-дурур,
гирд-и узār анда мутаввал-дурур (X, 31 а).

гарчи фалактын тапибан ҳар-камāl,
лəк фалакат-хам аңа баркамāl (X, 32 б).

Демак, бу боғловчи ҳам **агар** сингари Навойий тили учун боғловчи, ҳозирги замон ўзбек тили учун юклама экан.

нэгаки(м) боғловчиси. Бу боғловчи сабаб боғловчиси бўлиб, ҳозирги чунки¹ боғловчиси ўрнида ишлатилади:

буйла сөз фаныда чықарган исм
қылди услубыны аның икки қисм.

хар-киши қылмақ истаса маълум,
бири мансур² эрур, бири манзум³.

наср-у назмы аңа-ки мадрак-тур,
назмының пайасы бийикрэк-тур.

нэгаким йахшы сөз-ки зәҳир эрур,
лафз тийдәдидин жавāхир эрур

андаки(м) боғловчиси. Бу боғловчи ўрин-пайт муносабатини ифодаловчи эргаштирувчи боғловчи бўлиб, бош гапга пайт эргаш гапни боғлаб келади:

андаки ғазий шаҳ-и фархунда бахт
таж алайин дэп талашур эрди тахт

йүз ики йүз-ча киши-бирла қазақ
ки йэри Хāразм эди ғāхэ Адак (X, 19 б).

Кўмакчилар

үз(р)э кўмакчиси. Бу ёрдамчи сўз макон кўмакчиси бўлиб, үзэ ва үзрэ вариантларига эга:

¹ Чунки Навойий тилида пайт маъносини билдириб, бош гапга пайт эргаш гапларни боғлаб келади.

² Мансур – сочма.

³ Манзум – тизма.

адл эшигин элгә кушād әйләди
тахт-үзә олтурди-йу дәд айлади (X, 19 б);

маъракада Зāl-била Рустам-ә
бошлари-үзрә үтулүп элам-ә (X, 19 б).

Бу кўмакчи келтирилган мисолларимизда “устига” деган маънода ишлатилган. Бу маъно **үз(р)ә** кўмакчисининг бирламчи маъноси бўлиб, ушбу маъно жўналиш келишиги билан ҳам ифодаланиши мумкин. Бу сўз тарихан **үз** (юз яъни юза, уст) сўзи ва жўналиш кўшимчаси **-ра** дан иборат. Шунинг учун ҳам унинг мазкур маъносини бирламчи деймиз. Бундан ташқари **үз(р)ә** кўмакчиси ўрин-пайт келишигининг синоними сифатида қўлланиб, ўрин билдириши ҳам мумкин:

шахслары зāvийа-йи хāk-үзә
сайрлары гулшан-и афлāk-үзә (X, 21 а);

башың-үзә жуд-у сахā афсары
афсарың үстида карам гавҳары (X, 21 б).

би(р)лә кўмакчиси. Бу восита кўмакчиси ҳозирги ўзбек тилидаги **билан** дан маъно ва қўлланиш жиҳатидан **фарқ** қилмайди, фақат шакл жиҳатидан **фарқ** қилади.

Бу кўмакчининг Навойий тилидаги насрда қўлланадиган ва асосий шакли **билә** дир:

эмиш таби:б-ким, эрүр шāгирд-и жаллād, ул ти:ғ-билә. бу захр-билә қылғучы бәдād (МҚ, 26).

Назмда эса **билә** дан ташқари **илә** ва **бирлә** шаклларида ҳам кўп ишлатилади:

...чу давлат кушы буйан йэткәй,
бу су-ву дāна-бирлә сайд эткәй (сс, 14);

нэча бу бэхудлуг-илә йыл-у ай
вай агар кэлмәсәң өзүңгә вай (X, 19 б);

түзди бузуғларны имәрат-билә
зулмны дафъ этти адәлат-билә (X, 19 б).

ча кўмакчиси. Бу чегара кўмакчиси маъно, ишлатилиш ва шакл жихатидан ҳам ҳозирги ўзбек тилидагидек қўлланади. Шундай бўлса ҳам, бу кўмакчини бу ерда эслаб ўтамиз. Бунга сабаб **ча** кўмакчисининг айрим тилчилар томонидан аффикс деб қаралишидир. А. М. Шчербак ҳам буни жўналиш аффикси билан қўшган ва ёлғиз ҳолда олиб чегара келишиги (предельный падеж)¹ аффикси деб атайди. Бизнингча, **ча** энклитика бўлганлиги учун Навойий тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам аффикс эмас, ёрдамчи сўздир, **ча** га Навойийдан бир мисол келтириш билан кифояланамиз:

умрның бүгүн таңлалиғы мафхум эмас, балки бүгүн ахшамғача нэ болуры маълум эмәс (МҚ, 129).

дэгин кўмакчиси. Бу ҳам чегара кўмакчиси бўлиб, **ча** нинг синоними сифатида ишлатилади:

раст йарым түнгә-дэгин хал бу
хам-сәнә, хам-хайлиңа ахвал бу (X, 19 а)

қасри йэтти гунбад-и гардән кәлип,
йэтти атасыға дэгин хән кәлип (X, 10 а).

(ба)жуз кўмакчиси. Бу тожикча истисно олд кўмакчиси бўлиб, Навойий тилида ҳам “-дан ўзга” маъносида қўлланиб туради:

жами:ъ мазāҳиб-у милал аҳлы қашыда сәбит-тур-ким,
йахшылық жазасы йоқ-тур бажуз йахшылық (МҚ, 107);

¹ Шербак А. М. Грамматика, с. 109.

мулк-и Сулаймāн-үзэ ишратнамāй
бāшыңа салмай көлэгэ жуз хумāй (X, 18 а).

Биринчи мисолда **бажуз йахшйлиқ** “яхшилиқдан ўзга” ва иккинчи мисолдаги **жуз хумāй** “хумо қушидан ўзгаси” деган маънодадир.

Қуйидаги байтнинг биринчи мисраида өзгэ ва иккинчи мисраида **жуз** ишлатилган:

арбададын өзгэ эшитмай кулақ
кāмы-үчүн тутмай илиг жуз аяқ (X, 19 а).

ғайр-и кўмакчиси. Бу ҳам истисно кўмакчиси бўлиб, келиб чиқиш нуқтаи назаридан арабчадир. Навойий тилида бу олд кўмакчи (**ба**)жуз нинг синоними сифатида ишлатилади:

лутф-у вафā йольда болғанга гард
йок эди эркин-му аваз ғайр-и дард (X, 27 а).

магар кўмакчиси. Бу ҳам истисно кўмакчиси бўлиб, “-дан ўзга” маъносида олд кўмакчи бўлиб келади:

бу йүгүрмактэ болмайин пайрав
аңа ҳар-раҳрав-э магар Хусрав (X, 103 а).

Бу ерда гап Низомий билан Хусрав Деҳлавий ҳақида боради. Навойий олдинги байтларда Низомийни «сўз йўлини» жуда чаққонлик билан босди, деб келиб, бу байтда унинг бу югуришида унга Хусравдан бошқа бирорта йўловчи ҳам эргаша олмади, дейди.

магар тожикча бўлиб, луғавий маъноси “йўқса”дир. (**ма** – инкор юкламаси, **гар** – шарт боғловчиси) **магар** нинг “-дан ўзга” маъносида ишлатилиши ўзбек тилига тожик тилидан ўтган. Тожик ва форс тилларида эса **магар** нинг бу маънода қўлланиши арабчадаги луғавий жихатдан **магар** (яъни,

йўқса)га тўғри келадиган, лекин “-дан бошқа” маъносида ишлатиладиган иллā (>ин-<са+лā – йўқ)ни калькалаш натижасида вужудга келгандир.

магар таажжубомиз сўроқ юкламаси сифатида ҳам ишлатилиши мумкин:

турфа бу-ким чу болды бадапараст
қылды ақшамға-тэгрү өзни маст

уйку кāмин алурға мастāна
шохларға буйурди афсāна

бу ажаб-ким, алар дағы дэдилэр
киссахāн қызлары-магар эдилар (СС, 32).

магар йā “йўқса” маъносида боғловчи сифатида ҳам ишлатилиши мумкин.

магар га ки(м) қўшилиши ҳам мумкин:

...хатā-дур, бу раъй-ким қылдың,
хирадыңдын магар-ки айрилдың (сс, 183).

дэк кўмакчиси. **дэк** Навойий тили учунгина эмас, ҳозирги замон ўзбек тили учун ҳам аффикс эмас, кўмакчидир. Ўзбек тилида аффиксда э унлиси бўлмайдди. Навойий тилида эса кўмакчилар сингармонизм қонунларига бўйсунмайди. Навойий тилида дол дан сўнг доим ё ҳарфи ҳам ёзилади, демак, дол дан кейинги унли а эмас, э дир. **дэк** таркибида э бўлгани ва унинг сингармонистик вариантлари бўлмагани учун у ўхшатиш аффикси эмас, ўхшатиш кўмакчисидир:

зарра-дэк (сс, 8); киши-дэк (сс, 181); маси:ҳлары-дэк (сс, 186); сэн-дэк (сс, 9); аның-дэк (сс, 18).

Навойий тилида **дэк** жуда кам бўлса-да **тэк** шаклида ҳам учрайди:

кара тилни дэмактин бир замāн чэк,
дэсаң-ким бармагай башың қалам-тэк (X, 162 а).

киби кўмакчиси. Ҳозирги ўхшатиш кўмакчиси **каби** Навойий тилида **киби** (А. М. Шчербак: кэби) шаклига эга:
сипāх-киби (сс, 17); шāх-киби; өлгән-киби (сс, 182);
қуйаш-киби.

йаңлиғ кўмакчиси. Бу ҳам ўхшатиш кўмакчиси бўлиб,
дэк, **киби** ларнинг синоними сифатида ишлатилади: ок
йаңлығ өтти (СС, 15); дэр эмиш өзгэ йаңлығ сөз (сс, 182).

нэчүк-ким кўмакчиси. Навойий тилида бу ҳам ўхшатиш
кўмакчиларининг синоними сифатида ишлатилади:

субх-дур эй сākий этип мэхр фāш
тут мэңа бир жām нэчүк-ким қуйāш (X, 11 б).

Бу байтдаги **нэчүк-ким** қуйаш “қуёш каби” деган
маънодадир.

таҳт-и кўмакчиси. Навойий тилида ост деган маънога эга
бўлган арабча **таҳта** кўмакчисининг **таҳт-и** (тожикча изофа
“и”си билан) шаклида ишлатилганини кўрдик:

Хусрав-э эрди шāхлардын тāk
таҳт-и¹ хукмыда кишвар-и āфāk (X, 133 б).

Юкламалар

му юкламаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги **ми** юкламаси
Навойий тилида му шаклига эга:

мундын артуқ йана болур-му сөз? (СС, 19)

Назмда му нинг ўрни ўзгариши мумкин. Масалан,
қуйидаги байтда му юкламаси **йөқ** сўзига тегишли бўлишига
қарамасдан, **өзүндә** сўзига қўшилиб келган:

¹ «Сабъа-йи сайёра»нинг критик текстида ҳе нинг устига аслида йүк нукта
қўйилиб, бу сўз *таҳта*га айлантирилган (126-бет).

йāва дэй-сән, өзүндә-му йоқ-сән
йāки хāн-и хайātтын тоқ-сән? (СС, 183).

āйā юкламаси ҳам сўроқ юкламаси бўлиб, ҳозирги ўзбек тилидаги “а” маъносида қўлланади:

май-бирла йүзүң тим-тим аҳмар-му экин āйā
йā шуъла – ара бир-бир аҳгар-му экин āйā (Санглох, 16).

ла юкламаси. Бу юклама ҳозир шеваларда сақланган бўлса ҳам¹, адабий тилда унинг ўрнида **ку**, **у(йу)** юкламалари ишлатилади. Навойий тилида бу юклама қўп ишлатилади:

қычқырыбан дām-ара ул мубталā
нэча дэди тат мэни тутти-ла (X, 31 б).

Навойийнинг **ақлым алғач ул пари: мажнун-и шайдā кылды-ла** деб бошланадиган ғазалида **ла** юкламаси радифда бошдан-оёқ ишлатилган.

худ юкламаси. Бу юклама **ҳатто**, **ҳам** ва **ахир** маъноларида ишлатилади:

чайнаридин тишкә-ҳам āзār болуп
йутмағыдын худ-боғуз афғār болуп (X, 25 б);

ғāфил эса халқ бу ахвāлдын
вāқиф эрур тэңри худ-ул хāлдын (X, 31 а).

оқ юкламаси. Ҳозирги ўзбек тилидаги **яқ** юкламаси Навойий тилида **оқ** шаклига эга:

чиққач-оқ тутмамақ кэрәк āрām
эйлэмәклик кэрәк су-үзрә хирām (СС, 166);

¹ Қаралсин: Маматов А. *-ла* ва унинг Андижон шевасидаги хусусиятлари хақида. Сборник научных трудов аспирантов САГУ им. В. И. Ленина. Вып. 4, Ташкент, 1958; Фармонов И. Уш шевасида *-ла* юкламаси. ЎТАМ, 1958 йил, 2-сон.

сэн-сэн-у сэндин өзгә худ нимә йоқ,
гар көрүнсә, сэн олғуң ул нимә-оқ (СС, 7).

дағы юкламаси. Бу юклама Навойий тилида ҳам нинг синонимидир.

Бахрām... хāжа-йи фарзāна-билә гавхар-и йагāнаны тиләтип алар кәлгүнчә өзи дағы отру чықаны (СС, 186);

болды Мудбир – дағы йана йолдаш
бүйлә йолдаш йолда болмаса кәш (СС, 167).

Бу юклама шеваларда шу шаклда сақланиб, адабий тилда да шаклига келиб қолган.

ҳам юкламаси боғловчи вазифасида келганидек, дағи ҳам бириктирув боғловчиси вазифасида келиши мумкин, буни биз ишимизнинг *боғловчилар* бўлимида кўриб ўтдик.

ā юкламаси. Бу ундов юкламаси бўлиб, “эй” маъносида ишлатилади:

қāдир-ā ул заъи:ф-и āсий-мән
ки, башымдын аяқ муъāсий-мән (СС, 9);

қылмай даъвā хушадāлық
арз әйлә Навāйий-ā гадāлық (X, 53 б).

Боғлама

Боғлама исм, сифатдош ва равишдош билан ифодаланган кесимни шаклантириб, унинг шахс-сонини кўрсатувчи ёрдамчи сўзdir. Навойий тилидаги биринчи ва иккинчи шахс боғламалари шаклан олмошдан фарқ қилмайди. Чунки Навойий тилида бу боғламалар мән (ҳозирги ўзбек тилида – ман), сән (ҳозирги ўзбек тилида – сан), биз (ҳозирги ўзбек тилида – миз) ва сиз (ҳозирги ўзбек тилида – сиз) шаклларига эга. Лекин бу боғламаларни тарихан олмош бўлишига ва

шаклан олмошга ўхшаш бўлишига карамай, олмош деб атай олмаймиз. Чунки **мэн, сэн, биз, сиз** олмошлари шу шаклга эга бўлган боғламалардан фақат бир жиҳатдан, яъни товуш таркиби нуқтаи назаридан фарқ қилмайди, аммо фонетик белгилари ҳамда лексик ва грамматик хусусиятларига кўра бутунлай фарқ қилади. Мазкур олмошлар лексема бўлса, мазкур боғламалар морфемадир, олмошлар жумлада алоҳида такт ҳосил қилса, боғламалар энклитика бўлиб, ўзлари мустақил такт ҳосил қилмайди, олмошлар гапда мустақил равишда гап бўлаги бўлиб келса, боғламаларнинг ўзи гап бўлаги бўлиб келмайди. Мана шу белгиларга кўра Навойий тилида **мэн, сэн, биз, сиз** олмошларидан ташқари **мэн, сэн, биз, сиз** боғламалари ҳам бор бўлиб, булар фонетик жиҳатдан энклитикалик хусусиятига эгадир:

кэтүр сәқий қадаҳ-ким натавән-мэн
малалат баҳрыда āзурда жән-мэн (X, 192 б);

мэн ул туфрағ-мэн ким чарх-и бэбāk
нати:жа бэрмәс андын ғайр-и хāшāk (X, 233 а);

гар йырақ-сән, йоқ-эрсә ҳамраҳ-сән
бары болған ишимдин āгаҳ-сән (СС, 184);

агар сарфарāз, ар сарафканда-сиз,
бары тэнригә мэн-киби банда-сиз (X, 251 а).

ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ ЭЪТИҚОДИ

Эътиқод

Эътиқод ақийдага эга бўлишдир. Ақийда бир нимани дилдан катъиян чин деб билишдир. Бирор соҳага оид ақийдалар мужмуи **ақойид**¹ деб аталади. Ўзбек тилининг хусусиятига кўра арабчада **ақойид** ишлатилиши вожиб бўлган тақдирда ҳам ўзбекчада **ақийдани**² ишлатиш жойиздир. Илм оламида борлиқ, унинг таркиби, иши ва оқибати, инсон ҳақиқати, қисмати, камоли ва маърифати ҳақида турли ақийдалар мавжуд.

Ҳазрат-и Навойийнинг³ диёнати, яъни динию барча фаолияти ислом ақойидининг тарийқат мартабасига асосланган.

Ҳазратнинг диёнати

Ҳазрат-и Навойийнинг диёнати ҳамма замон, ҳамма маконнинг ҳамма халқлари, айниқса мусулмонлар учун яхши ўрнақдир. У ислом ибодатию муомаласи, ахлоку одобига аъло даражада амал қилди, ўзини бутунлай мамлакат тараққийси ва эл хизматига бағишлади. Шунинг учун унга “Низомиддин” лақаби берилди. Бу лақабнинг берилишига сабаб бўлган амалларни Хондамирнинг “Мақориму-л-ахлоқ”идан билиб олишимиз мумкин:

“... Бу обидлар ва бандалар паноҳининг⁴ жумъа намозини ва бошқа намозларни жамоат билан ўташда ғайрати шу даражага етган эдики, **Марғаний** боғида ғоятда зийнатли бир масжид бино қилиб, ўз замонининг атоқли қориларидан Хожа

¹ Ақойид ақиданинг кўплиги.

² Совет даврида моддийчилик таълимотига биноан ақийда сўзи ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан ноқис булган **дунёқараш** деган сўз билан алмаштирилди.

³ Ҳазратнинг тахаллуси имлоси ҳақида қаралсин: Алийбеғ Рустамий. Ҳазрат-и Навойийнинг номлари. Шарқ классик филологияси. Илк тўплам. Т., 2009. – 42-49-с.

⁴ Яъни Навойийнинг.

Хофиз Муҳаммад Султоншоҳни имом белгилади ва ўзи у ерда беш вақт намозга ҳозир бўларди. ... Шунингдек мазкур боғ қаршисида ҳам бир маҳобатли масжид қурган, ҳақиқатан, бу бинонинг дилкушо фазоси қуручи қалбнинг поклигидан дарак беради. ...

Бу хайрли бинолар қуручисининг қайта қурган масжидларидан бири **Хирот Масжид-и Жомиидир...** Бу муборак жойни Султон Абулфатҳ Гиёсиддин Муҳаммад ибн Сом давлатининг охириги кунларида қура бошлаган эди. Бу олий бинони қуриб тамомлашдан илгари вафот қилди. Ўринбосари бўлган биродари Султон Шиҳобиддин ишни давом эттирди. Аммо ўғли Гиёсиддин Маҳмуд подшоҳлик тахтига ўлтиргандан кейин қурилишни тамомлади. Бир қанча вақт шу ҳолда ўтди. Чингизхон хуружи ва Хуросоннинг харобликка юз тутиши муносабати билан бу олий манзил ҳам хароблашди. Тузатиш ва қайта қуриш ишларини бажариш малик Гиёсиддин Куртга тўғри келди. Бунинг ўлумидан кейин ўғли Малик Муизиддин Хусайн безатиш ишларини тугаллади. Ҳазрат-и хоқон Саид Мирзо замонида Амир Жалолиддин Фирузшоҳ таъмир қилди ...

Султон-и Соҳибқирон салтанати даврида, Мақсура суффасининг айвони қаттиқ зарарланди, гумбазнинг шипи харобалашди. Юксак деворлари намозхонлар белидек букулди, пилпоя устунлари сажда қилучилар каби юзини ерга қўйди. Оқ ганжлар баланд шиплардан кўчиб тушди, қора тупроқлар саҳн юзасида тўпланди.

Мана бу ҳол у илҳоми илоҳийнинг равшан кўнглида жой олиб, у бинони қайта қуришга бел боғлади. Подшоҳи исломдан ижозат олиб, буюк машойихларнинг муқаддас арвоҳидан мадад тилаб, 903 йил шаъбон ойида гумбазни ва **“Мақсура”** тоқини очишга амр қилди. Шундан кейин ўткир меъморлар ва диққаткор муҳандисларнинг маслаҳати билан илгаригисидан мустаҳкамроқ қилиб қуришга буюрди. “Мақсура суффаси”нинг икки томониغا иккита юксак айвон вужудга келтирилиб. бунинг туфайли катта тоқ суянчикқа эга

бўлди ва мустаҳкамланди. Ва у буюк қуручи бинонинг тезда тамомланишига қаттиқ аҳамият берганликдан, ҳар куни иш бошига ташриф қилар, кўпинча этакни бар уриб, мардикорлар қатори ишларди. Ҳар неча кунда меъморлар, усталар, балки барча хунармандларга қийматбаҳо тўнлар кийгизар ва беҳад инъом ва эҳсонлар билан уларни шодлантирарди.

Шундай қилиб, уч-тўрт йилда битадиган иш олти-етти ойда тугади. Мақсура айвонининг баландлиги, Амирнинг ҳимматига мувофиқ, илгаригисидан олти-етти зар ортди. Ишнинг асли охирига етиб, бинонинг асоси мустаҳкамлангач, устки томондан безаш ва кўркамлаш фикри қўзғолди. Қилинган ишорат юзасидан, билимдон муҳандислар, ишчан кошитарошлар, хунарманд наққош ва сангтарош усталар безаш ишига жиддий киришдилар. Қилинган тахминларга қараганда беш йилда бажариладиган ишни бир йил ичида тамомладилар.

Тоқ ва равоқларнинг ҳар томони мусулмон ва хитой услубида зийнатланди ва ҳалланди. Сафобахш суфаларнинг саҳнлари ажойиб санъат ва ғаройиб ихтиролар билан бошқа бинолардан мумтоз ва мустасно бўлди. Баланд гумбазларнинг шиплари яхшиларнинг нома-йи аъмолидек оқлик ва равшанлик қозонди. Айвонлар деворининг пастки айланаси қизил тошлар билан беркитилиб мустаҳкамланди.

Илгариги минбар ёғочдан ишланган ва синиб қолган эди. Софдил Амирнинг кўнгли мармар минбар яшани тақозо қилди. Улуғ даргоҳ мулозимлари қидира-қидира Хон вилоятдан мармар тош топдилар, эгасига батамом нарҳини тўлаб, бу жойга келтирдилар.

Устод Шамсиддин сангтарош бу тошдан минбар яшашга киришди. Олий насабли Амирнинг ҳимматлари соясида шундай бир минбар қурилдики, оламини безовчи қуёш хатиб каби ҳар тонг кўк осмон минбарига чиққанда бу минбарнинг тенги ва ўхшашини кўрмайди ...

Хулоса: бу жаннатмисол масжидни безаш ва пардозлаш ишлари тамом бўлгандан кейин, 905 йил шаъбон ойи 14-си

чоршанба куни, тадбир эгаси Амир ош тортиш маросимини ўтказиб, хагиб, имом, воизлар, қорилар, мутаваллий, ходимлар, усталар ва иморат ишчилари бу маросимга чақирилиб, зиёфат маросимлари амалга оширилди. Қарийб юз кишидан иборат гуруҳнинг қобилиятли қоматлари қийматбаҳо пўстинлар, аёло чакманлар ва бошқа хил кийим-кечаклар билан безатилди ...

... Бу Амирнинг ҳиммат қўли билан қурилган ҳар бир масжид тўғрисида алоҳида тафсилот бериб борилса, бу қисқа рисола узайиб кетади. Шунинг учун бошқа масжидларни фақатгина санаб ўтилади:

Сари пули Инжил масжиди, Тали Қутбон масжиди, Сари кўчаи Улуғ ота масжиди, Сари кўчаи Амир Ислом масжиди, Чаҳорсуқи Мирзо Алоуддавла масжиди (“Кўшки жаҳоннамоӣ” томонида), маҳаллаи **Қаландарон масжиди, “Боғи Зоғон”** ичидаги масжид, маҳаллаи **Тархониён масжиди, маҳаллаи Мир Одил масжиди, Пули корд масжиди жомии, Идгоҳ** қишлоғидаги масжиди жомии, **Баҳра** қишлоғидаги масжид, **Исфизор масжиди жомии, Ғурдаги масжид, Қушнаж** қишлоғи масжиди жомии, **Сарахс масжиди, Кароти Таршиз масжиди, Астробод масжиди жомии.** Булардан бошқа бино қилинган барча мадраса, хонақоҳ ва работларда ҳам масжид қурилган.

... Олий жаноб Амир закот ва садақаларни адо қилишда ҳам зўр ғайрат кўрсатарди. Бироқ бу сўзларни ёзғучига аниқланишича ул ҳазратнинг хазинасида йил давомида закот вожиб бўладиган миқдорда маблағ тўпланмасди. Чунки мулозимларнинг қўлига нимаки тушса, тездан кишиларга инъом бериш йўли билан сарф қилинар ёки бинокорлик ишларига кетарди. Шунинг билан бирга Амирнинг шарафли суҳбатиغا етишган азизлар муҳтож кишилар номини арз қилар, ул ҳазрат ҳам аҳволига қараб инъомлари, емишлари билан шундай кишиларни баҳраманд қиларди.

Шу билан бирга ҳар вақт катта миқдордаги маблағни ишончли мулозимлардан бирига бериб қўяр, олийҳазрат отда

келаётган пайтда бирор муҳтожга кўзлари тушиб қолса, у киши улошиб берарди.

Рамазон ойида олий макон Амир хайрон ва садақанинг миқдорини имкон борича орттиришга тиришарди. Одатий шилонда қўй ва унинг керак-яроғини кўпайтирарди. Ҳар кечаси улуғ сайидлар, замона олимлари, олий мартабали амирлар ва баланд даражали садрлардан кўпгина киши Амир хузурида ифтор қилишарди. Ул ҳазрат меҳмонларни риоя қилиб, овқатни ўзлари тортарди. Шундан кейин таом ейишга қўл узатарди. Мажлисдан жой тополмай қолган кишиларни ташқарида туриб зиёфат қилиш учун бир нечта кишиларни белгилаб қўяр эди. Шунинг билан бирга уларга ўз хузуридан ҳадиялар чиқарарди. Узоқ ва яқиндаги фозиллар, шоирлар, фақир ва заифлар ва етимларнинг кўнғлини инъом ва тўнлар билан кўтарарди, балки ҳамма табақадаги кишилар (хавос ва авом)ни ўзининг поёнсиз инъом ва эҳсон емишидан узлуксиз равишда баҳраманд қиларди.”¹

Ҳазрат Ислom ҳақида

Ҳазрат-и Навойий барча фаолиятини, жумладан адабий ижодини миллатнинг ривожига, унинг келажагининг хайрли бўлишига қаратди. Унинг ҳамма асарларининг тарбиявий жиҳати салмоқлидир. Шоир авлоднинг салоҳиятини таъминлаш, уларни залолатдан сақлаб сирот-и мустақимга ҳидоят қилиш мақсадида Ислom таълимига “Сирожу-л-муслимин” деган махсус назмий рисолаани ҳамда “Хайрату-л-аброр”даги иккинчи мақолатни бағишлади. Буларда Ислomни қандай тушуниш ва унга қандай амал қилиш кераклиги ўргатилади. Ислom ҳақидаги Ҳазрат-и Навойий баён қилган маъно аҳлига мансуб ўта муҳим маънавий маълумотни “Хайрату-л-аброр”дан ўрганайлик:

¹ Хондамир. Макориму-л-ахлоқ. Порсо Шамсиев нашри, 42-49-с.

Иккинчи мақолат Ислом бобида-ким, али:флари¹ амнийат боғининг сарвлари дурур-у си:ни² саодат қасрининг кунгураси ва ломи³ латофат гулчехрасининг сунбул-и зулфи-йу ми:ми⁴ маҳаббат⁵ машъалининг ну:ри⁶ ва ул сарвлар соясида талаб камандин солмоқ ва ул сунбул-и зулфни ҳабл-и мати:н⁷ қилмоқ ул машъал ну:ри била кўз йорутмоқнинг тарғи:би⁸.

олам аро халқни йаздон-и⁹ пок
аҳли нажод этти-йу аҳл-и халок

бу бирисин обид-и асном¹⁰ бил
ул бирисин зумра-йи Ислом бил

куфр эли йўл топти маломат сари
зумра-йи Ислом саломат сари

ул бирига вайл¹¹ эви бўлди мақом
зумра-йи Исломға дору-с-салом¹²

кишвар-и Ислом-ки маъду:д¹³ эрур
халқи анинг ҳар неки мавжу:д эрур

¹ Ислом сўзида иккита алиф бор. Биринчиси сўз бошида бўлиб, “и”ни билдиради. Иккинчиси “л” билан “м” орасида бўлиб, “о”ни билдиради.

² Си:н “с” деб ўқиладиган ҳарф.

³ Лом “л”ни билдиради.

⁴ Ми:м “м”ни билдиради.

⁵ Бу сўз ҳозир муҳаббат тарзида ишлатилади.

⁶ Сўзнинг ҳарфларига шоирона маъно бериш санъат ҳисобланади.

⁷ Ҳабл-и матин – мустаҳкам аркон. Бу ибора Ислом, жумладан Қуръонга нисбатан залолат боткоғидан чиқишнинг энг ишончли воситаси деган маънода қўлланади.

⁸ Ҳазрат Исломнинг ғайришоирона мужаз баёнини Сирожул-муслими:нда, муфассал баёнини Бобур Мубаййинда берган. Толиб Ислом хусусида соғлом илмий маълумот олиш учун мутолаани шайх Муҳаммад Содикнинг чоп қилинган ва қилинаётган асарларидан, Усмонхон Алимовнинг IX-XI асрларда Самарқанда калом илмининг ривожланиши (Мовароуннахр, 2007) ва Зухриддин Ҳусниддиновнинг Ислом (Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000) китобларидан бошлаши керак.

⁹ Йаздон – Худо.

¹⁰ Асном – “санам”нинг қўплиги. Санам – маъбуд хайкали ёки сурати.

¹¹ Вайл – надомат оҳ-воҳи.

¹² Дору-с-салом – саломатлик уйи.

¹³ Маъду:д – чекланган.

боштин оёқ барча мусулмон эмас
ким-ки мусулмон муни йолғон демас

шартлари бор-дурур Ислоннинг-
ким ани билмас бириси оннинг

муслим эрур “ман сали:ма-л-муслиму:н”¹
йуз илиг-у тил бу иш ичра забун

кўр-ки бу иш ким илигидин келур
йоки бу сўз ким тилидин очилур

тилни хирад лол топар бу маҳал
йўқ-ки тил-ўқ лол илиг дағи шал

эйла-ки² бу шартлар имкони бор
шартдин айру дағи аркони³ бор

беш йасамиш Тенгри таборак⁴ ани
деса бўлур хамс-и муборак ани

англағил арконини беиштибоҳ⁵
аввали “Илло-лоҳ” ила “ло илоҳ”⁶

¹ Йаъни улки, мусулмонлар омон бўлурлар. Бу Ҳадис-и шарифнинг бош қисмидир. Байтнинг иккинчи мисрасида Ҳадиснинг давоми туркийда айтилган. Кейинги икки байтда Ҳадиснинг шарҳи берилган. Ҳазрат бу Ҳадиснинг аслини туркий шарҳи билан **Арбаъинда** берган:

ал-Муслиму ман салима-л-муслиму:на мин йадиҳи ва лисоних, йаъни қўлидан ва тилидан мусулмонлар омонда бўлган мусулмонлардир. Шарҳи:

ким мусулмонлиғ айласа даъво
чин эмас гар фидо килур жонлар
ул мусулмон дурур-ки сали:мдур
тили-йу илгидин мусулмонлар

² Эйла-ки ... бор – бор бўлганидек.

³ Аркон – “рукн”нинг кўплиги. “Рукн”нинг луғавий маъноси устун бўлиб, асил маъносида ҳам қўлланади. “Ислон аркони” дейилганда Ислон бино шаклида тасаввур қилинади. Аниқ таъбир “Ислон биносининг аркони” бўлади.

⁴ Таборак – таборака – кутлуг бўлмиш.

⁵ Беиштибоҳ – шубҳаланмасдан.

⁶ Яъни ло илоҳа илло-лоҳ – Аллоҳдан ўзга маъбуд йўқ. Бу калима-йи тавҳид, яъни Ҳақ таолонинг бирлигини изхор қилиш таъбири.

йана Муҳаммадни бил анга расу:л¹
бер мунга тануғлуғ-у² қилғил қабул

Аллоҳ Аллоҳ бу не икки калом-
ким ики оламға-дур андин низом

лавҳ уза аввал муни³ йозиб қалам
жаннат эшигида дағи бу рақам

ҳалқа-йи хотам⁴ киби чарҳ-и барин⁵
ул⁶ бўлубон йузида нақш-и ниги:н⁷

йоки бу хат зевар-и хотам бўлуб
хотам-и гардун йукидин ҳам бўлуб

нофийа⁸ “ло”сидин айтиб “ло илоҳ”
нафй⁹ неким мумкин эрур мосивоҳ¹⁰

“илло-лоҳ” айлабон исботини¹¹
айн-и вужу:д англатибон зотини

¹ Яъни Муҳаммадун расу:лу-л-лоҳ – Муҳаммад Аллоҳнинг элчисидир.

² Тануғлуқ – гувоҳлик. Бу сўзда “у”нинг талаби билан “к” “ғ”га айланган. Мазкур икки таъбир олдиға “ашҳаду” – гувоҳлик бераман деган сўз қўйилади. “Ашҳаду”дан сўнг биринчисида боғловчи “ан”, иккинчисида “анна” келади. Буларнинг ҳар иккиси “-ки” маъносидадир. “Ан”нинг “ло”га қўшиб “алло” деб айтилиши бор. “Ашҳаду ан” ва “ашҳаду анна” деб бошланган бу таъбирлар калима-йи шаҳодага айланади.

³ Яъни калима-йи тавҳидни. Буни ёзган қалам азалий қалам бўлиб, лавҳ каби маънавий мавжуддир.

⁴ Хотам – муҳрли узук.

⁵ Уфук эътибори билан чарҳ-и барин, яъни юксак осмон доираси хотам ҳалқасига ўхшатишган.

⁶ Мазкур калима.

⁷ Ниги:н – мазкур хотам.

⁸ Нофийа – инкор сўзи.

⁹ Нафй – инкор.

¹⁰ Мосивоҳ – ундан, яъни Ҳақ таолодан ўзгаси. Ҳақ таолодан ўзгаси мумкин инкор қилинади. Вужуди ўз-ўзидан бўлиб, ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган вожибу-л-вужу:д ли зотиҳи, қисқача “вожиб” дейилади. Бу Ҳақ таолонинг вужуди. Вужуди ўзгага боғлиқ бўлгани мумкину-л-вужуд, қисқача “мумкин”, “мумкинот” дейилади. Ҳақ таолодан ўзга ҳамма мавжудот мумкинотдир.

¹¹ Исбот – мавжудлигини тасдиқлаш.

буки расу:л ўлди Муҳаммад анга
йўзланиб иқбол-и муаббад¹ анга

амр ила наҳйини байон қилғали
лутф ила қаҳрини айон қилғали

хайр-и расу:л бўлмоғи Тенгрига хост²
ҳар не рисолат-ки қилиб борча рост

соний³ эрур анда адо-йи салот⁴
лек адосида эрур мушқилот

аввали онингки таҳорат дурур
бил-ки таҳорат не иборат⁵ дурур

ул дема-ким майл қилиб суға сен
бир неча узв ул су била йўғасен

бўйла таҳоратни билур ҳар хаси:с
ўзга таҳорат дағи бордур нафи:с

бу-ки сафо чашмасидин завқнок
айлагасен лавҳа-йи хотирни пок

танни йумоғлиққа маҳорат бериб
жонға дағи бўйла таҳорат бериб

жонни солиб бўйла маҳорат аро-
ким йўзида нуқтача қолмай қаро

кўзи ариғ ашк зулоли қилиб
балки кўнгулни дағи холий қилиб

¹ Муаббад – абадий бўлган.

² Хост – истак.

³ Соний – иккинчи.

⁴ Адо-йи салот – намоз ўташ.

⁵ Иборат – ибора. Бундаги “т” “хикоят”даги “т” кабилдир.

Ўзлук уйин ўзга ҳаром айлабон
Тенгри эви¹ сари хиром айлабон

қўйғасен анда ўнг ойоқ илғари
ғайр-и Худо қўймағасен ичкари

уй ийаси² бўлса-ву сен йахшироқ
балки тутуб уй била сен лек қироқ³

бўлса қийомингга сутун шеваси
ракъатингга сақф-и нигун шеваси⁴

саждада титраб қўйубон йерга бош
сарғарибон чехра нечук-ким қуйош

вожиб-у фарзини риойат қилиб
суннат адосини бағойат қилиб

гар бу сифат сажда била пок чехр
йерга дағи киргасен андоқ-ки меҳр⁵

субҳ-и қийомат не тонг этсанг зуҳу:р
боштин ойоқ меҳр киби ғарқ-и ну:р

солис⁶ эрур фарз адо-йи закот⁷
Ҳақ неки бермиш санга мол-у жиҳот⁸

¹ Яъни масжид.

² Яъни Худо.

³ Қироқ тутмоқ – четда турмоқ.

⁴ Яъни киёмда масжид устунидай турсанг, рақъатда масжид гунбазининг шифтидай эгилсанг.

⁵ Меҳр – куёш.

⁶ Солис – учинчи.

⁷ Шаръий назарияга кўра ибодатнинг учинчи рукни рўза бўлиб, закот тўртинчисидир. Аммо Навоий закотнинг мўминнинг ўзидан ўзгага, умуман жамиятга манфаатлироқ эканини эътиборга олиб, уни рўзадан олдинги рукнга олган.

⁸ Жиҳот – “жихат”нинг кўплиги, яъни сенда закотга тегишли жихатлар бўлса.

мунда дағи икки сифат-дур тари:қ¹
бириси асл-у бири фаръ эй рафи:қ

фаръи бу-ким зоҳир-и шаръ-и расу:л²
ҳар не байон айласа қилсанг қабул

бергучи гар бор эса соҳибнисоб³
қирқ дирамдин бирин айлаб ҳисоб

заръ⁴ ила дукон-у ҳавоший⁵ дағи
балки хадам⁶ бирла мавоший⁷ дағи

ҳар не матои-ки закотин берур
шаръ тариқи била бил-ким эрур

кайли-йў⁸ миқдори муайян анинг
камми⁹ била кайфи мубарҳан¹⁰ анинг

масрифи¹¹ секкиз кишидур¹² бардавом-
ким анга-дур шаръ ила нотик калом

¹ Яъни икки турли йўл бор.

² Яъни Расулulloх шариатининг зоҳири, юзаки жиҳатдан иборат.

³ Нисоб – молнинг закот бериш вожиб бўлган миқдори.

⁴ Заръ – экин.

⁵ Ҳавоший – уй аҳли.

⁶ Хадам – “ҳодим”нинг кўплиги.

⁷ Мавоший – чорва.

⁸ Кайл – дон ўлчагичи.

⁹ Вазн талаби билан “м” иккиланган.

¹⁰ Мубарҳан – ҳужжатланган.

¹¹ Масриф – сарф, харж қилиш ўрни. Мурод закот олиши ўринли бўлган, шунга ҳақли бўлган кишилар.

¹² Булар Тавба сурасининг 60-оятида айтилган: 1) фақир, яъни камбағал; 2) мискин, яъни кашшоқ, қундалигини кунда топиб тириклик қилувчи; 3) омил, яъни закот йиғувчи; 4) кўнгли овланувчи, яъни исломни қабул қилишга рағбатлангирилувчи; 5) мукотаб, яъни бирор нарса ёки ишлаб бериш эвазига озод бўлишга аҳдлашган қул; 6) қарздор; 7) Аллох йўлидаги кимса – турмуш зарурати туйфайли газотдан қолган ёки хожийлардан айрилган киши; 8) ибн-и сабил, яъни молидан айрилган мусофир. Туртинчи тоифага закот ва бошқа садақаларни бериш Абубақр р.а. халифалигида саҳобийлар қарори билан бекор қилинган. Аммо Навоийи буни тан олмаган кўринади.

фаръ бу-дур ул-ки дедук ани асл
қилмоқ эрур барчасидин ўзни фасл¹

мақсад-и аслийға шуруъ айламак²
хар не анинг ғайри ружуъ айламак³

бўлганини бермаг-у шукрона ҳам
бермак агар худ топилур йана ҳам⁴

кўнгли қачон қилса захи:ра ҳавас
бўлмоқ анга фақр-у фано ганжи бас

бўлмаса кўнгида дирам нақши доғ
қилмаса дур партавин шабчароғ

лаъл ғами бағрини қон қилмаса
дур ғами ашқини равон қилмаса

минг йетибон асрамаса бирини
йукласа ўз бўйниға тақси:рини⁵

ганж топиб чекмаса вайрониға
берса қўйуб миннатини жониға

хар не йетар берса тугуб йопмаса
бергали⁶ шукрона йана топмаса⁷

ким-ки анға базл⁸ бу чоғлиғ дурур
ганж дағи топса йарағлиғ дурур

¹ Фасл қилмоқ – четлатмоқ.

² Шуруъ айламак – киришмак.

³ Ружуъ айламак – қайтмоқ, яъни зохирий амаллардан ташқари аслий мақсадга интилиш керак.

⁴ Яъни борини садақа қилиб, яна топилса, уни ҳам бериб, шукр қилмоқ керак.

⁵ Такси:р – камчлик, нуқсон.

⁶ Бергали – бергач.

⁷ Яъни яна мол топмаса ҳам берганига шукр қилиш керак.

⁸ Базл – саховат.

робий¹ анга савм² дурур қочмағил
тутқил-у нафйиға оғиз очмағил

меъдани холилик ила қил тўла
неча хало анда сафодин мало³

савм ҳади:сида⁴ будур мужмали-⁵
ким ани Ҳақ деб дурур “ас-савму лий”⁶

айлади иснод⁷ ўзига ажрини⁸
йўқса ул-ўқ қилғуси-дур зажрини⁹

амр қилиб берса жазо чун Худой
демагуси рўза йил ўн икки ой

тутсанг ани улча сазоворидур
сарфани¹⁰ билгил-ки сенинг сари-дур

савми эмас дағи машаққат нахий¹¹
муждада бўлса “ана ажзо биҳи”¹²

бу дағи уч қисм иладур мунқасим¹³
аввали бу расм иладур мургасим¹⁴

¹ Робий – тўртинчи.

² Савм – рўза.

³ Хало – бўшлиқ, мало – тўлиқлик.

⁴ Савм Ҳади:сида – рўза таъбирида.

⁵ Мужмали – қисқаси.

⁶ Яъни рўза менинг учундир.

⁷ Иснод айламак – ҳавола қилмоқ.

⁸ Ажр – мукофот.

⁹ Зажр – қийноқ.

¹⁰ Сарфа – отрикчаси.

¹¹ Нахий – ниҳоясига етгач, тугагач.

¹² Яъни: унинг ажрини мен бераман.

¹³ Мунқасим – қисмдан иборат.

¹⁴ Мургасим – расм бўлган.

ким чу сахар кўргузур анворини¹
чеккуча кун ғарбга² рухсорини³

акл⁴ ила шурб⁵ айламагай рўзадор
лек икинчига бу-дур эътибор-

ким бу сифат савм-ки топти рақам⁶
бўлғай изофат⁷ неча иш анда ҳам

сойир-и аъзога⁸ халол йетмамак
шаръ хилофига шуруъ этмамак

хар бири ўз шуғлига зоҳид бўлуб⁹
манъ-и хилоф ичра мужоҳид бўлуб¹⁰

бормагай-у кўрмагай-у тутмагай
айтмагай эшитмагай йутмагай¹¹

лекин учунчиси бу-дур-ким кўргул
чунки эрур маҳбити¹² анвор-и кулл¹³

пок-у равонбахш¹⁴ ҳавоси анинг
жилвагаҳ-и файз фазоси анинг

¹ Анвор – “ну:р”нинг кўплиги.

² “Ғарб” – бу ерда ботиш маъносида.

³ Тонг ёришгандан кун боггунга қадар.

⁴ Акл – ейиш.

⁵ Шурб – ичиш.

⁶ Ракам топги – ёзилди. Яъни юкорида айтилди, мазкур.

⁷ Изофат – кўшимча.

⁸ Сойир-и аъзо – бошқа узвлар, яъни мучалар. Аъзо “узв”нинг кўплиги, аммо хозир у бирлик тарзида “узв” ўрнида қўлланади.

⁹ Яъни хар бир муча фақат савобли ишни қилиши керак.

¹⁰ Мужоҳид бўлмок – жаҳд қилмок, тиришмок.

¹¹ Яъни ғайришаръий амалга оёқ бормагай ва хоказо.

¹² Маҳбит – иниш ўрни.

¹³ Анвор-и кулл – мутлак ёғду, яъни Ҳақ таолонинг нури.

¹⁴ Равонбахш – жон бағишловчи.

махзан-и асрор-и илоҳий ҳам ул
ойина-йи чехра-йи шоҳий¹ ҳам ул

дафъ қилиб занг-и хайолотини
асрамоқ ул навъ бу миръотини²

ким анга жуз³ дўст зуҳу:р этмагай⁴
балки анинг ғайри хутур этмагай⁵

ҳеч сувар⁶ нақшиға бермай мадор⁷
ғайр-и бу неъматдин⁸ ўлуб рўздор

ушбу сифат йўқ-ки саҳар то башом
қўй саҳар-у шомни-ким бардавом

хомис⁹ анга қиблаға солиб қадам
бўлмоқ эрур зойир-и байту-л-ҳарам¹⁰

буйла саодатқа алар-ким йетиб
бодийани икки сифат қатъ этиб¹¹

бири бу-ким ул-ки бўлуб мустафид¹²
яъни ўлуб жоҳ-у¹³ тамаввул¹⁴ мумид¹⁵

¹ Шоҳий – равшан.

² Миръот – кўзгу.

³ Жуз – ўзга. Жуз дўст – дўст. яъни Ҳақ таолодан ўзга.

⁴ Зуҳу:р этмак – зоҳир бўлмоқ, кўринмоқ.

⁵ Хутур этмак – хотирга келмак.

⁶ Сувар – “суврат”нинг кўплиги.

⁷ Мадор бермамак – айланишига йўл қўймамак.

⁸ “Бу неъматдин” мурод мазкур нур. Шу нурдан бошқа ҳаммасига рўза тутиш керак.

⁹ Хомис – бешинчи.

¹⁰ Яъни ҳаж қилиш.

¹¹ Яъни ҳаж сафарининг икки йўли бор, бири оддий мўминлар йўли, иккинчиси фонийлар йўли.

¹² Мустафид ўлмоқ – фойдаланмоқ.

¹³ Жоҳ – мансаб, мартаба.

¹⁴ Тамаввул – молли, бой бўлиш.

¹⁵ Мумид ўлмоқ – мадад бермоқ.

бўлса йўл амнийати воқиъ анга
оризайе¹ бўлмаса моний анга

барча йўл асбоби муҳаййо қилиб
хамраҳ-и мушфиқ даги пайдо қилиб

фарзлиғини ўзига жазм айлағай
фарз адосин қила азм айлағай

лек икинчи бу-ки аҳли фано-
ким ўзига фақрни билгай ғино²

дўст³ тушуб хотир-и вайронаға
шавқ-у талаб ўт солибон жонига

хуйи чекиб⁴ йўлга тушуб пил⁵ киби
ишқ ўтидин телбараган⁶ эл киби

минг йиғоч⁷ ар урғусидур гомини
боғлабон аввал қадам эҳромини

не анга зод-у⁸ не анга роҳила⁹
не анга маркаб¹⁰ не анга қофила¹¹

¹ Оризайе – бир ходиса.

² Ғино – бойлик.

³ Яъни Ҳақ таоло.

⁴ Яъни “ё ху” деб. “Ху” у, яъни Ҳақ таолодир.

⁵ Пил – фил.

⁶ Телбараган – телба бўлган.

⁷ Йиғоч – олти чақирим, яъни километр.

⁸ Зод – йўл озиғи.

⁹ Роҳила – сафарбоб туя.

¹⁰ Маркаб – улов, ғарбчаси транспорт.

¹¹ Қофила – карвон.

дашт анга гулшан-у насри:н¹ тикан²
йўл ики йонида муғийлон³ чаман

ҳар не самум анда олиб ранг-и ол
барча гул-у лола учурған шамол⁴

буйла самум ичра йетиб ул сали:м⁵
эйла-ки гулзор орасинда наси:м⁶

ул чаман ашжори⁷ муғийлон бўлуб
анда қуйун сарв-и хиромон бўлуб

Ҳақ анга раҳматни дали:л⁸ айлабон
шуълани гулзор-и Хали:л⁹ айлабон

токи ани йеткурубон ул дали:л
уйгача-ким қўйди биносин Хали:л¹⁰

тавфида ул сидқ-у сафо келтуруб
барча шаройитни бажо келтуруб

¹ Насри:н – хушбўй оқ гул. Бу сўзнинг асли форсий “настаран”дир. “Настаран” араб тилига “нисри:н” шаклида ўтган ва “нисри:н” форсий ва туркийда “насри:н” шаклида машхур бўлган.

² Бу ерда “тикан” эга, “насрин” кесим, яъни “тикан насриндир” дейилган. кофия талаби билан сўзлар ўрин алмашган.

³ Бу сўз “муғайлон” шаклида ҳам ишлатилади. “Мугийлон” ёки “муғайлон” акаснинг, яъни танаси тиканли, дуккак мевали дарахт ва буталарнинг араб саҳросида ўсадиган бир тури.

⁴ Яъни самум – қизиган кум бўрони таъсирида ол – қизғиш тус очилган нарсалар фано аҳлига шамол – салқин ел учурган гулу лолага айланади.

⁵ Сали:м – саломат.

⁶ Эйла-ки – андоқки насим – насим каби. Насим – унгил ёкимли йел. Бу арабча сўзнинг туркийси “эсин”.

⁷ Ашжор – “шажар”нинг кўплиги. Шажар – дарахт.

⁸ Дали:л – раҳбар, йўл бошчи.

⁹ Хали:луллох, яъни Иброҳим а.с., Намруд гулхан ўртасига ташлатганида гулхан гулзорга айланган.

¹⁰ Яъни Каъбага.

дўст¹ уйида чу бўлуб меҳмон
ҳар не керак ҳозир этиб мезбон

балки бу меҳмонни ўзи келтуруб
уйигача ҳамроҳ ўлуб йеткуруб

мунча саодатқа этиб сарфароз²
кимсани бу йўлда фано-ву нийоз³

фоний ўлуб ким-ки нийоз айлади
тенгри ани кошиф-и роз⁴ айлади

фориг этар бодийа қатъ аҳл-и мол⁵
аҳл-и фано қатъида бор ўзга ҳол

не топиб ул⁶ неъмат-у нози била
онча топиб йуз бу нийози била

**Иброҳи:м Адҳамнинг⁷ Қаъбага намоз била боргани ва
Робиа-йи Адавийага⁸ Қаъбанинг нийоз била келгани**

қилди чу Адҳам халафи⁹ тарк-и жоҳ¹⁰
тож-и фано бошига қўйди илоҳ

¹ Дўст – Ҳақ таоло. Навойийнинг бу сўзни ишлатишига сабаб валийларнинг Ҳақ таолога дўстлиги, унинг ҳам уларга дўстлигидир.

² Сарфароз этмак -- бошини кўкка етказмоқ.

³ Нийоз -- ожизлигини тан олиб ялиниш. Бу ерда Ҳақ таолога ялиниш назарда тутилган.

⁴ Кошиф-и роз айламак – борлик сиридан хабардор қилмоқ.

⁵ Яъни моли бор бодия, яъни биёбонни фориг, яъни урунмасдан босиб ўтади.

⁶ Яъни унинг топганини.

⁷ Иброҳим Адҳам Балҳий – валийларнинг илк табақасига мансуб. Йигитликда подшоҳликдан воз кечиб, фақру фано йўлини тутди ва Маккага бориб тариқат улўғларининг суҳбатида бўлади. Сўнгра Шомга, яъни Сурияга келиб даштбон, яъни дала қўриқчиси бўлиб кун кечиради. Иброҳим Адҳам буюк каромату мақомот соҳиби эди. У ҳижрийнинг 161 йили, милодийнинг 778 йилида вафот қилади (Насойим, Камол Эраслан нашри, 1-жилд, 26-27 с.).

⁸ Робиа-йи Адавийа – Басралик машҳур суфий аёл. Иброҳим Адҳамнинг замондоши. Робиа тасаввуфга хавфу хатар ўрнини илохий ишқ эгаллаши керак деган фикрни киритган.

⁹ Халаф – авлод, зурриёт, фарзанд. Бу ерда ўғил маъносида.

¹⁰ Қилди чу тарк-и жоҳ – мансабни тарк қилгач. “Чу”, “чун” – гач маъносига эга.

берди фано йелига мулк-у ҳашам
бодийанинг қатъига қўйди қадам

бўлди мусаллони¹ солиб саждасоз
ҳар қадам айлаб ики ракъат намоз

қолди бу йўл қатъида ўн тўрт йил
мадҳиға ҳар хор-у гийаҳ чекти тил

Макка тавофиға чу қилди хиром
йўқ эди ўз ўрнида байту-л-ҳаром

чекти фиғон-ким бу не-дур йо илоҳ,
ҳотифе² ун берди-ким эй пи:р-и роҳ³

бодийа қатъида дурур бир ажуз⁴
шавқ-у маҳаббат йукидин қадди гўз⁵

заъфдин ул бўлмиш эди нотавон
Қаъба анинг тавфиға бўлди равон

айлади ҳайрон ани бу воқиа
боқса кейин кўрди келур Робиа

деди-ким эй арш матофинг⁶ сенинг
Қаъба қилиб азм-и тавофинг сенинг

кўр-ки жаҳон ичра солибсен не шўр⁷
Робиа деди анга-ким қилма зўр⁸

¹ Мусалло – намоз ўталадиган ер. Бу ўринда жойнамоз.

² Ҳотиф – гайбдан ундовчи.

³ Пи:р-и роҳ – йўл, яъни тариқат пири.

⁴ Ажуз – кампир.

⁵ Гўз – букри, букулган.

⁶ Матоф – тавоф қилинадиган ер.

⁷ Шўр – ғавго.

⁸ Зур қилмок – ёлгон гапирмок.

шўр сенингдур бори оламда бил
бодийа қатъи учун ўн тўрт йил

деди Бироҳим-ки¹ эй покрав²
балки малак хайлидек афлокрав³

недин экин бу-ки манга йетти ранж
мен чекибон ранж-у санга бўлди ганж

Робиа деди анга огоҳ бўл-
ким неча йил бодийада барча йўл

бўлди ишинг арз-и намоз айламак
шева⁴ манга арз-и нийоз айламак

санга самар⁵ берди намоз-у рийо
бизга бу бар⁶ берди нийоз-у фано

боқма Навойий йана ноз аҳлига
арз-и нийоз айла нийоз аҳлига

сокий олиб кел қадаҳ-у қилма ноз
кўр-ки не муштоқ-дур аҳл-и нийоз

бер тўла-ким ичсун ани бир ҳариф⁷
хосса манга-ким баридин мен заиф⁸

¹ Вазн талаби билан сўз бошидаги “и” тушириб қолдирилади.

² Покрав – пок, яъни маънавий ишк соҳиби.

³ Афлокрав – фалакларни кезувчи.

⁴ Шева – йўрик.

⁵ Самар – мева, ҳосил, самара.

⁶ Бар – “самар”нинг маънодоши.

⁷ Бир ишнинг катнашчилари, мусобақада тарафлар бир-бирига нисбатан ҳариф бўладилар. Бу ердагиси ниёз, яъни Ҳақ таоло жамолига ҳожатмандликдаги ҳариф.

⁸ Бу ердаги сокий ҳақиқий ишк шавқини кучайтирувчи, қадаҳу май шавк воситаси. Навойий ташвиқчига шу жиҳатдан бошқа ҳарифларга нисбатан кучсиз бўлганим учун хусусан менга қадахни тўла қилиб бер, яъни шавк воситасини тўлик ишга сол, демоқда.

Навойий мазкур мақолатда Исломга шариат даражаси билан бирга тарийқат даражасида ҳам таъриф берган. Дунёда мўминнинг ҳаёт кечирishi учун қисқача таснифга кўра уч манзил, камоли эътибори билан тўрт мартаба бор, дейилади. Уч манзил шариат, тарийқат ва ҳақиқатдан, тўрт мартаба шариат, тарийқат, маърифат ва ҳақиқатдан иборат. Кишининг мақсади дунёда яхши яшаб, охиратда дўзахдан сақланиб жаннатга кириш бўлса ва ундан олийроқ мақсадни кўзламаса, шариат манзилида яшашга қарор қилади. Бу манзилнинг талаби шариат ҳукмларига бўйсинган ҳолда яшашдан иборат. Шариат манзилидаги шахс тақвосини дуруст адо этса, шариат мартабасидаги камолга эришади. Бу манзилу мартабага қоникмаган кимса тарийқат манзили ва мартабасининг талабида бўлади. Бунга эришиш учун у шариатнинг зоҳирий амалларидан ташқари ботиний таълиму тарбиятни олиб, кўнгили нийят ва ахлоку нафсонийга оид амалларни бажаради. Масалан, шариат аҳли намозни адо этиши учун қиладиган таҳорати баданни, кийимни ва жойни пок қилишдан иборат. Булар зоҳирий амаллардир. Тарийқат аҳли эса, таҳоратнинг тўкис бўлиши учун кўнгилидан барча номуносиб нийяту ғаразлар ва фикру хаёлларни аритиб, ботин оламини пок қилиб, уни эзгу нийятлар билан тўлдирадилар ва шунга мувофиқ равишда амал қиладилар. Мана шу боис маъно аҳли шариат аҳлини “зоҳир аҳли”, тариқат аҳлини “ботин аҳли” деб атаганлар, шариатга оид илмларни “зоҳирий илмлар”, тарийқатга оидларини “ботиний илмлар” деганлар. “Ботиний” ҳамда “ботиниййа” сўзлари Қуръоннинг “ботиний” маъносини билиш даъвосини қилувчи залолат аҳлига¹ нисбатан ҳам қўлланади. Булар Қуръон оятларини ҳақиқатни очиш нуқтаи назаридан эмас, ёвуз ғаразларни амалга ошириш учун ҳақиқатга мутлақо зид мазмунда таъвил² қиладилар.

¹ Ўзларининг ботил ақида ва амалларини исломга нисбат берувчи тойифа ва шахслар оз эмас (Шайх 1, 10-13 с.; Шайх 4; Шайх 5, 210-226 с.; Зомонхон, 140-154 с.; Жўжон, 69-70 с.).

² Таъвил – асоссиз ўзбилармонлик билан қилинган шарҳ.

Масалан, Бақара сурасининг олтмиш еттинчи оятидаги “бақара”, йъни қорамолдан мурод мўминларнинг онаси Ойиша, Моида сурасининг тўқсонинчи оятидаги “хамр”, яъни ичкилик ва “майсир”, йъни қимордан мурод рошид Халифалар Абубакр ва Умар эмиш (Кески ўғлу, 227). Ҳолбуки биринчи оятда “Мусо ўз қавмига Аллоҳ сизларга бир уй¹ сўйишни буюрмоқда деганда улар бизни масхара қияпсанми, дедилар” дейилган. Иккинчи оятда “Эй иймон келтирганлар, чиндан ҳам ичкилик, қимор, маъбуд ҳайкаллар, фолчўплар Шайтоннинг жирканч амалларидир, ундан четда бўлинг, шойад нажод топсангиз” дейилган.

Тарийқат мўминни маърифат ва ҳақиқатга олиб борадиган йўл. Тарийқатга “сайр ила-ллоҳ”, яъни Аллоҳ ҳузурига йўл олиш деб таъриф қилинади. Аммо бу йўл оёқ йўли эмас, маънавий тараққий бўлиб, ботиний хислатларни бирма-бир камолга етказишдан иборат. Тарийқатнинг турли тарзлари бор, Йассавийя, Нақшбандийя, Мавлавийя сингари. Сулук ёки сайр ила-ллоҳ Талаб билан бошланиб Фано фи-ллоҳда, йъни Ҳақ вужудида ўз вужуди сингиб йўқ бўлиш билан тугайди. Тарийқатларнинг умумий номи “сулук”дир². Тарийқатга кирган мўмин “солик”, “роҳрав”, “раҳрав” ва “йўлчи” деб аталади. Мазкур уч манзил ва тўрт мартаба авом учун берилган қисқача маълумотдир. Хослар учун берилган илмий таълимотлар мавжуд бўлиб, бу ҳақда қуйироқда мавзу доирасида маълумот берилади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзининг фикҳий асари “Мубаййин”да қибла аҳли такфири жойиз эмас, дейди. Бобур бунга “Ишорат анга-ким аҳл-и қибла такфири жойиз эрмас-

¹ Уй – “бақара”нинг аниқ муодили. “Бақара” ҳам, “уй” ҳам қорамолнинг ҳам эркагини, ҳам урғочисини билдиради. Шу маънодаги “уй” мумтоз ўзбек тилида, жумладан Навоий ва Бобур асарларида ҳам қўлланган. Бу сўз ҳозирда кирғиз тилида ҳам бор.

² Аниқ таъбир шарт бўлмаганда “сулук” ва “тарийқат” сўзлари бир-бирининг ўрнида қўлланиши мумкин, “ош” ва “палов” сўзлари каби.

тур” деган сарлавҳа остида алоҳида фасл ажратиб шундай дейди:

ҳар не-ким Тенгридин кетурса расу:л
ҳар киши-ким аларни қилса қабу:л

ул киши аҳл-и қибла-дур билингиз
ани кофир демакни бас қилингиз

гарчи кўп зулм-у кўп хато қилса
мубтадиъ¹ бўлса йуз ҳаво қилса

ҳукм қилманг анинг шақоватиға
дўзахийлиғ битимангиз отиға

гар киши бўлса солиҳ-у обид
тун-у кун бўлса қойим-у сожид

амрлар тарк қилмаса ҳаргиз
наҳйлар зоҳир этмаса ҳаргиз

ҳукм қилманг ани саъодатлиғ
демангиз ани жазм² жаннатлиғ

магар ул ўн-ки³ дўстдор-и Илоҳ⁴
жаннатликларига бўлди гувоҳ

йана жамъени⁵ ҳазрат оллидин
бил мубашшир набий мақолидин

¹ Мубтадиъ – бидъатчи.

² Жазм – қатъийан.

³ Ўн – ашара-йи мубашшара, йаъни Расулуллоҳ жаннатийликларини башорат қилган ўн нафар шахс. Буларнинг тўрт нафари рошид халифалар, қолганлари Зубайр, Талха, Саъд, Абу Зубайда, Саъид, Абдуррахмон отлиғ саҳобийлар.

⁴ Дўстдор-и Илоҳ – Ҳабибуллоҳ, йаъни Мухаммад с.ъ.с.

⁵ Жамъ – бу ерда “жамоа” маъносиди. Имом Бухорийнинг “Ал-Жомиъу-с-саҳийх”ининг жаннат тавсифига бағишланган бобида (2-жилд, 7-боб) жаннатга гўзал бир тарзда биринчи бўлиб кирадиган бир жамоа хақида Ҳадислар келтирилган. “Жамъ”дан мурод шу жамоа бўлса керак.

Бобурнинг бу фикрининг дурустлигига кўплаб нақлий далиллар келтириш мумкин (қ. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, 1, 568-576 с.; 5, 227-257 с.). Имом Бухорийнинг “Саҳийҳ”идаги “Сўкмак ва лаънатламоқ манъ қилинганлиги ҳақида” деган бобида келтирилган бир Ҳадис-и шарифда “Кимки мўминни лаънатласа ёки кофирликда айбласа, уни ўлдирган баробарида гуноҳга ботадир” деган жумла бор.

Турли низолар, хатто қотилликларга сабаб бўладиган айбжўйлик ёвуз нийятдан ёки жаҳолатдан келиб чиқади. Бинобарин Абдурахмон Жомий ва Навоийларнинг “Қирк Ҳадис” китобларидаги Тубо ли-ман шағалаху ʻайбуху ʻан ʻуйу:би-н-нос, ʻяъни ʻяҳшилиқ ўзга кишиларнинг айбларини қўйиб, ўз айби билан машғул бўлганниқидир деган Ҳадис-и шарифга амал қилиш ниҳоятда зарурдир. Навоий бу Ҳадисни шундай шарҳлайди:

эй хушо ул-ки айб кўрмамак ила
йуз хунарвар маротибин топқай
йаъни ўз айби пардаси кўзига
ўзга эл айби чехрасин йопқай

Ҳазрат иймон ҳақида

Аввалги¹ мақолат

Иймон шарҳида-ким, ал-иймону ан туъмину би-ллаҳи ва малоийкатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва би-л-йавми-л-охирн ва би-л-қадари хайриҳи ва шарриҳи² демақдин мақсу:д бу калимот эмас ва агар аҳл-и зоҳир муни иймон деса,

¹ Мумтоз адабиётда “биринчи” сўзи ўрнида “аввалги” ишлатилади.

² Яъни иймон Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охирад кунига ва яхшилигу ёмонлиги қадардан эканлигига инонишингдир. “Қадар” деганда оламдаги барча ҳодиса ва нарсаларнинг қандайлиги, қанчалиги ва қаерда, қачон содир бўлишини Ҳақ таоло азалда белгилаб қўйганлиги тушунилади.

аҳл-и маъно¹ демас² ва улу:ҳийат³ дарйосига⁴ шинолиг⁵
ажзин⁶ зоҳир қилмоқ ва малойика ҳавосида бир неча қанот
урмоқ ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул⁷
жодасида⁸ неча қадам йугурмак ва қийомат қойим бўлурида
қийом кўргузмак⁹ ва қадар бобида алокадри ҳол тараннум
тузмак¹⁰.

ким-ки жаҳон аҳлида инсон эрур
бил-ки нишоанга анга иймон эрур

ул-ки ҳад-у расм қўйар мантиқи
токи бу ҳайвони била нотиқи

иккиси инсонга бўлуб ҳадд-и том¹¹
зумра-йи инсон аро айлар хиром

¹ Аҳл-и зоҳир ёки аҳл-и суврат шаклга, ташқи кўринишга қараб юзаки хулоса чиқарувчилар, аҳл-и маъно мазмунга, моҳият ва унинг оқибатига қараб иш кўрувчилардир.

² Яъни Иймон тил билан чекланмаслиги, дилдан тилга чиқиши керак.

³ Улу:ҳийат – Аллоҳлик.

⁴ “Дарйо” бу ўринда денгиз маъносига.

⁵ Шинолиг – чўмиш.

⁶ Ажз – ожизлик.

⁷ Русул – “расул”нинг кўплиги.

⁸ Жода – йўл, кўча.

⁹ Қийом кўргузмак – қатъий турмоқ.

¹⁰ Тараннум тузмак – куйга солиб сўзламак.

¹¹ Ҳадд-и том – тўқис ҳадд. Ҳадд мантикка зид истилоҳ бўлиб, жинс ва фасл билан чекланган таърифдан иборат. Аниқ бир кимса ёки нарсанинг ёлғиз ўзи “шахс” ёки “фард” деб аталади. Шахснинг маълум бир гуруҳи “навъ”. навъларнинг маълум бир гуруҳига “жинс” дейилади. Масалан, Аҳмад, Маҳмуд ва Эргашларнинг ҳар бири бир шахс ёки фард. Булар бошқа шахслар билан биргаликда инсон навъини ташкил қилади. Инсон навъи бошқа жондорлар навъи билан биргаликда ҳайвон жинсини ташкил қилади. Навъни ўзлиги жихатидан ўзга навъдан ажратувчи восита “фасл” деб аталади. Инсон навъининг фасли нотик, яъни нутққа эғалигидир. Шунга биноан инсонга мантикда “Инсон нотик ҳайвондир” деган таъриф берилган. Жинс билан хосса расм ҳосил қилади. Бир навъга хос бўлган араз “хосса” дейилади. Бир нарсани иккинчи нарсдан ажратувчиси “араз” деб аталади. Тус, ранг, маза, ҳарорат, ҳолат ва кайфият кабилар араздир. Чунки булар зотийят, яъни ўзликка хос эмас. Масалан, отнинг туси унинг ўзлигини, яъни отлигини ўзгартирмайди. Аччик-чучуклик бодомнинг бодомлигини, иссиқ-совуқлик сувнинг сувлигини, дард кишининг инсонлигини йўқотмайди. Кулиш инсон хоссасидир. Шунга биноан “Инсон кулувчи ҳайвон” расмдир.

навъини нотикъ била ҳайвон қилур
нотикъ-у ҳайвонини инсон қилур

сен дағи инсон муни қилсанг гумон
бил-ки ҳамон сенсен-у ҳайвон ҳамон

муни-ки инсон мутафовит¹ эрур
Тенгри каломи хабар андин берур²

пас³ киши жазм айласа⁴ инсон ани
йахши-йомон ичра тафовут қани

булмади пас ноқис-у комилда фарк
топмағай эл олим-у жоҳилда фарк

бу сифат инсонда⁵ топилмас фалоҳ⁶
мантикий⁷ айлаб-дур ани истилоҳ⁸

пас ани инсон атағил берийо-
ким иши-дур сабр ила шукр-у ҳайо

буйла буйурди набий-и Ҳошимий⁹
ким бу уч иймоннинг эрур лозими

¹ Мутафовит – тафовутли, фарк қилувчи.

² Каломуллоҳда кишиларнинг мўмин ва кофирга ажратилганига ишора.

³ “Пас” бу ўринда шундан кейин, шунда ҳам деган маънода. Бу сўзни “етарли” деган маънодаги “бас” сўздан фарқлаш керак. Навойий даври имлосида “п” говуши ҳам “бе” харфи билан ифодалангани учун баъзи олимлар “пас”ни ҳам “бас” деб уқийдилар.

⁴ Жазм айламак – бир тўхтамга келмак, яъни инсонда тафовут борлиги маълум бўлганидан кейин ҳам киши инсоннинг ҳаммаси бир инсон деган тўхтамга келса ...

⁵ Яъни мантик тушунчасидаги “инсон”да.

⁶ Фалоҳ – нажот, панюҳ.

⁷ Мантикий – мантикшунош.

⁸ Демак мантикшунослар истилоҳ қилиб олган “инсон” тушунчаси мантик донраси билан чекланган.

⁹ Мухаммад с.ъ.а.с.

пас ани инсон демак ўлгай раво-
ким иши иймон била топқай наво¹

эй-ки санга айладим инсонни шарх
эмди эшит-ким қилай иймонни шарх

олти турур шарьда гўйо адад
ҳар неки мўминға керак муътақад²

айласа бу олти била ихтисор³
олти жиҳатдин⁴ анга бўлғай ҳисор-⁵

ким бу хисор ўлса анинг маъмани⁶
ўғридин эмин бўлубон махзани⁷

нақдини⁸ бу ҳодиса бериҳидин⁹
балки ўкуш¹⁰ бийм¹¹ гузаргоҳидин¹²

ўтқарибон хайр-у саломат била
қолмайин ул йўлда маломат била

мақсад-и аслийға хиром айлағай
қурб ҳари:мини¹³ мақом айлағай

¹ Наво топмоқ – самарали бўлмоқ.

² Муътақид керак – эътиқод қилиниши керак.

³ Ихтисор айламак – қурикланмоқ.

⁴ Олти жиҳат – ўнг, сўл, олд, орқа, уст, ост.

⁵ Ҳисор – кўрган.

⁶ Маъман – панох.

⁷ Махзан – омбор, казноқ ва зархона, яъни пул, олтин, кумуш ва жавоҳир сақланадиган жой. Русча “магазин” сўзи “махзан”нинг кўплиги “махозин”нинг русчалаштирилган шаклидир.

⁸ Нақд – пул. Бундан мурод маънавий бойлик.

⁹ Бериҳ – йўлсизлик.

¹⁰ Ўкуш – кўп.

¹¹ Бийм – кўркинч.

¹² Гузаргоҳ – ўтиш жойи.

¹³ Қурб ҳари:ми – Ҳақ таолоға яқинлашганларнинг кўргони.

англадинг ижмол ила¹ таъви:лини²
эмди эшит ҳар бири тафси:лини

олтидин аввалғи-ки мақсу:д эрур
билмак эрур Ҳақни-ки мавжу:д эрур

айтма мавжу:д-ки айн-и вужу:д³
ҳар неки мавжу:д⁴ анга файйоз-и жу:д⁵

зоти вужу:диға бўлуб муктазий⁶
нуқс камолидин ўлуб мунқазий⁷

андин ўлуб мунҳат ила муртафиъ
мунҳат агар муртафиъ ул мухтариъ⁸

зотиға дарйо-йи қидам чун тошиб
бир йон азал бир йон абаддин ошиб⁹

¹ Ижмол ила – қисқача.

² Таъвил – ўз фикри ёки тахмини асосида шарҳлаш.

³ Ҳақ таоло бор. Унинг борлиги арабча “мавжуд” сўзи билан ҳам ифодаланади. “Вужуд” борлик дегани ва у “мавжуд”нинг таркибида бўлиб, унга нисбатан бирламчидир. Чунки “мавжуд”нинг асил маъноси “вужуди бор”дир. Шунга биноан баъзи олий мартабадаги мутасаввифлар Ҳақ таоло вужуднинг ўзидан иборат дейдилар.

⁴ Бу ўринда “мавжуд”дан мурод махлукдир.

⁵ Яъни ҳамма махлукларга карамини тоширган.

⁶ Муктазий бўлмоқ – тақозо қилмоқ, яъни борлик қонунига мувофиқ содир бўлмоқ. Ҳақ таолонинг вужуди ўзгага эмас унинг ўзигагина боғлиқ.

⁷ Мунқазий ўлмоқ – бутунлай тугамок, йўқ бўлмоқ. Яъни Ҳақ таолонинг камолида ўқсуклик бутунлай йўқ.

⁸ Мунҳатг – тубанлашган, тубан. Муртафиъ – юксалган, юксак. Тубанлашиш билан юксалиш Ҳақ таолодан. Агар тубан даражага тушган юксак даражага кўтарилса, бунинг мухтариъи, яъни ихтирочиси ҳам Унинг ўзи.

⁹ “Қидам” қадимлик дегани. Мутакаллимлар, яъни калом илми олимлари истилохотида боши ва охири йўқ, яъни дойим бор бўлган ва бор бўладиган мавжуд “қадим” деб аталади ва бу фақат Ҳақ таолога хос. “Азал ва абаддан ошиб”дан мурод “азалу-л-озол”, яъни азалларнинг азали ва “абаду-л-абад”, яъни абадларнинг абадидир. Буларнинг изохи қуйироқда берилади.

ҳар неки қойим ўзи қаййу:м ўлуб¹
бўлгуси ул барчаси маъду:м ўлуб²

барча жаҳон ахлига зоти нихон
мазҳар-и асмо-ву сифоти жаҳон³

барчани ҳам қилғучи нобу:д ўзи
барча бориб бўлғучи мавжу:д ўзи

икки жаҳон мулки мусаллам⁴ анга
ўзга жаҳон бор эса ул ҳам анга

олтидин иккинчи малоийкни бил
барчага тасди:қ-и вужу:д айлагил

бил-ким эрур зойир-и афлок⁵ алар
нафснинг олойишидин⁶ пок алар

ҳар бири бир ажниха⁷ товус ўлуб
дона-йи тасби:ҳ анга маънус ўлуб⁸

¹ “Қойим” бу ўринда бор бўлиб, яшаб турувчи маъносини ифодалаган. “Қаййу:м” Ҳақ таолонинг Гузал исмларидан бўлиб, унинг ҳеч нарсага муҳтож бўлмасдан абадий сергак туришини ва барча ўзга мавжудотни бор қилиб туришини билдиради.

² Маъду:м ўлмок – йўқ бўлмок.

³ Ҳақ таолонинг зоти, яъни ўзи нихон, уни ҳеч ким билолмайди, идрок қилолмайди. Унинг мазҳари, яъни зоҳир бўлиш ери асмози, яъни исмларидир. Жаҳон унинг сифоти, яъни воқия бўлган сифатларидан иборат. Бу ўринда “исм” ва “сифат” лафз, яъни товуш ёки ҳарфдан иборат сўз эмас, соф маънодан иборатдир. Ғайб оламидаги мавжудотнинг моддий жихати бўлмайди. Ҳар бир исмнинг ўз сифати бор. Масалан, Ҳайй, яъни тирик – исм, ҳаёт – унинг сифати; алим, яъни билғучи – от, илм, яъни билиш – унинг сифати. Бутун махлуқотни ўз ичига олган жаҳон, яъни олам Ҳақ таолонинг Холик исмининг сифати, хилкат, яъни яратишнинг осори, балки воқия бўлиш натижасидир.

⁴ Мусаллам – топширилган, таслим қилинган.

⁵ Зойир-и афлок – фалакларни кезучи.

⁶ Олойиш – булғаш, булганиш.

⁷ Ажниха – жанох, яъни қанотнинг кўплиги.

⁸ Маънус ўлмок – одатга айланмок.

тоб-и маҳаббат чоғи ул ажниха
ўтлари туғйони учун мирваҳа¹

бир била топмай бу жаноҳ инқитоъ²
бир неки масно-ву сулос-у рубоъ³

не қадаме амрсиз олиб не дам
барча вужу:д аввалидин то адам⁴

пок-у мужаррад⁵ борининг жавҳари⁶
туфроқ-у сув-у йел-у ўтдин барий⁷

хулд-и барин⁸ қушларидек шавқнок
амр адосидин ўлуб завқнок

бир қуш⁹ алар ичра-ки топмай бу завқ
фохта¹⁰ йанғлиғ топибон бўйни тавқ

лаънда уч ҳарф-ки бор ошқор
ҳар бирининг доманаси¹¹ ҳалқавор

ҳар бирининг ҳалқаси топиб вусу:л¹²
тавқда малъу:н бўлуб ул булфузу:л¹³

¹ Мирваҳа – елпигич.

² Инқитоъ топмок – тугамок, чекланмок.

³ Масно – иккита; сулос – учтадан; рубоъ – тўрттадан.

⁴ Адам – йўқлик. Яъни фаришталар Ҳақ таолонинг амрсиз на бир кадам босадилар, на дам урадилар.

⁵ Мужаррад – аралашсиз, соф.

⁶ Жавҳар – маҳлуқнинг моеси, шаклига асос бўлган жиҳати, малак, яъни фариштанинг жавҳари нурдир.

⁷ Яъни тўрт унсурдан ҳолий. Жисм оламидаги маҳлуқот унсурлардан таркиб топади, мураккаб бўлади. Ғайб оламидаги маҳлуқот бир мавжуддан иборат, содда бўлади. Мураккаб таркиб ўзгариши натижасида бузилади, содда бузилмайди.

⁸ Хулд-и барин – жаннатнинг юқори табақаси.

⁹ Яъни Иблис.

¹⁰ Фохта – ғуррак, бўйнида тавқ шаклидаги холлари бор.

¹¹ Лом, айн, нун ҳарфларининг доманаси. яъни қуйи қисми тавқни эслатади.

¹² Вусу:л топмок – кўшилмок.

¹³ Булфузу:л – сурбет, ғаламус, яъни Иблис.

англа учунчи қутуб-и осмон
Тенгри сўзи бил бариси бегумон

қайси қутуб ҳар бири дарйо-йи жарф¹
ҳар сўзи бу баҳрда² дурр-и шигарф³

баҳр дема ҳар бири бир турфа кон
лавл ила гавҳарға саросар макон

гар учи⁴ уч шамъ-и мунаввар бўлуб
лек бири⁵ машғал-и ховар⁶ бўлуб

бўлса маволид-и салос⁷ ул учи
бу йетти обонинг⁸ ишин қилғучи

бал йети обо мунга умму-л-китоб⁹
сабъ-и масоний¹⁰ топиб андин хитоб

сабъ-и масоний неки ҳар су:раси¹¹
давлат-у ди:н хитта-йи маъмураси¹²

¹ Жарф – теран.

² Баҳр – денгиз.

³ Шигарф – ажиб.

⁴ Яъни Забур, Таврот, Инжил.

⁵ Яъни Куръон-и Карим.

⁶ Ховар – шарк. Шарк машғали – куёш.

⁷ Маволид-и салос – уч мавлуд: маъдан, ўсимлик, хайвон.

⁸ Обо – “аб”нинг кўплиги, аб –ота. Етти ота – етти сайёра. Булар махлукотнинг туғилишида оталик, унсурлар оналик қилади.

⁹ Умму-л-китоб – Фотиҳа сураси.

¹⁰ Сабъ-и масоний – бу ҳам Фотиҳа сураси.

¹¹ Фотиҳагина эмас Куръоннинг ҳар сураси. “Фотиҳа”нинг “Сабъ-и масоний”, яъни иккита етти деган киноя билан аталишига иккита сабаб кўрсатилган. Бирига кўра у икки марта, Маккада ва Мадинада нозил бўлган. Иккинчисига кўра икки рақатли намозларда икки марта ўқилади.

¹² Хитта-йи маъмура – обод макон. Хитта – маълум худудга эга бўлган ер, русчаси “территория”. Маъмура жугрофияда “маъмура” обод бўлгани учун истиво, яъни эквагорнинг шимолини, ҳамда ободонни, яъни аҳолиси бор ерни билдиради.

бошида ҳар су:раси тазҳи:б¹ ила²
даргоҳ-и қоши³ анга тартиб ила

боғ анга ҳар сафҳа-йи гулшанмисол
жадвали⁴ атрофида равшан зулол

боғ дема балки фалак не фалак
сатрлари ҳар сари саф-саф малак

бол анга ҳар дойира-йи ушргирд⁵
рутба⁶ аро бир фалак-и ложувард

Ҳақ сўзи ҳар жузв⁷ варақ то варақ
барча ҳақойиқ балким барча ҳақ

мисл анга маъду:м-у мушобиҳ ади:м⁸
қойили андоқ-ки қади:м ул қади:м⁹

бил йана тўртунчи расу:л маъшари¹⁰
ҳар бири бир баҳр-и сафо гавҳари

¹ Тазҳи:б – зарҳал, яъни олтин сувини бериш ёки шунда ёзиш.

² Шу байт ва ундан кейинги уч байтда Қуръон қўлёзмасининг санъаткорона китобат қилиниши васф қилинган.

³ Ҳозирги ўзбекчада бу сўз “қошин” шаклида ишлатилади. Қошин шаклида коғоздан безак тайёрланиб қўлёзмани безашда ишлатилган.

⁴ Котиб маттни кўчириб бўлганидан сўнг қўлёзма саҳифаларни безовчи санъаткор лаввоҳга ўтади. У матн атрофига рангли чорчўп, яъни ром чизади. Мана шу чорчўп жадвал деб аталади. Ҳошияни кенгроқ қолдириб, уни безайди. Бундаги безакда ариғидан зулол сув оқаётган гулшанли боғ тасвирланган.

⁵ Ушр – Қуръоннинг ўн ояти. Шогирдга бир кунда ўн оят кироати ўргатилган. Дойира-йи ушргирд – ўн оятни ўраган дойира.

⁶ Рутба – мақом, даража.

⁷ Жузв ёки жузь – Қуръоннинг ўттиздан бир бўлаги. Қуръон хатми ўттиз кунга мўлжалланганда ҳар куни бир жузьи тиловат қилинган.

⁸ Маъду:м, ади:м – йўқ. мушобиҳ – ўхшаш.

⁹ Қуръоннинг нотики, яъни Ҳақ таоло қадим, яъни азалий ва абадий бўлгани учун Қуръон ҳам қадимдир. Бу билан Навоий муътадиллийларнинг қуръон қадим эмас, деган фикрларининг нотўғрилигини таъкидлаган. Бу масалада муътадиллийлар Халифа Маъмунни ишга солиб фитна уюштирдилар. Бу ҳақда қаранг: Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Сунний ақидалар. “Мовароуннаҳр”, Тошкент, 2006, 143-146 с.

¹⁰ Расу:л маъшари – расуллар, яъни пайғамбарлар гуруҳи.

барчаси Ҳақ амр ила наҳйин¹ тузуб
элга бари Ҳақ йўлини кўргузуб

хужжат ағар истаса ҳар тийра зот²
ҳар бириси кўргузубон муъжизот

зоҳир ўлуб барчаға сидк-и мақол³
шойиба-йи кизбга⁴ йўқ эҳтимол

гарчи пайамбар бориға исм ўлуб
лек алар жисми ҳам уч қисм ўлуб

зумра-йи аввал келибон анибийо⁵
вахй⁶ ила руьйодин ўлуб пешво

сўнгра расу:л-ким неки Ҳақдин йетиб
барчасини халққа ирсол этиб⁷

сўнгра улу:лъазм-ки⁸ айлаб жидол⁹
даъват-и ди:н қилғай-у ҳукм-и қитол¹⁰

¹ Ҳақ амр ила наҳйи – Ҳақ таолонинг “кил” деб буюрғани ва “қилма” деб кайтаргани.

² Тийра зот – ичи қора киши.

³ Сидк-и мақол – сўзнинг чинлиги.

⁴ Шойиба-йи кизб – ёлгонга булғаниш.

⁵ Анбийо – “набий”нинг кўплиги. Набий – оддий пайғамбар, хабарчи. “Пайғамбар” ёки “пайгомбар” ёки “пайомбар” “набий”нинг маънодоши. Бунинг туркийси “йалавоч”. Аник таъбир лозим бўлмаганда бу сўзлар юкори мартабадаги расул ва улўлъазмга нисбатан ҳам қўлланади.

⁶ Ваҳй – Ҳақ таолонинг фақат пайғамбарларга нозил қиладиган хабари, каломи. Бу сўзни “вахий” шаклида ишлатиш тўғри эмас. Унинг “вахй” эмаслигини мана шу ўринда вазн ҳам тасдиқлайди. Чунки у “вах-й” деб ўқилади, “ва-хий” деб ўқилса, вазн бузилади. Тўсатдан, тез деган маънодаги “вахй” сўзи борлигини ҳам эътиборга олиш керак.

⁷ Ирсол этмак – топшириқни элтмак. Расул халқ орасига махсус топшириқ билан келади.

⁸ Улу:лъазм – луғавий маъноси қатъиятли.

⁹ Жидол айламак – тортишмоқ.

¹⁰ Қитол – урушиш.

барчасининг аъзами-йу¹ афсахи²
англа-ки келмиш набий-и Абтахий³

кўнгли Ҳақ ирсолиға росих бўлуб⁴
ди:ни русул ди:ниға носих бўлуб⁵

куфр қоранғусида ҳар мурсале⁶
ди:ни била йорутубон машъале

қилғач анинг⁷ шаръи қуйоши зуҳу:р⁸
қолмайин ул машъалалар ичра ну:р

хатм анга ойин-и рисолат тамом⁹
ди:н анинг исломий-у бас вассалом

келди бешинчи анга йавму-л-ҳисоб¹⁰
дема ҳисоб айт-ки йавму-л-азоб

муътақид ўлмоқ-ки¹¹ қийомат бўлур
қилганидин элга надомат бўлур

шодлиқ асҳоб-и йами:нға¹² рақам
сафҳалари лавҳиға йетмай қалам

¹ Аъзам – энг буюк.

² Афсах – энг чечан.

³ Абтахий – Абтаҳли. Абтаҳ – кумлоқ ва тошлоқ водий. Муҳаммад с.ъ.с.га берилган бу нисбада Ҳақ таоло хикматиға ишора бор.

⁴ Росих бўлмоқ – қатъият кўрсатмоқ.

⁵ Носих бўлмоқ – бекор қилмоқ. Ислом дини келгач, бошқа динлар мансух, яъни бекор қилинди.

⁶ Мурсал – “расул”нинг маънодоши.

⁷ Яъни Муҳаммад с. ь. с.нинг.

⁸ Зуҳу:р қилмоқ – зохир бўлмоқ, воқий бўлмоқ.

⁹ Яъни у билан пайғамбарлик хатм қилинди, тугатилди.

¹⁰ Ҳисоб қуни, яъни қийомат.

¹¹ Муътақид ўлмоқ – эътикод қилмоқ.

¹² Асҳоб-и йами:н – ўнгчилар, яъни саодат аҳли. Шодлиқ шуларга ёзилган.

аҳл-и шимол¹ ичра тушар можаро
номалари йузлари йанглиғ қаро

тўғри тарозуға бўлур икки бош
бир сари гавҳар йана бир сари тош

қўпрук уза халқ ҳаросон бўлур²
бирга қатиқ бирига осон бўлур

дўзах ўти дардиға йўқ интиҳо³
халқ ҳалокиға бўлур аждаҳо

йетти боши гунбад-и⁴ даввордек⁵
йетти оғиз ҳар бириси ғордек

гулшан-и фирдавс аро ноз-у наи:м
онча-ки йўл топмай арода наси:м⁶

ху:ри анинг ру:х-и мусаввар⁷ киби
қадд-у лаби тубий-у кавсар киби

сокиниға жом-и бақодин уми:д
қайси бақо балки лиқодин⁸ уми:д

содис⁹ анга келди ҳади:с-и қадар
бил азалий сабт¹⁰ неким хайр-у шар

¹ Аҳл-и шимол – сўлчилар, яъни шақоват аҳли.

² Ҳаросон бўлмоқ – қўркмоқ.

³ Интиҳо – охир.

⁴ Мумтоз адабиётда “гунбаз” “гунбад” шаклида ишлатилган.

⁵ Гунбад-и даввор – айланувчи гунбаз, яъни фалак.

⁶ Фирдавс, яъни жаннат боғида нозу неъмат шунчалик кўпки, насим, яъни елға ҳам йўл топилмайди.

⁷ Мусаввар – суврат олган, шаклланган. “Суврат” фалсафадаги “шакл” маъносига қўлланади. Рух – жавҳар, уни кўриб бўлмайди. Унга суврат, яъни шакл берилгач, у кўринишга эга бўлади.

⁸ Лико – дийдор. Ҳақ таолонинг дийдори назарда тутилмоқда.

⁹ Содис – олтинчи.

¹⁰ Азалда сабт, яъни қайд қилинган.

соф-у гўла бўлгали¹ жом-и аласт²
бўлгуча ул майдон абад аҳл-и маст

дема тамуғ йетти эшигин очиб-
ким йети оғзи анинг ўтлар сочиб

ҳар не бу мажлис аро топти вуқу:ъ³
хоҳ усу:л англа-ву хоҳий фуру:ъ⁴

маст агар торгти ноҳу:ш садо
мутриб агар айлади дилкаш наво

баъзи агар Каъба сари қилди азм
баъзи агар дайр⁵ аро тузди базм

бодийада⁶ ул⁷ чекибон йуз ано⁸
бўлди мунунг маскани дайр-и фано

маст чиқиб муғбача-йи⁹ майпараст
қилди салоҳ аҳлини расво-ву маст

¹ “Бўлгали” бу ерда бўлгач маъносида.

² Жом-и аласт – инсон руҳларининг азалда Аъроф сурасининг 72-оятда баён қилинган мийсоқ чоғидаги ўта ҳуш кайфи. Мийсоқ инсоннинг ўша давр ва ўша ҳолатда Ҳақ таолонинг ўз рабби эканлигини тан олиб, унга бандалик қилишга аҳд қилганидир. Бу аҳдга вафо қилган мўминлар абад аҳли, яъни жаннатий бўлиб, ўша азалий кайфдан тўлиқ баҳраманд бўладилар.

³ Вуқу:ъ топмок – воқиъ, содир бўлмок.

⁴ “Усул” сўзи “асл”нинг кўплиги. “Асл”нинг туб маъноси илдиз. Аммо “усул” деганда бирор илм ёки амалнинг асослари ёки асосийлари ҳам тушунилади. “Фуру:ъ” буток ва тармок маъноларидаги “фаръ” нинг кўплиги. Демак “фуру:ъ” мазкур маънодаги “усул”нинг тармоқларидир. Масалан, намоз ибодат усулининг бири, уни ўташ тартиби шу аслнинг фуруъидир.

⁵ “Дайр”нинг ҳақиқий маъноси гайриисломий ибодатхона, мажозан майхона ва майпарастларнинг тўпланадиган жойини билдиради.

⁶ Бодийа – сахро.

⁷ Яъни ҳажж сафаридаги киши.

⁸ Ано – машаққат.

⁹ Муғбача “муғ” оташпараст рухоний. “муғбача” мажозий маънода соқийлик қилувчи бўз болани билдиради.

зоҳид¹ агар бўлди бориб дурднўш²
фосиқ агар бўлди келиб хирқапўш³

барчаси Ҳақ илмида маълум эди
лавҳа-йи маҳфузда маркум⁴ эди

не йетибон йахши амалдин биҳишт⁵
не солибон дўзах аро феъл-и зишт⁶

улки қилиб Тенгрига минг йил сужу:д⁷
бўлса шақий-и⁸ азалий қайда су:д⁹

муғбачалар дайрда қилган ҳалок
бўлса саид-и¹⁰ абадий қайда бок¹¹

кимга-ки бу олтиға бор эътиқод
ҳам бу сифат бирла-ки қилдим савод¹²

ҳар неча-ким номасийаҳ бўлса ул
ғарқа-йи дарйо-йи гунаҳ бўлса ул

тонг йўқ агар афв ўлуб уммид анга
тутса илиг раҳмат-и жови:д¹³ анга

¹ Ибодатга берилган киши “обид” дейлади. Тарки дунё қилган обид зоҳиддир.

² Дурднўш – май куйкасини ичувчи, яъни ўта майпараст.

³ Хирқапўш – хирқа, яъни дарвеш кийимини кийган; дарвеш, суфий.

⁴ Маркум – ёзилган. Лавҳа-и ёки лавҳа-йи маҳфуз, яъни эсда сақлов лавҳаси ва ундаги ёзув моддий эмас, маънавий мавжудотдир. Бу “Ҳақ илмида” дегандан маълум. Бинобарин, баъзи китобларда бир фаришта лавҳа-и маҳфузнинг бу бошидан у бошига шунча йилда етиб боролмади каби маълумотлар хурофий гаплардир. Буни англаш учун инсон миясига боқишнинг ўзи кифоя қилади. Унда сиёҳ билан ёзганда оламга сигмайдиган маълумот сақланади.

⁵ Биҳишт – жаннат.

⁶ Зишт – хунук.

⁷ Сужу:д – сажда амали.

⁸ Шақий – бадбахт.

⁹ Қайда су:д – не фойда.

¹⁰ Саид – саодатли.

¹¹ Қайда бок – не ажаб.

¹² Савод қилмоқ – ёзмок.

¹³ Жови:д – абадий.

лек бу дард ўти эрур жонгудоз¹
ушбу гудоз ичра куйуб аҳл-и роз²

бу бири ўз ҳолиға мотам тутуб
ул бири тарк-и бори олам тутуб.

ким бу бийик пойа-ки қилдим байон
кимга йетар-йетмаси эрмас аён

йетмаги ҳам кимсага мутлақ эмас
йетмаси ҳам жазм-у муҳаққах³ эмас

кофир-у мўъмин сари қилсанг соғинч⁴
не анга йаъсу⁵ не мунинг кўнгли тинч

кўйдурубон халқни бийм-у⁶ уми:д
то худ⁷ эрур ким шақий-у ким саид

махлас⁸ иши барчаға нийат дурур
топмоқ ани лек машийат⁹ дурур

Иймоннинг бу баёнида умримизнинг баракали бўлиши учун зарур бўлган ҳаёт сабақлари мавжуд. Бу сабақлар тириклигимизнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олган. Буларнинг энг муҳими суврат аҳли сафидан чиқиб, маъно аҳли сафига ўтишдир. Шунда киши ҳар бир нарса, ҳар бир ҳодисанинг кўринишига қараб чиқарилган юзаки хулосага таяниб эмас, уларнинг мазмуни ва оқибатини ҳисобга олган

¹ Жонгудоз – жонпўртар.

² Роз – сир. “Аҳл-и роз” бу ўринда “маъно аҳли”нинг маънодоши.

³ Жазм-у муҳаққат – қатъий ва ҳақиқий.

⁴ Соғинч қилмоқ – ўйлаб кўрмоқ.

⁵ Йаъс – умидсизлик.

⁶ Бийм – кўрқув. “Бийм-у уми:д” “хавф-у ранж”нинг маънодоши. Бу мўъминнинг нажоти учун зарур бўлган кайфиятдир.

⁷ “Худ” бу ерда ахир маъносида: ким шақий, ким саид ахир.

⁸ Махлас – паноҳ.

⁹ Машийат – юриш-туриш.

ҳолда иш кўради. Ақлни ишлатиш керак бўлган ҳолда кўз билан чекланмайди. Масалан, маъно аҳлидан кийиниш одобини ўрганиб, шунга амал қилган шахс четпарастликнинг модапарастликка асосланган кийиниш “маданияти”нинг¹ нодонлик эканлигини ва кийимнинг вазифасини англаган ҳолда табиий толалардан тўқилган матодан тикилган кийимларни кияди.

Мазкур икки тойифа орасидаги жиддий фарқ уларнинг нонга бўладиган муносабатида яхши кўринади. Суврат аҳлига мансуб киши унинг бозордаги нархига қараб арзон нарса деб ўйлайди ва уни уволу исроф қилишдан тортинмайди. Агар шу арзон нон бир-икки кун топилмаса, кишиларнинг қандай аҳволга тушишини, ҳозир дунёда неча миллионлаб кишиларнинг қорни нонга тўймай нобуд бўлаётганини хаёлига ҳам келтирмайди, ўз элидаги фаровонлик ўз халқининг кечаю кундуз тинмасдан қилаётган меҳнатининг натижаси эканлигини билмайди. Маъно аҳлига мансуб киши эса ўша ноннинг вужудга келиши учун деҳқон куздан бошлаб ер ҳайдаб турли ҳозирликларни кўриб, донни экиб, унга тинмай ишлов бериб, ундириб, пишириб, сўнгра жазирама иссиқда уни ўриб, хирмон қилиб, янчиб, донни давлатга топширишини, ундан сўнг унинг тегирмончи ёки элеватор ишчиларининг қаттиқ меҳнати натижасида ун бўлишини, кейин нонвойлар туни билан ухламасдан унни нон қилиб чиқаришини, мабодо шу нон бўлмай қолса, кишиларнинг аҳволи қандай бўлишини, дунёда аҳолиси нон тополмай касал ёки ҳалок бўлаётган мамлакатлар борлигини, кечаю кундуз

¹ Кейинги йилларда кўпгина сўзларни, жумладан “маданият” сўзини суйистеъмол қилиш кузатилмоқда. Бу ҳол русчадаги “культура” сўзининг ўзига хос маъноларига эътибор бермасдан, уни ҳамма ўринда “маданият” деб таржима қилиш натижасида юз бермоқда. “Культура”нинг “маданият”дан ташқари яна бир неча маъноси бор. Масалан, у “хлопок техническая культура” деганда экинни билдиради, “культура торговли”, “культура общения”, “культура речи” деганда ўзбекчадаги “одоб” сўзига тўғри келади. Ўзбекчада “пахта техник маданият”, “савдо маданияти”, “муомала маданияти”, “нутқ маданияти” деб бўлмайди. “Культура”нинг ўзаги “культ” адаб, парвариш, сиғиниш маъноларига эга ва инсондан ташқари ўсимлик ва ҳайвонга нисбатан ҳам қўлланади.

фикри нон билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш билан банд бўлган минглаб олимлар мавжудлигини, инсонни нон билан таъминлашда бутун табиатнинг, куёш, ер, сув, ҳаво, турлитуман унсурларнинг иштироки борлигини ҳисобга олади ва шунчалик бебаҳо неъматни арзон нархда тақдим қилаётган меҳнаткаш халқига ташаккур айтиб, уни қадрлаб истеъмол қилади ва ўз бурчини ўрнига қўйиб адо этади, халқига сидқ-и дилдан мамнуният билан хизмат қилади.

Навойий иймоннинг кишини ҳайвондан инсон даражасига кўтарувчи бош омиллигини изҳор қилар экан инсонийликнинг тўқис бўлиши учун ҳаё, сабр ва шукрнинг зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Бу замонамиз учун жаҳоншумул аҳамиятга эга. Чунки шарқона ҳаё мафқураси ҳаёсизликни демократик эркинлик деган мафқура ва унинг жамиятни ҳалокатга олиб келувчи оқибатларини яхши англаш воситасидир. Сабр ва шукр фазилатидан маҳрумлик дунё бўйлаб кишиларни ўз жонига, хатто ўзлари билан бирга ўз фарзандларининг жонига қасд қилишгача олиб келмоқда. Иймон ва инсоний фазилатлардан бебаҳралик ёки уларни ёвуз ниятли сиёсатчилар талқинида нотўғри тушуниш натижасида бегуноҳ аҳолини худкушлик йўли билан ҳалок қилувчи залолатда қолган шахслар ҳам оз эмас. Бу балоларнинг олдини олишнинг бош йўли ҳидоятга оид меросимизни, жумладан Навойийнинг асарларини оммалаштиришдир.

Ҳазрат тарийқат ҳақида

“Тарийқат” сўзи “тарийқ” сўзидан “-ат” қўшимчаси билан ясалган. Бу қўшимча арабчада “-а”, “-ату(н)”, “-ата(н)” шаклларига эга. Охирги товуш “н” сўз ноаниқ ҳолатда ёки кесим бўлиб келганда қўшилади. Ўзбек тилида бу ҳолат “бир” сўзи билан ифодаланади¹. Қўшимчадаги “у” сўзнинг

¹ “Бир” сон билдирганда ургули, ноаниқлик билдирганда ургусиз бўлади. Масалан, битта одам маъносида “бир-о-дам” деб, кимдир маъносида “би-ро-дам” деб айтилади.

бош шаклини, “а” ва “и” унинг турланган шаклини билдиради. Масалан, арабча “бу йўл кенг” деганда “йўл” “ат-тари:ку”, “бир кенг йўл бор” деганда “тарийкун”, “бу йўлни таъмирлаш керак” деганда “ат-тари:қа”, “бир йўл топиш керак” даганда “тари:қан” шаклида ишлатилади. Ўзбекчада “-нинг”, “-га”, “-дан”, “-да” қўшимчалари келадиган ўринларда арабчада аниқ ҳолатда “-и”, ноаниқ ҳолатда “-ин” келади. “Тари:қ”нинг асл маъноси йўл бўлиб, йўриқ, услуб маъноларида ҳам қўлланади.

Бир тойифанинг оламу одам ҳақиқатини англаш учун танлаган махсус йўли “тарийқат”¹ деб аталади. Ҳамма тарийқатларнинг мақсади бир, лекин тарийқи турлича бўлади. Тарийқ ва тарийқатларнинг умумий номи сулукдир. Ҳар бир тарийқат сулукнинг муайян бир мазҳаби, янгича таъбир қилганда мактабдир.

Сулукка сайр(ун) ила-ллоҳ, яъни Аллоҳ ҳузурига йўл олиш деб таъриф берилган. Сулукка кирган киши “солик”, “роҳрав”, “йўлчи” деб аталади. Сулук талабдан, яъни Ҳақни исташу излашдан бошланади. Бу йўлдаги солик “толиб” деб аталади. Толибга талаб йўлида сидқ – чинлик, содиқлик, яъни ҳар қандай вазиятда ҳам чин кўнгилдан мақсадга интилиш зарур бўлади. Навойийнинг куйидаги байтида толиб ўз талабида содиқ бўлса, Ҳақ таоло уни қаршилашига ишора бор:

Толиб-и содиқ топилмас йўқса ким қўйди қадам
Йўлга-ким аввал қадам маъшуқи утру келмади.

Содиқ толиб тараққиёт даражасида ўзини ширк, риё ва кибрдан қутқаради, нафсини жиловлайди, хулқини гўзаллаштиради, бошига тушган кулфатларни, дарду мусибатларни Ҳақ таолонинг синов илтифоти деб билади ва кўнгилдан мосиво-ллоҳни, яъни Аллоҳ ёдидан ўзга ҳамма нарсаларни чиқариб ташлайди.

¹ Бу сўз арабчада “тарийқа” шаклида ҳам ишлатилади.

Ширк жалий, яъни очик ва хафий, яъни яширин бўлади. Бутпарастлик жалий ширкка, шахспарастлик хафий ширкка киради. Шахспарастлик кишини кўрқув ёки дунёвий манфаат учун сиёсий ёки иқтисодий қудрат эгаси қаршисида иймон ва шариат ҳукмларига хилоф амалларни қилишдир. Ширк-и хафий риё ва мунофиқликни ҳам ўз ичига олади. Мунофиқ тасаввуф таърифида эзгу амалларни холисона эмас, риёкорона, яъни ўзини яхши қилиб кўрсатиш учун қилувчи дунёпарастдир.

Содик толиб талаб тарийқини ўтаб нафсоний иллатлардан бутунлай қутилиб, хушахлоқ ва хушамал бўлгач, солиқ Ҳақ таолонинг инояти билан ошиқлик мартабасига кўтариледи. Ҳақ таоло вақти вақти билан бир зумдан жамоли учқунидан толибни баҳраманд қилиб ишқ тарийқига олиб киради. Бу ҳақиқий, яъни илоҳий ишққа ҳазрат-и Навойий “Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Ишқ зикрида” деган фаслида шундай таъриф беради:

Ишқ ахтаре-дур¹, дарахшанда, башарийят кўзи ну:р-у зийоси андин ва гавҳаре-дур, рахшанда, инсонийят тожининг зеб-у баҳоси андин, меҳре-дур толиъ², маҳзун³ хотирлар хористони⁴ андин гулшан ва бадре-дур⁵ ломи:ъ⁶, тийра⁷ кўнгуллар шабистони андин равшан, баҳре-дур⁸ васи:ъ⁹, ҳар играми йуз ақл-у хуш кемасин чўмурған ва тоғе-дур рафи:ъ¹⁰ ҳар тийғи минг зуҳд-у тақво бошини учурган. Шуълайе-дур

¹ Ахтар – юлдуз. Бу ва бундан кейинги сўзларга қўшилган “е” “йо-йи тавсифий”, “йо-йи ишорат”, “йо-йи имойий” деб аталадиган қўмакчи бўлиб шундай ... ки (ишқ шундай юлдузки) ўрнида ишлатилди.

² Дарахшанда – порлоқ; рахшанда – ялтироқ; меҳр – куёш; толиъ – осмонга чиқувчи.

³ Маҳзун – гамгин.

⁴ Хористон – тиканзор.

⁵ Бадр – тўлин ой.

⁶ Ломиъ – ёрқин.

⁷ Тийра – қоранги.

⁸ Баҳр – денгиз.

⁹ Васиъ – кенг.

¹⁰ Рафиъ – юксак.

сўзанда, хошоки кўп жон-у кўнгул бўлган ва барке-дур¹ фурузанда², кўп жон-у кўнгул ашиъьасида³ кул бўлган, аждаҳойе-дур хунхор, оламни дами била тортмоқ анга ком, подшоҳе-дур қаҳхор, коми ҳар дам олам аҳлиға қатл-и ом. Ҳар неча зулм қилган сайи анга ўсанмоқ йўқ ва ҳар неча қон қилган сайи анга қонмоқ йўқ. Соъикайе-дур⁴, ақл-у ди:н хирманин куйдиргучи ва сарсаре-дур аларнинг кулин кўкка совурғучи. Иноди оллинда тенг ҳам подшоҳ, ҳам гадо, бедоди қошинда бир ҳам фосиқ, ҳам порсо. Ошиқ кўнглига маъшук ҳавосин солғучи ҳам ул ва бир жилваси била нақд-и ҳайотин олғучи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифтори-йу мундоқ офатнинг беихтийори, мундоқ тўфоннинг ғарийқи-йу бу навъ соъиканин ғарийқи⁵, мундоқ гаддорнинг забуни-йу мундоқ девкирдорнинг мажну:ни. Ва мундоқ ошубнинг шифтаси-йу бу йанглиғ қотилнинг фирефтаси, бу тавр хунрезнинг ҳалоки-йу бу турлуг балоангезнинг дардноки.

Ишқ кўҳистони бедодининг ношодларидин бири Фарҳод-дур ва саҳро-йи жунуннинг забунларидин бири Мажну:н-дур. Ва шабистон савдоси девоналаридин бири парвона ва гулистон ҳавоси ношикебларидин⁶ бири андалиб-и⁷ давона ва оташгоҳ ҳарорати гармравларидин⁸ бири Хусрав-и номий-у майкада дардманлиғи номийларидин⁹ бири Жомий наввара-ллоху марқадаҳу ну:ран¹⁰ ваффақано-ллаҳу тарийқи шиъорихим ва аҳдоно ли-сулу:ки осорихим¹¹.

¹ Барк – яшин.

² Фурузанда – яшнагучи.

³ Ашиъъа – шуъъо (чақин)нинг кўплиги.

⁴ Соъика – чакмоқ.

⁵ Ҳарийқ – куюк.

⁶ Ношикеб – токатсиз.

⁷ Андалиб – булбул.

⁸ Гармрав – ишқ ҳарорати соҳиби.

⁹ Номий – номдор, таникли.

¹⁰ Яъни Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин.

¹¹ Яъни Аллоҳ бизга уларнинг шиорининг йўригини муъяссар қилсин, уларнинг изидан бориш йўлини кўрсатамиз.

Байт:

Ки то бўлғай булар бир-бирлари бирла қарийн¹ бўлсун,
Самандарлар киби ишқ ўти ичра ҳамниши:н бўлсун.

Бу таъриф қилган ишқ-у бу байон эткан аҳл-и ишқ маъшуқ вужу:ди бирла қойим-дурлар ва бу адо топқан ҳолатга мансублуклари дойим. Ва ул маъшуқ ҳусндин иборат-дур-ким “Инна-ллоху жамийлун йухиббу-л-жамол”² андин хабар берур-ким, ишқ бу эътибор-у жалоли била ва бу ихтиёр-у истиклоли била ҳусн саропарда-йи³ кибрийо-ву⁴ боргоҳ-и⁵ истиғноси⁶ бир банда-йи човуш-у⁷ бир камийна ҳалқабағўш-дур-ким⁸, ҳар қачон ҳусн султони маҳбублуғ ниқобларидин-у мастурлуғ ҳижобларидин чиқмоқ асбобин тузса ва зуху:р тажаллийси била жилва кўргузса, ул ну:р ошиқ-и маҳжур⁹ кўзи равзани¹⁰ ши:шалари гавазн¹¹ кўзи ши:шалари-дек ҳайрон қилиб ишқ-и бегок аййори ул равзан йўлидин ўзин кўнгул маъмурасиға¹² ташлар ва ул маъмурада хароблиғ оғоз қилиб, хирад-у ҳуш хайлиға қўзғалон сола ташлар. Ул маълум эмас-ким, ҳусн султонининг бу золим човуши бедодидин ул мулк аҳлининг мазлумлари неткай-у ҳоллари анинг ташаддуди¹³ суъу:батидин¹⁴ не йерга йеткай. Бо-вужу:д-и бу ҳол ул кишварнинг асирлари ва ул мулкнинг қатл-у торож кўрган аҳли фазаъ-у¹⁵ нафирлари¹ ул жилва майидин маст-у

¹ Қарийн – ёнма-ён.

² Яъни Аллох гўзалликни севадиган гўзал.

³ Саропарда – сарой пардаси.

⁴ Кибрийо – улугворлик.

⁵ Боргоҳ – қабулхона.

⁶ Истиғно – номуҳтожлик.

⁷ Човуш – лашкарбоши.

⁸ Ҳалқабағўш – кул.

⁹ Маҳжур – айриликдаги киши.

¹⁰ Равзан – ёрик.

¹¹ Гавазн – буги.

¹² Маъмура – обод маскан.

¹³ Ташаддуд – шиддат олиш.

¹⁴ Суъу:бат – кийинлик.

¹⁵ Фазаъ – кўркинч, фазаъ-и акбар -- киёмат дахшати.

бехуд-у ул жамол тамошосидин волиҳ-у² хайрон бўлиб, анинг ҳавосига машъу:ф-у³ анинг тамошосига мағлуб бўлурлар.

Эмдиким ул кишварни тасхир қилди ва ул мулк аҳлин йағмода асир этти, йана ул султон жилвагоҳ фазо-йи Эрамидин хилватгоҳ ҳафоси⁴ ҳарамига майл этиб, ҳамул ну:р-у зулмат пардаларига йузланса ва жамол куйошин ҳамул шабандаррўз⁵ никоб саҳоблариға йашурса ва бу турктоз⁶ топиб мусаххар бўлган мулк аҳлиға ва бу қатл-у торож кўруб бузулган кишвар элиға ул тамошо ҳирмонидин⁷ ва ул назора имтидоди⁸ аршидин рустохезе тушланғай ва қийомате йузланғай-ким, жазаъ-и акбар⁹ вовайлоси ва ошўб-у фазаъ-и маҳшар асафоси аларнинг ниҳодидин фалак-и ғаддорға майл эткай ва бу сипеҳр-и давворға йеткай.

Бу ҳолате-дур-ким, мунунг шиддати тақрирдин нари ва суъу:бати таҳрирдин ташқари-дур-ким, муни кўрмаган киши билмас ва мунга йетмаган бовар қилмас-ким, ҳижрон-у фирок мундин иборатдур. Ва ишққа маротиб-дур ва ул уч қисм била мунқасим бўлур. Аввалғи қисм авом ишки-дур-ким авому-н-нос орасида бу машҳур-у шойи:ъ-дур-ким¹⁰, дерлар: Фалон фалонға ошиқ бўлубтур. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишиға бўлсун, шағаб-у¹¹ изтиробларича лаззат-и жисмоний-у шаҳват-и нафсоний эмас. Ва бу қисмнинг бийиқрак мартабаси шаръий никоҳ-дур-ким, бари халойиққа суннат-дур-у мубоҳ¹². Ва пастроқ мартабасида пари:шонлиқ-у мушаввашлиқлар ва

¹ Нафир – фарёд.

² Волиҳ – ишқ мағлуби. Бу сўзни “вола” деб ўқиш хато. Чунки “вола” нозик ипак кўйлакни ва ғазабдан қизишган кишини билдиради.

³ Машъуф – ўта ошиқ.

⁴ Хафо – яширин ҳолат.

⁵ Шабандаррўз – қундузда тун.

⁶ Турктоз бўлмок – турк чопкинининг мағлуби бўлмок.

⁷ Хирмон – маҳрум бўлиш.

⁸ Имтидод – давом этиш.

⁹ Жазаъ-и акбар – қиёмат фарёди.

¹⁰ Шойи:ъ – ёйилган.

¹¹ Шағаб – безовталиқ.

¹² Мубоҳ – шаръан жойиз.

бесомонлиқ-у ноҳушлиқларе-ким, зикри тарк-и адаб-дур ва байони беҳижоблиққа сабаб.

Иккинчи қисм хавосс ишқи-дур-ким, хавосс ул ишққа мансуб-дурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок йузга солмоқ-дур ва пок кўнгул ул пок йуз ошу:бидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқ-и покбоз маҳбуб-и ҳақи:қий жамолидин баҳра олмоқ. Ишқ аҳлининг покбозлари ва шавқ-у нийоз аҳлининг назмтироз-у¹ афсонапардозлари² мутақаддиминдин³ андоқким назм бешасининг⁴ ғазанфари⁵ ва дард-у ишқ оташкадасининг самандари ва завқ-у ҳол⁶ водийсининг покрави Амир Хусрав Дехлавий-дур-ким, пок нафас-у гуфтори, пок алфоз-у маонийлиқ ашъори ишқ аҳлининг орасида ғавғо-ву важд-у ҳол анжумани фазосида алоло солиб-дур. Йана сўзи пок-у кўзи пок ишқ аҳлида мужаррад-у мунфарид-у⁷ бебок бу тоифанинг беназир-у ади:л-у тоқи фахру-л-милла ва-д-ди:н Шайх Ироқий-дур-ким, ишқ сифотиға муттасиф-дур⁸ ва “Ламаъот”и⁹ пок маъоний-у тарокибиға¹⁰ мусанниф-дур.

Ва мутааххиридин¹¹ икки оламини бир дов била ўйнаган муқаммиршевалар¹² покбози ва ишқ дайр-и фаносида ҳақиқат бодасидин маст риндлар¹³ ҳамрози шамсу-л-милла ва-д-ди:н Хожа Ҳофиз Шерозий-дур.

¹ Назмтироз – шоир.

² Афсонапардоз – дostonчи.

³ Мутақаддимин – “мутақаддим” (қадимги, олдин ўтган)нинг кўплиги.

⁴ Беша – тўқай.

⁵ Ғазанфар – ўроз, яъни эркак арслон.

⁶ Завқ-у ҳол – солиқнинг пок, яъни Ҳақ таолодан ўзга ҳеч нарса қолмаган кўнгилда илохий нур жиловланадиган онлар.

⁷ Мужаррад-у мунфарид – алоҳида мақомга эга бўлган ягона шахс.

⁸ Муттасиф – сифатга эга.

⁹ Ламаъот – Ироқийнинг асари.

¹⁰ Тарокиб – “таркиб”нинг кўплиги.

¹¹ Мутааххирин – охиргилар, қадимгилардан кейингилар.

¹² Муқаммиршева – киморбоз йўлини тутган.

¹³ Ринд – такводор ва зохиднинг зидди. Юзаки қараганда амаллари ношаръий бўлиб кўрилган киши.

Дунё ва охиратни бир оҳ ила ўртаган пок ошиқлар имоми ва мулк-у малакутда сойирлар¹ шайху-л-исломий ҳазрат-и муршидий ва маҳдумий² ну:ру-л-милла ва-д-ди:н Абдурахмон Жомий-дур наввара-ллоҳу марқадуху-ким агарчи алар васфи назмға нисбат берурдин йуқорирок-дур ва лекин ҳар услуб шеърда жаҳонгир-дурлар ва назмларида ҳар шеър била ишқ ўтин оламға уруб-турлар ва шеърларида ҳар байт била дард аҳли жон-у кўнгли оламин куйдируб-дурлар.

Йана ул ҳазрат-и Жом маҳаббатидин дуркашлар-у³ иршоди сулу:кидин фонийвашлар-ким, дард-у ишқ таври адосида гуфторлари турк улусида ҳароратомиз ва сорт хайлида офатангиз-дур, борининг ғарази гуфторлари иштиғолидин ва ашъорлари қийл-у қолидин бу ишқ изҳоридур ва барчанинг шавқ-у ано йолинидин ажз-у нийозлик ҳолати ва дард-у бало чоқинидин сў:з-у гудозға⁴ мубоҳоти⁵ ўзин бу ишққа мансуб қилмоқ-дур, балки мағлуб билмак. Буйла кўрунур бу ишқ оламида ошиқликнинг саъб ҳоли ва маъшукнинг муфрит⁶ васф-и жамоли ҳар йерида ҳар бирининг ажаб ҳолати-йу ғариб ҳайолоти ва ғоятсиз буляжаблар-у ниҳоятсиз ранж-у таъаблар-ки йузланиб-тур ва анинг изхори лозим келиб-дур. Ул жумладин маъшук ҳусн-у жамолининг бениҳоятлиғи ва ноз-у истиғносининг беҳадд-у ғоятлиғи ва андоқ аҳвол-ким, мунга мувофик бўлғай, андин сўнг ошиқ дард-у шавқининг фаровонлиғи ва ажз-у нийоз сў:з-у гудозининг бепойонлиғи ва ҳар уму:р-ким, мунга муносибдур. Йана иккаласининг бир бирига имтизожи-йу⁷ таркибидин ва ихтисоси-йу тарбийатидин вуқу:ъ топқан холот адосида ва йуз кўргузган мушкилот имлосида-ким, ҳар бирида агар китоблар тасни:ф қилинса-ву мужалладлар тартиб этилса, ҳануз улча

¹ Сойир – сайр қилувчи, кезувчи.

² -ий – -им .

³ Дуркаш – май куйқасини ичувчилар – Жомий маҳаббатидан баҳра олганлар.

⁴ Сў:з-у гудоз – ёниб ўртаниш.

⁵ Мубоҳот – фахрланиш.

⁶ Муфрит – ҳаддан ортик.

⁷ Имтизож – қотишув.

анинг адосининг ҳаққи-дур, таҳри:рға кетурмаг-у тақри:р қаламин сурмак мутағайи:р кўрунур¹, балки мутағаззир-дур². Ва койинот бозорининг ғавғоси-йу унсуриййот чорсусининг алоласи бу такаллум-у тараннум била-дур. Ва мунсиз инсон каломи тане-дур жонсиз ва башар алфоз-у иборати чамане-дур гул-у райҳонсиз. Сўз-ким, дард чошнийсидин³ ҳарорати бўлмағай ва назм-ким ишқ ҳароратидин хирқати бўлмағай, ну:рсиз шамъ бил-у сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосило-ким, сўзга бу тарона-дур-у мундин ўзга барча афсона-дур. Ва сўз ишқ сўзи-дур-у кўнгулда ҳайот нашъаси ишқ ўзи-дур.

Байт:

Сўз-ки маъносида ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир таҳарруксиз⁴ бадан англа-ки, жони бўлмағай.

Ҳикойат:

Мажну:н ишқи ўти ҳажр-и жонгудозиға улашти, заъиф баданиға ул ҳароратдин иситма шуъласи туташти. Ҳар муолажа-ким қилдилар су:д этмади мараз⁵ ортти-йу иситма кетмади. Чун бемор иши назъ⁶ ҳолиға йетти, биров ул ҳолдин Лайлога хабар этти. Парийвашни ул хабар ношод қилди, девонасин сўрарға нома савод қилди. Қосид-ким⁷ ул номани Мажну:нға йеткуруб берди, ру:хдин танда рамақ⁸ йўқ эрди. Меҳрибонлар-ким, номани мутолаға қилдилар, беморға истимоъидин⁹ асар билдилар. Ҳар ким-ки ани такрор этар эрди, ул нафасдин бемор танига ру:ҳ йетар эрди. Ул дам-ким иши хирз-у¹⁰ дуъодин ўтди, маъшук номаси хирз-у дуъо йерин

¹ Мутағайи:р кўрунмак – эриш туюлмок.

² Мутағаззир – узрли.

³ Чошний – маза.

⁴ Таҳарруксиз – ҳаракатсиз.

⁵ Мараз – касаллик.

⁶ Назъ – жон узилиши.

⁷ Қосид – даракчи.

⁸ Рамақ – сўнги нафас.

⁹ Истимоъ – тинглаш.

¹⁰ Хирз – тумор.

тугги. Мари:з¹ заъфдин сиххат топкунча такрор қилди, чун сиххат, бўйинга тумор қилди. Ишқ сўзидин марази сиххат топти ва ул сўз такроридин бадани қувват.

Байт:

Ошиққа гарчи заъф-у маразлик дурур мизож,
Маъшуқ зикри ул маразиға эрур илож.

Учинчи қисм сиддиклар ишқи-дур-ким, алар Ҳақнинг тажаллийот жамолиға мазохир² воситасидин айру волиҳ-у мағлуб-дурлар ва ул мушоҳада беҳудлиғида алардин шуъур маслуб³. Шухудлари истиғроққа йеткан⁴ ва ул истиғроқдин истиҳлок⁵ мақомин ҳосил этган. Агар ҳаводис йели сипехр⁶ гулшани авроқин⁷ учурса, аларға андин хабар йўқ ва анжум⁸ гулбарғларин ҳар сори совурса аларға андин асар йўқ. Ҳавосслари⁹ ноқор тажаллийот жамоли садамотидин¹⁰ ва шавқлари номикдор ишқ ҳужу:ми ғалаботидин. Анбийо-йи мурсалин¹¹ йеткандин назарларин мақсу:ддин олмай ва малойика-йи муқаррибин¹² ўткандин назарларин ул сари солмай. Ҳоллари матлу:б¹³ мушоҳада-йи жамоли ва иштиғоллари ҳам анинг мулоҳаза-йи санойи:ъ-у¹⁴ жамоли. Висол майи зўридин кўнгуллари беҳуд-у маст, мутаъоқиб¹⁵

¹ Мари:з – бемор.

² Мазохир – “мазҳар” (зохир бўлиш ўрни)нинг кўплиги.

³ Маслуб – тортиб олинган.

⁴ Яъни Ҳақ таолонинг жамоли тамошосига фарқ бўлган.

⁵ Истиҳлок – ҳалок бўлиш.

⁶ Сипехр – осмон.

⁷ Авроқ – “варак”нинг кўплиги.

⁸ Анжум – “нажм” (юлдуз)нинг кўплиги.

⁹ Ҳавосс – “хосса” (ҳис узви)нинг кўплиги.

¹⁰ Садамот – “садама” (шикаст)нинг кўплиги.

¹¹ Анбийо-йи мурсалин – илоҳий китоб соҳиби бўлган пайгамбарлар.

¹² Малойика – малак (фаришта)нинг кўплиги. Муқаррабин – “муқарраб” (яқинлашган)нинг кўплиги. Бу таъбирдан мурод Ҳақ таолонинг яқинлари бўлган Жаброил, Азроил, Микоил ва Исрофилдир.

¹³ Яъни Ҳақ таоло.

¹⁴ Санойиъ – “санъат”нинг кўплиги.

¹⁵ Мутаъоқиб – кетма-кет.

тажаллийот сатватидин¹ аъзоларида шикаст. Васл бодасидин ўзга ру:хларига ком йўк ва Ҳақ мушоҳадасидин ўзга кўнгулларига ором йўк. Булар-дур ишқда васлдин ком топқан ва “ъинда малийкин муқтадир”² макомида ором топқан. Ва бу тойифани восиллар³ деб-дурлар, ишқдин васл мақсу:ди ҳосиллар.

Ҳикойат:

Ҳаж шарафин ҳосил қилган машойих-у авлийо ғалайҳит-тахийят ва-д-дуъо Арафотда муножот қилиб, ҳар қайси бир мурод истар эрди ва ўзлари учун бир тилак тилар эрди. Ва кўпнинг дуъоси бу эрди-ким, Илоҳий, бизга тавфиқинг бирла ҳамроҳлиғ бер ва ўз ҳақиқатингдин огоҳлиғ. Ва кутбу-с-соликин ва султонун-л-ъорифин ирфон тарийқида авлийодин мумтоз Шайх Абу Саъид Ҳарроз қуддиса сирру:хун-азийз оғзида сукут муҳри зоҳир ва жамол-и тажаллийотқа мустағриқ-у мутаҳаййир⁴ туруб эрди, кўзин осмонға уруб эрди. Биров деди-ким, йо шайх, дуъо бу маҳалда мақбул-дур ва бори машойих дуъоға машғул. Сен нечук дам урмассен ва дуъо раҳшин ижобат майдониға сурмассен? Шайх қуддиса сиррих деди-ким, ҳар не бу халойиқ дуъо била тилайдурлар, борини манга берибдур, балки ортуғроқ. Андин не истай-у дуъо қилиб не тилай?! Алар-ки, огоҳлиғ тилайдурлар, манга матлу:б бир замон ғафлат-дур ва ўз ҳолиға эврулгали бир нафас муҳлат-дур-ким, анинг вужу:ди тажаллийси садамотидин бетоб-у тавонмен ва ул оғир йук остида хасдек нотавонман-ким, анинг жамоли хайратидин ўзумдин хабарим йўқтур-у ўзлугумдин асарим йўқтур.

Ишқнинг ғойати бу йергача-дур ва ошиққа васлнинг ниҳойати бу сўзни дергача-дур. Бу ошиқлар-ким, Ҳақ оллинда қабул аҳли-дурлар ва тарийқат машойихи истилоҳотида

¹ Сатват – кудрат.

² Яъни кудратли Малийк ҳузурда (Камар сураси, 55-оят). Малийк Ҳақ таолонинг исмларидан бири.

³ Восил – васлга эришган.

⁴ Мутаҳаййир – хайратланган.

вусу:л аҳли-дурлар, буларни тенгрига ошиқ деса бўлур
махбуб ҳам ҳақга толиб от қўйса бўлур матлу:б ҳам.

Рубоъий:

Бу йерга йетурса бандасин лутф-и илоҳ
Таҳқи:қ билур ҳар киши-ким, бор огоҳ-
Ким топмас анинг оллида мавжу:д сивоҳ,
Ул қолди-йу тенгри колди Оллоҳ Оллоҳ.

Ошиқнинг ишки камолга еткач, у орифлик мартабасига кўтарилади, илоҳий маърифатдан огоҳ бўлади. Ориф мавжудотнинг ғайб оламидаги маъно ҳолатини мавжудот воситасида ёки бевосита идрок қилади. Ҳақиқатни мажоз орқали кўра билиш покбоз, яъни шахвоний ҳислардан пок бўлиб, фақат ҳусн тамошоси билан чекланган ошиқларга хос. Ҳақиқатни бевосита идрок қилиш сиддикларга хос. Ориф маърифат тарийқидан сўнг бир неча ҳолатни бошидан кечириб, валийлик¹ мартабасига эришади. Бу ўринда “валий” валийу-ллоҳ, яъни Ҳақ таолонинг дўсти деган маънодадир. Ҳазрат-и Навоий ўз давригача мавжуд бўлган валийларни ўзининг “Насойиму-л-маҳабба мин шамойими-л-футувва” асарида тавсиф қилган. “Насойиму” “насийм” сўзининг кўплиги. “Насийм” эсин, яъни кишига ёқадиган тарзда эсадиган елдир, “л” аниқлик кўмакчиси (таъриф ҳарфи) бўлиб, қаратқичли иборада, яъни “фалоннинг фалони” ва “фалон фалони” деганда қаралмишга ортирилади. “Насойиму-л-маҳабба” муҳаббат еллари демакдир. Ҳозирги муҳаббат сўзи араб ва мумтоз ўзбек тилларида “маҳабба” ва “маҳаббат” шаклларида ишлатилади. Бинобарин буни “Насойиму-л-маҳаббат” дейилса ҳам хато бўлмайди. Матбуотда бундай ибораларда қаратқич таркибидаги “у”ни “л”га қўшиб, “насойим ул-муҳаббат” ва аксинча қаралмишга тегишли “л”ни қаратқичга қўшиб, “насойимул муҳаббат” тарзида ёзиш

¹ “Валий” ҳозирги тилда “авлиё” шаклида оммалашган. Бу “валий”нинг кўплиги бўлиб, мумтоз ўзбек тилида “валийлар” маъносида ишлатилади.

оммалашган. Хатто бундай ибораларда аниқлик кўмакчисининг бошқа ўринда ишлатиладиган “а” билан бошланадиган шакллари ҳам “Насойим ал-муҳаббат” тарзида ишлатилмоқда. Бу анъана кўпол хато ҳисобланади. “Мадийнату-ш-Шош”ни “мадинат аш-шош” ва “ал-жомиъу-с-саҳийҳ”ни “ал-жоме ас-саҳеҳ” дейиш мазкур турдаги хатолардандир¹. “Шамойим” хушбўй хид маъносидаги “шамийм” сўзининг кўплиги. “Футувват”нинг луғавий маъноси йигитлик. “Йигитлик” деганда жавонмардлик, мурувват ҳам тушинилади. Истилоҳда валийларга хос бир фазилатни билдиради. Бу фазилат ўзини ҳаммадан кичик тутмоқ, кек сақламамоқ, ўзгаларга фақат яхшилик қилмоқ, хатто ёмонликка ҳам яхшилик билан жавоб бермакдан иборат. “Мин” “-дан” маъносидаги олд кўмакчидир.

“Насойиму-л-маҳабба мин шамойими-л-футувва”нинг сўзма-сўз луғавий таржимаси “йигитликнинг хуш исларидан муҳаббатнинг эсинлари” бўлади². Бу номнинг маънавий таржимаси “футувват атридан анқиган муҳаббат эсинлари” бўлади. “Футувват” Шарқ тиллари учун умумий истилоҳ бўлгани учун таржима қилинмайди, зарур бўлганда изоҳ берилади. Бундай истилоҳларни Ғарб шарқшунослари ҳам ўз тилларида муодили бўлмаган тақдирда уларнинг луғавий таржимасини бермасдан ўзича қолдириб, уларга изоҳ берадилар.

¹ “(а)л-”нинг “л”си с, т, д, ш, р, з, л, н товушларининг олдида келганда шу товуш шаклини олади.

² Бундай таржима кўпинча ибора ёки жумла мазмунини ифодаламайди. Шунинг учун бу услубдан фақат тил ўқитишда фойдаланилади. Айни жараёнда маънавий таржима ҳам берилади. Бундан тил ўрганувчи ўрганаётган тил билан она тили орасидаги тафовутни билиб олади ва хатосиз тўғри таржима қилишни ўрганади. Омма учун қилинган таржималарда луғавий таржима берилмайди. Таржимала луғавий таржима билан чекланиш тилбузарликларга олиб келади. “Аллома”ни “комусий олим”, “ош қилди ёки пиширди”ни “тайёрлади”, “вирус касал кўзгайди”ни “чакиради”, “душга тушди”ни “қабул қилди”, “шартнома шартлари”ни “шартномавий режа” дейишлар мазкур хато натижасидир. Таржиманинг мундан ҳам ёмонроғи сўзининг таркибий таржимасидир. Жонворлар тўдаси, галасини “ҳамжамият”, “раёсатдон”ни “ҳамраис” дейиш шу хатонинг маҳсулидир.

Ҳазрат-и Навоийй мақсадга эришган соғлом¹ сулук аҳлининг фазилатлари ҳақида “Насойиму-л-маҳабба мин шамойиму-л-футува”да шундай дейди:

Бу тойифа сулу:кида муқаддама тамҳи:ди

Қола-ллоҳу таборака ва таъоло ва ла-қад каррамно бани: Одама ва Ҳамалноҳум фи-л-барри ва-л-бахр² ва қола-ллоҳу таъоло инно ʻаразно-л-амоната ʻала-с-самовоти ва-л-арзи ва-л-жиболи фа-абайна ан йаҳмилнаҳо ва ашфақна минҳо ва ҳамаллаҳо-л-инсон³.

Бу тақди:р била андоқ таҳқи:қ бўлди-ким Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло махлу:қотда бани: Одамдин шарифроқ ва бийикрак халқ қилмайдур⁴, невчунки маърифату-ллоҳ ганжининг ами:ни ва маҳрами ул-дур.

“Кунту канзан махфиййан фа-аҳбабту ан уърифа фа-халақту-л-халқа ли-уърифа”⁵. Ва чун бу махлу:қнинг⁶

¹ Солиқлик, суфийлик ва мутасаввифлик даъвосини қилувчи шахс ва тойифалар орасида носоғлом ақийда ва амаллар билан машғуллари ҳам бор. Бунинг сабаблари илмий маълумотга эга бўлмаслик, тўғри фикр юритмаслик, хурофотпарастлик натижаси бўлмиш залолат ва шухрат, бойлик, мансаб учун бўладиган фирибгарликдир.

² Яъни Биз одам болаларига қарам қилдик ва уларнинг эҳтиёжини қондиришни куруқлик ва денгизга юкладик (Аҳзоб сураси, 72-оят). Инсонга қилинадиган қарам, унинг яхшию ёмониға барча неъматларни миннатсиз беришдир. Ҳазрат-и Навоийй “Маҳбубу-л-кулуб”да инсоннинг инсонга қарам ҳақида шундай дейди: Қарам бир жафокашнинг шиддати юкин кўтармак-дур ва ани ул суъ:батдин ўтқармак-дур; бировнинг меҳнати хори ҳамлин қабул қилмоқ ва ул тикан нўгидин гул-дек очилмоқ ва ул қилгани тилга келтурмамак-у оғизга олмамоқ ва ул кишиға миннат қўймамоқ-у анинг йузига кўз солмамоқ. Қарам сифати ақраму-л-ақрамин иши-дур, сохибқарам киши Ҳақнинг бу сифатиға мутобиъ киши-дур.

³ Чиндан ҳам биз амонатни (тоатни) осмонларға, ерга, тоғларға тақдим қилдик. Улар буни ўзларига ортишдан тийиндилар, ундан кўрқдилар. Инсон уни ўз устига олди. Бу оятнинг “иннаҳу қона залумаъ жаҳула” (Чиндан ҳам у (ўзи ўзига) ўта золим ва нотондир) давоми бор. Ҳазрат-и Навоийй буни келтирмайди. Бундан мақсад Ҳақ таоло инсонни жасур қилиб яратганини таъкидлашдир.

⁴ Халқ қилмоқ – яратмоқ.

⁵ Яъни Мен яширин хазина эдим, танилишни истадим ва танилишим учун яратдим (қудсий ҳадис).

⁶ Яъни инсоннинг.

зотларида башарийятни дохил қилди¹. Башарийят муқтазоси била алардин нописанд ишлар вужу:д тутти. Мунунг ислохи учун баъзи бир гузида² бандалари бошига нубувват³ тожин қўйуб, белига ҳидойат камарин боғлаб, бу махлу:котнинг⁴ амру наҳйиға ўз оллидин маҳку:м-у буларға ҳоқим қилди ва Калому аҳком алар учун нозил қилди то ул маърифатға аларни далолат қилдилар. Чун бу махлу:қлар анинг асмо-ву⁵ сифотининг мазохіри эрдилар ва ҳар сифатға муттасиф эрдилар, ҳар қайси ўз қобилийятиға кўра ул сифатқа муносиб-ки, анга мазҳар эрди, тараққий-у тафовут зоҳир қилдилар ва зотларида башарийят ғолиб эркан жиҳатидин мухталиф адйон-у⁶ милал ораға тушти. Ул замонғача-ким, халқнинг ашаддий-у аглази⁷ аъроб эрдилар, балки алар орасида Қурайш-ки, аларнинг ҳидойати учун Ҳазрат-и Рисолат саллалоҳу ʼалайҳи ва салламни-ки, мурод офари:нишдин ул ҳазратнинг шари:ф-у пок зоти эрди, ҳабиблиғиға муттасиф қилиб ул гумроҳлар ҳидойатиға йиборди ва аҳкомин ул Ҳазратқа нозил қилди. Чун анбийонинг ашрафи эрди, қавм-и ақвомнинг ашадди, ҳар

¹ Чун ... дохил қилди – дохил қилгач.

² Гузида – танланган.

³ Нубувват – набийлик, яъни пайгамбарлик.

⁴ Бу ерда “махлук” инсон маъносида

⁵ Асмо – “исм”нинг, сифот – “сифат”нинг, мазохир – “мазҳар”нинг кўплиги. Жисм оламида бор бўлган, бор ва бор бўладиган ҳар бир махлуқотнинг оти Ҳақ таолонинг чексиз илмида, шарият таъбирича лавҳ-и маҳфузда маъно ҳолатидаги оти ва шу отга тааллуқли сифати бор. Мана шу маъно ҳолатидаги от “исм” дейилади, унга тегишли хосса сифат дейилади. Ҳар бир махлуқ мазкур маънавий исм ва сифатнинг мазҳари, яъни зоҳир бўлиши, жисман бор бўлиш ўрнидир. Бу исму сифат маъно оламидан тажаллий қилади, иниб жилоланади, маъданда маъдан, ўсимликда ўсимлик, ҳайвонда ҳайвон нафсини, яъни қувватини ҳаракатга келтиради, жонлантиради. Инсонда мазкур нафслардан ташқари “нафс-и нотика” деб аталган ақл ва нутқдан иборат нафсни ишга солади. Ҳар бир махлуқ қобилиятига яраша ўз исмига мувофиқ шаклни олиб мазкур сифат билан муттасиф бўлади, сифатланади. Масалан, “Алийм” исми тажаллий қилган киши қобилиятига яраша илм сифатиға, “Қаххор” исми тажаллий қилган киши қаҳр сифатиға эга бўлади. Бу хилкат кишилар орасида тафовут пайдо қилди.

⁶ Адйон – “дийн”нинг кўплиги.

⁷ Аглаз – ўта кўпол.

ойина-ким, нозил бўлган калом қонуни била шариъат аҳкомин андоқ-ким шарти эрди тузди ва ботил миллатни орадин чиқарди ва қобил миллатни ул маърифатга мушарраф қилди, андоқки киром асҳобидин-ки, бу давлат-у саодатга фойиз эрдилар, бири ўз ҳолидин хабар берур-ким, “лав кашафа-л-гито‘у мо издатду тақинан”¹.

Ва чун ул Ҳазрат салла-ллоху ʼалайҳи ва саллам анбийонинг хотами эрди ва андин сўнгра нубувват эшиги боғланди, ҳар ойина-ким, ноқислар такмилига умматининг комил-у олимларини маъмур этти-ким, бурунғи анбийо ўрнига ихдо қилғайлар ва йўлдин чиққанларга йўл кўргузгайлар-ки, “булама:‘у умматий ка-анбийа:‘и бани: Исра:‘ил’² ва айзан³ “ал-булама:‘у варасату-л-анбийа:’⁴ аҳодиси⁵ андин хабар берур. Ва ул Ҳазратдин сўнгра бузургвор асҳоби ризвону-ллоҳи таъоло ʼалайҳим ажмаъин халойикқа бу раҳнамойлиғни бажо келтурдилар ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолога йўл кўргуздилар. Ва ул соҳибдавлатлардин сўнгра бу умматнинг машойихи-йу авлийоу-ллоҳ қаддаса-ллоху таъоло афвоҳаҳум бу иршодга иштиғол кўргуздилар. Ва ваъда бу-дур-ким, олам инқирозиғача-ким, бу миллат-у шариъат сирот-и мустақим бўлгусидир.

Бу тойифа-ким, вилоят-у каромат аҳлидурлар ва халойикқа иршод-у ихдо қилурлар, муборак зотларининг баракоти бу миллат аҳли бошидин кам бўлмағай.

Бу тойифанинг аъмол-у афъол ва муъамалот-у рийозотидин баъзини зикр қилмоқ

Буларнинг аввал ишлари тавба-дур-ким, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло барча манҳий⁶ ишлардин аларга ижтиноб каромат қилғай.

¹ Яъни парда очилганда ҳақиқат билимим ортгандан ортар эди.

² Яъни олимлар бани Исроил пайғамбарларидек умматимдурлар.

³ Айзан – яна.

⁴ Яъни олимлар пайғамбарларнинг ворисларидурлар.

⁵ Аҳодис – “ҳадийс”нинг куплиги.

⁶ Манҳий – наҳй қилинган, яъни қилма деб буюрилган.

Ва андин сўнгра луқма ҳиллиййати-ким¹, ул бобда улча мумкин-дур, саъй килурлар. Ҳар ойна “ал-ка:сибу ҳаби:бу-ллоҳ”² мазмуни била кибор-и машойих баъзи санъатларга³ ништиғол қилиб-дурлар.

Ул жумладин Шайху-л-машойих Шайх Абу Саъид Харроз қаддаса-ллоҳу ру:ҳаху-л-ъази:з эрди-ким аларни машойих Камару-с-суфиййа⁴ деб-дурлар. Ва шайху-л-ислом муқарраб-и Ҳазрат-и Борий Хожа Абдуллоҳ Ансорий қаддаса-ллоҳу ру:ҳах. Машойих табақотин-ким, бигиб-дурлар, жамий авлийоул-лоҳдин-ким, зикр қилиб-дурлар, барчадин аларни кўпрак васф қилиб-дурлар ва мартабаларин бийикрак тутуб-дурлар. Алар ўтук тикарга мансуб-турлар. Ва Шайх Муҳаммад Саккок қуддиса сирру:ҳ-ким, ўз замони машойихининг йағонаси эрмиш, пичокчиликқа мансуб-дурлар. Ва Шайх Абуҳафс Ҳаддод қаддаса-ллоҳу ру:ҳах темирчилик қилибдурлар. Ва Шайх Абубақр Хаббоз қуддиса сирру:ҳ этмакчиликка⁵ машхур-дур. Ва Шайх Абулъаббос Омилий қуддиса сирру:ҳ-ким, ўз замонининг қутби-йу ғавси эрмиш ва султон-и тарийкат Шайх Абусаъид Абдулхайрнинг хирқа⁶ пийри эрмиш, қассоблик қилибдур. Ва Шайх Иброҳим Ожурий-ки, хишт авалаб-тур. Ва Мирчашн Сафолфуруш-ки Хуросон элининг пийри эрмиш, дошгарлик қилиб-тур. Ва Шайх Абулҳасан – музаййин. Ва Шайх Бунон – ҳаммол. Ва Шайх Абулҳасан – нажжор⁷. Ва Мутааххир машойихидин замонининг йағонаси ҳазрат-и Хожа Баҳоуддин қаддаса-ллоҳу ру:ҳаху-ъази:з камхо⁸ нақшини

¹ Ҳиллиййат – ҳалоллик.

² Яъни косиб Аллоҳнинг севимли кишисидир.

³ Санъат – ҳунар.

⁴ Камару-с-суфиййа – суфийлар ойна.

⁵ Этмакчи – нонвой.

⁶ Хирқа – дарвешларнинг курок чопони. Пийр лаёқотли топиб, муридликка қабул қилган толибга хирқа кийдирган.

⁷ Нажжор – дурадгор.

⁸ Камхо – кимхоб.

боғламоққа машхур-дурлар. Ва сойир машойих-и кибордин хам кўпи ҳалол луқма касбиға муздурлук¹ қилиб-турлар, ўтун ташиб-турлар. Ва ҳалол луқма бу ишда куллий-дур-ки², ондин фазл-у маърифат зойанда бўлур³. Ва бир шубҳалик луқма онча тийралик келтирур-ки, кўп вақт онинг ислоҳиға машғул бўлуб, маълум эмас-ки, дафъи не навъ суврат боғлар.

Ондин сўнгра шаро:ъат риёйати-дур-ки, ул жоддада⁴ истиқомат⁵ бўлғай ва улча мумкин-дур ондин қадам тажовуз қилмағай.

Шайху-л-ислом қаддаса-ллоху ру:ҳаху-л-ъази:з деб-дурлар-ки, ҳар нимадин бир миқдори олсалар, бир миқдори қолур, шаро:ъатдин ўзга-ки, бир миқдори ондин кам бўлса, ҳеч нима қолмас. Бу тойифанинг шаро:ъат риёйати ва суннат мутобаъатидин улуғроқ ишлари йўқ-тур. Ул ишда русу:ҳ-у⁶ истиқоматдин душворроқ⁷ амрлари-ким⁸, ҳазрат-и Рисолат салла-ллоху ъалайҳи ва салламдин манқу:л-дур-ким⁹, бир сабоҳ ул Ҳазратнинг муборак маҳосинларида¹⁰ неча тук ок кўрдилар-ки, бурунги кун йўқ эрди. Таажжуб йузидин тафаҳхус қилдилар¹¹ эрса, ул Ҳазрат буйурдилар-ки, ўтган кеча Худ су:раси мулоҳазасида “фа-стақим камо умирта”¹² ойатида тааммул қилур¹³ эрдим. Онинг суъ:батидин бу воқия бўлуб-дур. Ва ул Ҳазратнинг суннатларининг риёйати ва онда

¹ Муздурлук – ёлланма иш.

² Куллий – тўлик камровли.

³ Зойанда бўлмок – тугилмок, келиб чиқмок.

⁴ Жодда – йўл.

⁵ Истиқомат – амални огишмай мустаҳкам туриб бажариш.

⁶ Русу:ҳ – мустаҳкам туриш.

⁷ Душвор – қийин.

⁸ Амр - иш

⁹ Манқу:л – накл килинган.

¹⁰ Маҳосин – сокол.

¹¹ Тафаҳхус қилмок – суриштирмок.

¹² Яъни сенга буйрулганидек огишмай мустаҳкам тур.

¹³ Тааммул қилмок – мулоҳаза қилмок.

истиқомат-ки, филҳақиқа Ҳақ субҳонаху ва таъоло амрининг риойати-дур ва ондин душворроқ нима мутассаввар эрмас-дур. Бу риёйат-у истиқомат сойир-и сунанда-дур¹ ва умдалари-ки², фаройиз-дур-у³ ислом аркони-дур. Ва анинг аввали шаҳодат калимаси-дур. Ва “ал-ҳақ” жамиъ авлийоу-ллоҳ-у машойих қаддаса-ллоху таъоло арвоҳаҳумнинг зикрлари, хоҳ хафий-у хоҳ жаҳр⁴, ул таркиб-дур, балки ул калима-ки, мудоваматини ул йерга тегуруб-дурлар-ки, бир лаҳза ондин ғофил, балки бир турфату-л-ъайн⁵ ондин ғойиб бўла олмаслар. Ва андоқ машъу:ф-у мастағрақ бўлуб-дурлар-ки, баъзи бу калимани эшиткач, беҳуш бўлуб йиқилиб-дурлар. Ва баъзининг ҳам бу калима истимоъидин ру:ҳлари муфорақат қилиб-дур⁶.

Ва йана бири салавот-и хамс-дур-ки, ул навъ-ки бу тойифа адо қилиб-дурлар, ақл қошида муҳол кўринур. Ва ул жумладин, шайх Хусан Мансуру-л-Ҳаллож қуддиса сирру:ҳ-дур-ки, бовужу:д-и ул даъволар-у бовужу:д-и салавот-и хамс адосидин бошқа бир кечалик кундузликта Шайху-л-ислом қуддиса сирру:ҳ деб-тур-ки минг рақъат нофила гузорлар⁷ эрди. Ва аларга қатл бўлган куннинг кечаси беш йуз рақъат адо қилиб эрдилар. Ва султону-л-ъорифин Шайх Абу Йазид Бистомий қуддиса сирру:ҳ намоз қилса эрдилар, қаъқаъаларнинг⁸ кўкси сўнгакларидин чиқар эрди, Ҳақ субҳонаху ва таъоло ҳайбатидин-у шарии:ъат таъзимидин. Ва ҳозир халқ эшитурлар эрди. Ва Шайх қуддиса сирру:ҳни баъзи машойих таън қилиб-дурлар-ки, намоз қилмас. Алар

¹ Соири-и сунан – суннат йўлида юрувчи: сойир – кезувчи; сунан – “суннаг”нинг кўплиги.

² Умда – бош, асосий.

³ Фаройиз – “фарийза” (фарз амал)нинг кўплиги.

⁴ Хафий зикр – овозсиз зикр. Жаҳр – овозли.

⁵ Турфату-л-ъайн – кўз очиб юмгунча.

⁶ Ўрни жон берибдурлар.

⁷ Гузорламок – ўтамок.

⁸ Қаъқаъа – кирсиллаш.

деб-дурлар-ки, намоз қилурда манға бир ҳол вокиъ бўлур. Сиз ҳам мулоҳаза қилинг, агар ул ҳол била намоз жойиз бўлса, қилайин. Мулоҳаза қилиб-турлар “Аллоҳу акбар” деб такбир-и таҳрима боғлагандин сўнгра, ҳар туки тубидин бир қатра кон бош уруб-тур.

Йана бири закот-дур. Бу тойифа дунёо таркини ихтийор қилиб-дурлар. Алардин йуздин бири соҳибнисоб¹ бўлмаслар-ким, аларға закот фарз бўлғай. Баъзи-ки, бўлсалар ҳам тамомин Тенгри йўлиға сарф қилурлар ва миннат жонлариға тутарлар.

Шайх Абубакр Шиблий қуддиса сиру:хдин бир фақи:х сўруб-тур-ки, закот адоси не навъдур? Шайх деб-турлар-ки, санга фарз бўлур закотни-му дейин? Йо манга фарз бўлур закотни-му дейин? Айтиб-дур-ки, манға бўлур закот қайси-дур ва санга бўлур закот қайси-дур? Шайх деб-дурлар-ки, санга бўлур закот ул-дур-ким, ҳар йуз дирамдин беш дирам Тенгри йўлида бергайсен. Манға бўлур закот бу-дур-ким, ҳар йуз дирамдин йуз беш дирам Тенгри таъоло йўлида бергаймен. Деб-дур-ким, йуз дирам-ким, берилди, йана беш дирам недур? Шайх деб-дурлар-ки, ул беш дирамни бурч қилиб, ул йуз дирам берган шукронага берилғай. Ва бу Ҳазрат-и амиру-л-мў‘минин Алий мазҳабидур, ьалайҳи-с-салавот ва-с-салом.

Йана бири рўза-дур-ким, сойир халойиқ фажр тулу:ьидин кунас² ғурубигача йемак-у ичмақдин ва мубошаратдин³ имсок қилурлар⁴. Бу тойифа анга кўш қилурлар-ким⁵, андоқ-ки, йемак-ичмақдин бўғузға савм буйурғайлар. Жами:ъ аъзоға ўз қилур феълларидин рўза буйурғайлар. Кўзга номашру:ъ нимага боқардин ва кулоққа номашру:ъ ун эшитурдин ва ойоқға номашру:ъ қадам урмоғдин, иликка номашру:ъ нимага

¹ Соҳибнисоб – моли закот фарз бўлган микдордаги киши.

² Кунас, кунаш ва гунаш – куёш.

³ Мубошарат – жинсий алоқа.

⁴ Имсок қилмок – тийинмок.

⁵ Кўш қилмок – тиришиб амал қилмок.

тегмақдин ва ало ҳазо жами:ъ аъзоға бу дастур била. Ва бовужу:д-и бу суъу:батлар барчадин саъброқ кўнгул рўзасидур-ки, Ҳақ субҳонаху ва таъолодин ўзга ҳеч нима хотирға кечмамақ-дур. Ва бу рўзани доимий кўнгулга буйурурлар.

Ислоннинг бу мазкур бўлган тўрт рукни такмил топқандин сўнгра ҳаж-дур-ки, сойир халойикқа шарт иститоъат¹ ва амн-и тарийқ-дур². Ва бу тойифаға амн-и тарийқ Ҳақ таъоло мулкида-дур, йаъни: ҳар йер-ки, Ҳақ субҳонаху ва таъоло мулки-дур, анда асрағучи ўзи-дур. Ва иститоъат анинг хизона-йи карами-ки, ул йўлга бовужу:д-и ул тўрт рукнинг мазкур бўлган риъойати бу навъ амн-и тарийқ-у иститоъат била қадам урарлар ва таваккул³ била ул йўлни қатъ қилурлар⁴.

Йана бовужу:д-и шарит:ъат риъойати тарийқат одоби-дур-ки, бу тойифа маръий тутарлар⁵. Ул адаб-дур-ки, йахши-йў йомонға ва улуғ-у кичикка бажо келтирурлар, андоқки, барча халқдин ўзларин кичик-у кам тутарлар ва барчаға хидмат хузурида бўлурлар, ҳаттоки, ўз фарзандлариға ва ходим-у мамлукларига-ки⁶, ҳар неча алардин беқоидалиғ кўрсалар, хушу:нат била аларға сўз демаслар, балки насиҳатни йумшоғ-у чучук тил била қилурлар, ҳатто ўғригача.

Манку:л-дур-ки, Ҳазрат-и Хожа Абулвафо-йи Хоразмий қаддаса-ллоху ру:ҳаҳ бир равзан йоруғлуғида ўлтуруб, мутолаъа қилурлар эрмиш. Бир ўғри анғдиб, аларнинг дасторини сирмаб-дур. Алар ўзлари тарафидин тутуб-дурлар ва ўғри изтироб била тортар эрмиш. Алар дер эмишлар-ки, ҳе ва-ллоҳ, эски ва йиртиқ-дур. Сизнинг ҳеч ишингизга йарамас. Бу сўзни мукаррар қилиб-дурлар. Ўғриға асар қилмай тортар эрмиш. Хожа ожиз бўлгандин сўнгра дасторни қўйабериб демишлар-ким, сизга айттуқ, инонмадингиз, очқанингизда кўргунгуз-дур. Ўғри нарироқ борғач, очиб кўрса, Хожа деган-

¹ Иститоъат – етарли маблагга эга бўлиш.

² Амн-и тарийқ – йўл хавфсизлиги.

³ Таваккул – ўзни ва амални Ҳақ таоло ихтиёрига топшириш.

⁴ Қатъ қилмоқ – босиб ўтмоқ.

⁵ Маръий тутмоқ – риоя қилмоқ.

⁶ Мамлук – қул.

дек, бағойат эски ва пора-пора, ташлаб-дур. Хожа билиб-дур-ки, кўргач, ташлағуси-дур, кейнича бориб, дасторни олмишлар ва бошлариға чирмарда ўз-ўзлари бирла дер эрмишлар-ки, ҳар неча айттуқ-ки, йарамас, инонмаслар ўзлари кўрмагунча ташламадилар.

Йана бовужу:д-и бу навъ адаб сахо-йи муфрит-дур-ки¹, ани бу тойифа “базл-и мавжу:д”² дерлар-ки, ҳеч нималарини ҳеч кишидин айамаслар. Манку:л-дур-ки Хожа Абунаср Порсо қаддаса-ллоҳу ру:ҳоҳу-л-ъази:знинг Балҳда бир йахши отлари бор эрмиш ва ҳокимнинг хотири кўп ул от сари мойил эрмиш. Аммо тиламас эрмиш-ки, шойад Хожанинг муборак хотирлари ҳам анга нобаста эркин. Бир кеча икки ўғри иттифоқ қилиб тави:лани тешиб, ул отни йешиб чиқариб элтиб-дурлар. Тонг эрта маълум қилғач муридлар-у мулозимлар изтироб бирла келиб, Хожага арз қилиб-дурлар. Хожа деб-дур-ки, биз оз минар эрдук, элтган кишиларга биздин дарбойистроқ³ эркан-дур. Асҳоб ҳокимга арз қилурлар. Ҳоким ул тамаъиға-ки, шойад бу васила била Хожадин тиласа бўлғай, туш-тушдағи йўлларға кишилар чоптуруб, ўғриларни тутуб, бир улуғ навқаридин Хожа хизматиға йуборур, икки кўҳистоний⁴ ўғри била. Асҳоб айтурлар-ки, ҳоким ўғрини тутуб, отни фалон улуғ навқаридин йибораб-дур, ташқари-дурлар. Хожа дерлар-ки, кирсун. Ул навқар киргач, Хожа таъзим учун кўпарлар ва ани ўлтуртурлар. Ул киши мулозимлариға ишорат қилур-ким, ўғриларни кийурурлар. Илиглари боғлиқ. Алар ҳам киргач, Хожа ҳамул дасту:р била кўпарлар ва аларни ўлтуртурлар-у илигларин йештирурлар ва сўрарлар-ки, қайдалиғсиз? Дерлар-ки, кўҳистонлиқ. Сўрарлар-ки, ҳоло, ул йон озим эрдингиз? Дерлар-ки, бале. Дерлар-ки, магар йайағ эрдингиз? Дерлар-ки, бале. Дерлар-ки, кўпунг, ул от сизга дарбойистроқ, олинг-у

¹ Сахо-йи муфрит – ўта сахийлик.

² Базл-и мавжуд – бор нарсани аямаслик.

³ Дарбойиста – керакли.

⁴ Кўҳистоний – тоғлик.

боринг! Ҳоким навқаридин ҳокимга миннатдорлиғ била узр кўлуб йиборурлар.

Йана хилм-у бурдборлиғ-дур-ки¹, бу тойифаға хар кимдин хар шиддат йетишса, алар лутф-у мудоро била ўткарурлар ва муқобалада минатдорлиғ била узр кўларлар. Ул жумладин азизе эрди бу тойифанинг каммалидин² ва ҳазрат-и Мавлоно Муҳаммад Табодагоний қуддиса сирру:ҳнинг кибор асҳобидин эрди ва фақирнинг алар хидматида кўп иродатим бор эди. Ва алар йахши ун самоъиға машъу:ф эрдилар. Муганнийе³ бор эрди, хушовоз аммо кичик ёшлиғ ва девонасор-у⁴ шўх эрди. Мажлисда ўлтура турғач секриб, ул азизнинг бўйниға миниб, айогин депсар эрди. Алар рифқ-у мудоро била айтур эрдилар: ҳордингиз эркин тушсангиз ҳам сиз билурсиз. Эл маломат қилдилар эрса, алар манъ қилдилар-ки, ул ажаб қарам-у эҳсон қила-дур-ки, айтмайдур-ки, кўп, ташқари бозорға ушбу дастур била мени элт! Агар деса эрди, элтмоқдин ўзга не чора бор эрди?!

Йана ризо-дур-ки ҳар не Ҳақдин келса-йу ҳар ким сабаб бўлса, мусаббибдин⁵ ўзга кишии орада кўрмагайлар ва ризо изхоридин ўзга алар тилиға-йу кўнглиға кирмагай. Ҳам ушбу мазкур бўлган ази:знинг бир ўғли бор эрди, бағойат қобил, ҳусн-и халқи-йу ҳусн-и хулқи бағойат камолда ва бир йолғуз ўғул эрди. Казоро бемор бўлди ва неча кундин сўнгра Тенгри ҳукмин буткарди. Бир шаҳр халқи шохдин гадоғача ул сабабдин мотамий эрдилар. Ул ази:знинг ҳолиға-ву либосиға тағаййур воқиъ бўлмади. Мотамийларға кўнгул бериб, Ҳақ ризосиға тарғиб қилур эрдилар то кўтардилар-у мадфанға элттилар. Ўзи қабр ичига кириб ази:з фарзандни шаръ важҳи била қабрда кўйуб, маҳфират дуоси қилиб чиқти ва сўзи бу эрди-ким, “разийно би-қазои-ллоҳ таъоло”⁶. Ва шаҳр халқи, акобир-у ашроф барча лол эрдилар.

¹ Бурдборлиғ – токат.

² Каммал – энг комил.

³ Муганний – ашулачи.

⁴ Девонасор – телбарок.

⁵ Яъни Ҳақ таолодан.

⁶ Яъни Ҳақ таолонинг қазосига розимиз.

Йана сабр-дур-ким, ҳар не Ҳақдин келса, сабр қилгай ва ҳар бало йузланса, таҳаммул пеша қилгай. Ул жумладин Шайх Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳу-л-бази:здин манқу:л-дур-ким, алар йиллар бавосир маразига мубтало эрдилар. Ва ҳол ул-ким, алар ул замоннинг машойихи орасида мустажобу-д-даъво эрдилар. Ҳар кишига бир суъу:бат-у балоёе воқиъ бўлса, алардин дуъо истидъо қилур эрдилар. Алар дуъо қилғач, мустажоб бўлуб, ул ташвишдин кутулур эрди. Йиллар ул саъб маразга сабр қилиб, дуъо қилмадилар-ки, ҳар не Тенгридин келса, хуш-дур. Биз ани нечук рад қилали?!

Йана сидқ-дур-ки, ғайр-и воқиъ сўз тилга мутлақо жорий бўлмагай. Манқу:л-дур-ки, Ҳажжож ибн Йусуф қатлидин имомзодалардин бири қочиб борур эрди-йу кейнича жамъе қавуб келур эрдилар. Бу тойифадин биров-ки, ул имомзодага ихлос-у хидматкорлиғи бор эрди, йўлуқти. Алар изтироб йузидин дедилар-ки, бир йер топсанг, бизни йашур-ки, бу жамоъат бизнинг қатлимизга келадулар-у ийнак йетиштилар. Ул дарвеш деди-ки, бу вайронага киринг! Анда бир бузуғ эрди. Имомзода анда жон ҳавлидин¹ кирди. Киргач, қавуб келадирғанлар ул дарвешга йеттилар. Сўрдилар-ки, бу борадурған киши қайон борди? Ул дарвеш деди-ким, бу бузукқа кирди. Алар бир неча йиғоч-у қамчи уруб, дедилар-ки, они узасун деб, бизни ҳийалға соласен, деб ўттилар. Алар кеткандин сўнгра имомзода чиқиб, кўнгул қолиш қилди-ким, раво бўлғай-ким, ўзунг вайронада бизни йашуруб, ўзунг душманга сўроғ берурсен? Ул дарвеш айтти-ким, эй махдумзода, менинг ростлиғим баракотидин халос бўлдунг, энди ўз фикрингни қил, деди. Ва анинг махласига тадбир қилди-ким, ул халос бўлди. Ва бу навъ ҳамида ахлоқ-у писандийда сифот-ки, бу тойифадин воқи:ъдур, кўпдур-ки, агар шарҳин қилса, йана бир китоб йасамок керак.

Ва йана ази:м рийозатлар-ки, шаро:бат анинг манъин қилмайдур ҳам бу тойифадин мутанаввиъ² воқиъ бўлубтур-ки,

¹ Ҳавл – кўркув.

² Мутанаввиъ – турлича.

анинг ҳам шарҳининг ту:ли бор. Ул жумладин бир нийят
била бир ойда бир ифтор қилмоқ ва бир ой бир вузу:ъ била
намоз қилмоқ-ки, баъзи машойих ризвону-ллоҳ ълайҳим
ъажмабиндин воқиъ бўлбтур. Ва султон-и тарийқат Шайх
Абусаъид Абулхайр қуддиса сирру:ху-ким, авойил-и сулу:кда
ҳар кеча алар бир чоҳдин бош тубан ўзларин осар эрмишлар
ва тонггача зикр айтур эрмишлар. Ва андоқ бўлур эрмиш-ки,
муборак кўзларидин қон келур эрмиш. Ва Ҳазрат-и Шайху-л-
ислом қаддаса-ллоҳу ру:ҳаҳ-дур-ким, Ҳири шаҳрида секиз
ботмон¹ нон бир тансуға² эрмиш ва алар йози гийоҳи била кун
кечурур эрмишлар. Ва Шайху-л-ислом Шайх Аҳмад-и Жом
қаддаса-ллоҳу сирраҳ-ким, Ҳири шаҳрида ўн секиз йил Йазд
тоғиға чиқиб, халқдин иъроз қилиб, ул тоғда тоъат
қилибдурлар. Эл йузин кўрмайдурлар ва анда йемак маълум
эмас эркандур-ки, қайдин ва қишда киймак қайдин. Ҳар
ойина-ким бу бузургворларға Ҳақ субҳонаху ва таъоло бу
сулу:к-у рийозатлари муқобаласида ўз фазл-у карами била
онча мавҳибат наси:б қилиб-дур-ки, олам салотини йузларин
аларнинг остонлариға суртуб-турлар ва рўзгорларининг
шарафи кўрубтурлар, алардин бир назар истидъосиға. Ва алар
муборак назарларин баъзиға солибдурлар ва баъзиға йўқ.

Авлиёу-ллоҳға воқиъ бўлган хавориқ-и одот-у³ каронат байони

Ва ул кўп-тур авлиёу-л-лоҳнинг маротиби-дек.

Ул жумладин бир нечаси булар-дур: маъду:м ижоди-йу
мавжу:д иъдоми⁴. Ва мастур амр изҳори-йу зоҳир амр истори⁵.

¹ Ботмон – Махдийхон “Санглох”да форсийда “ман” деб аталадиган огирлик бирлиги деган (119 и). Табриз мани 3 кг, Шох мани 6 кг, Рай мани 12 кг, Будагов ўзининг лугатида Туркистон ботмони 2 пуд деган (231 с.) Пуд 16,3 кг.

² Тансуға – бу сўзни аниқлаб бўлмади.

³ Хавориқ-и одот – одатдан ташқари, гайритабиий.

⁴ Йўқни бор қилиш ва борни йўқ қилиш.

⁵ Кўринмас нарсаи кўринтириш ва кўришиб турган нарсаи кўринмас қилиш.

Ва дуъо истижобати-йу оз муддатда баъи:да¹ масофат қатъи. Ва ҳисдин ғойиб ишларга иттилоъ-у² андин хабар айтмоқ. Ва воҳид замонда мутаъаддид-у мухталиф³ маконга ҳозир бўлмоқ. Ва мавто ихйоси-йу аҳйо имотаси⁴. Ва жамоdot-у наботот-у ҳайвонот каломининг самоъи⁵ ва маъонийсига вуқу:ф тасби:ҳдин-у ғайридин. Ва атьима-ву ашриба⁶ изҳори. Ҳожат вақти бесабаб зоҳир бўлмоқ. Ва су устида йурумак-дек-у ҳавода сайр қилмоқ-дек. Ва йемак ул нимани-ки, одатан ул ғизо бўлмағай. Ва ҳайвонот тасхи:ри. Ва баданда муфрит қувват изҳори. Андоқ-ки дарахтни тубидан қўнгармоқ самоъ вақтида. Ва деворни бармоқ ишорати била шақ қилмоқ⁷. Ва илиг ишорати била муҳолифнинг бошин учурмоқ. Ва дарйоларда ғарқа бўладурган кемани тутуб, солам қироққа чиқармоқ. Ва олам ҳайулосида⁸ бир навъ тасарруфи:-ки, ҳар не тиласа қилмоқ, мисл-и ёмғур ёғдурмоқ ва йел эстурмак ва сейл келтурмаг-у дафъ қилмоқ. Ва чувуртка офатин дафъ қилмоқ. Ва ҳар суврат била мутамассил бўлмоқ. Ва бийобонларда саргашта-ву овора бўлганларга раҳнамойлик қилмоқ-у дастгир бўлмоқ.

Ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолоға андоқ муқарраб бандалар-у дўстлар ҳам бор-ки, бу барча мазкур бўлган ҳолатдин ижтиноб қилурлар, балки ор қилурлар, невчун-ки бир

¹ Баъийд(а) – йирок. “Масофат” Муаннас, яъни ургочи сўз бўлгани учун “а” қўшилган. Музаққар, яъни эркак бўлганда бу қўшимча қўшилмас эди.

² Иттилоъ – хабардор бўлиш.

³ Мутаъаддид – бир неча; мухталиф – турлича.

⁴ Ўлиқни тирилтириш ва тирикни ўлдириш.

⁵ Самоъ – эшитиш, тинглаш.

⁶ Атьима – “таъм”нинг қўплиги; ашриба – “шароб”нинг қўплиги.

⁷ Шақ қилмоқ – ёрмоқ.

⁸ Ҳайуло – ҳар бир нарсанинг моддаси, моҳияти, асли. Модда деганда ҳайулонинг жисм оламидаги ҳолати тушунилади. Ҳақимлар унга жисм сувратига, яъни шаклига маҳалл бўлувчи жавҳардир, деб таъриф берганлар. “Жавҳар” деганда бутун борликка ва ҳар бир мавжудотга асос бўлган мавжуд тушунилади. “Маҳалл” бир нарса киришган ёки ўрнашган нарса. Киришадиган, ўрнашадиган нарса “ҳолл” дейилади. Киришиш “хулул-и сарайон”, ўрнашиш “хулул-и татарон” дейилади. Масалаг, дарахатга нисбатан ҳайуло, ёғоч моддаси – “маҳалл”, дарахтнинг суврати – “ҳолл”. Ҳол маҳалга хулул қилганда тарахат бор бўлади. Ҳайулони моҳият, асл деганда унинг ғайб оламидаги ҳолати назарда тутилади.

турфату-л-байн Ҳақ субҳонаху ва таъоло шуху:ди-йу истиғроқидин ғофил бўла олмаслар то ул саъодатдин ғофил бўлмағунча бу нималарга майл-у илтифот қилса бўлмас. Ҳар ойина-ки, ул мақсу:д-и аслийдин ҳар амр-ки, бу бузургворларни бир лаҳза ғофил қилғай агар барча беҳишт-и жови:дон-дур-ки, аларга дўзахча бор, андин ижтиноб йо ор қилсалар, муҳиқ бўлғайлар. Уми:д ул-дур-ки, бу залолат водийсида гумроҳ-дек маҳрумлар бу ҳидойат оламида раҳнамоёларнинг айоғи туфроғи била тийра бўлган ботин кўзларин йорутмоқ-у баҳраманд бўлғайлар ва хоксор бошин ул айоғларга туфроғ қилмоқ била сарбаланд.

Ҳижрийнинг иккинчи асрининг биринчи ярмида солиқларга “суфий” деган ном берилди. “Суфий”¹ лақабини олган биринчи киши қамарий ҳижрийнинг 150-йилида вафот этган Абуҳошим суфий эди. “Тасаввуф” суфийликни ва суфийлик илмини билдиради. Ўзини суфийликка нисбат берган киши ва суфийлик олими “мутасаввиф” дейилади. Суфий мутасаввиф бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Мутасаввиф эса суфий бўлмаслиги, яъни суфийликнинг назарияси билан чекланиб амалини қилмаслиги мумкин. Муршидлар, яъни суфийлик пийрлари сулу:к иршодида бир-биридан фарқли услубларни қўллаши натижасида тарийқатлар пайдо бўлган. Тарийқатларнинг соғлом ва носоғломлари бор. Носоғлом тарийқат ва айрим суфийлик даъвосини қилғучиларнинг амали залолат ёки фирибгарликдан иборат. Қуръон ва Суннатга асосланган тарийқатлар соғлом бўлиб, уларнинг энг яхши мезони Навойий тавсиф қилган мазкур сулу:кдир. Ҳазрат-и Навойийнинг тавсийфига хилоф фикр ва амаллар инобатга олинмаслиги керак. Ҳазрат-и Навойийнинг бу ҳақдаги

¹ Бу сўз жун маъносига “су:ф” сўзига сифат қўшимчаси “-ий”ни қўшиб ясалган. Шунинг учун унинг “сўфи” шаклида ишлатиш хатодир. Чунки “сўфи – сўпи” туркий сўз бўлиб, маҳрута, яъни конус деган маънодадир. Тасбиҳнинг имоми мазкур шаклда бўлгани учун ўзбекчада уни “тасбиҳнинг сўфиси” дейилади. Тўрғайнинг боши маҳрута шаклида бўлгани учун уни “сўфи” ёки “сўпи тўрғай” дейилади.

танкидларини ҳам ҳисобга олиш зарур. “Ҳайрату-л-аброр”нинг тўртинчи мақолати куйидаги сарлавҳа билан бошланади:

“Тўртунчи мақолат, рийойий хирқапўшлар сулу:кида-ким, ўз қошларида хирқа-йи талби:слариға “ҳақийқий либос” от-дурур ва ҳақойиқ-у маъорифлари авомға либосот. Ва ҳақийқий боданўшлар¹ равишида-ким хирқа-йи вужу:длари фано илги зўридин чок-дурур ва Масийҳо-дек жонбахш нафаслари ру:ҳ-и муқаддас кеби пок-у махалл-и тавфлари сохат-и афлок” (Порсо Шамсиев илмий-танкидий матни, 79-с.).

Мазкур парча бобнинг сарлавҳаси бўлиши билан бирга унинг мундарижаси ҳамдир. Ҳамсанинг ҳамма сарлавҳаларида бобнинг мундарижаси акс этган. Бу бобда Навойий риёкор, каззоб шайх (муршид, пийр)ларни “хирқапўш”, уларнинг ҳақиқийларини “боданўш” деб атаган. Бу билан шоир биринчи тойифанинг тарийқат пешволарининг сувратига кирган малъунлар, иккинчи тойифанинг мазкур малъунлар риндликда айблайдиган, аслида эса Ҳақ таъолога маҳбуб бўлган ҳақиқий ошиқлар эканлигини таъкидлаган. Боб

Эй бўлубон санъат ила хирқапўш

Шом-у сахар зикр ила солиб хуру:ш,

деб бошланади. Бу байтдаги “санъат” қалбакилик маъносида. Бу сўзнинг ўзаги ясаш маъносидадир. Ясаш ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. “Ясама”, “сохта” сўзлари қалбаки деган маънода ишлатилади. “Санъат” сўзи “хунар” маъносида бўлиб, у ижобий хунарни ҳам, салбий хунарни ҳам билдиради. Демак риёкор шайхнинг хирқаси сулук мажбуриятининг бир амали эмас, риё воситаси экан. Унинг зикрининг ҳам самимий эмаслиги “хуру:ш” сўзи билан билдирилган. Зикрни шовқин солиб айтишдан мақсад Ҳақ таъолонинг ижобати эмас, авомни ўзига қаратишдир.

¹ Боданўшлар – ҳақиқий ишк майдан баҳрамандлар.

Хирқага солинган куроқ ва ямоқлар риё ва пул яшириш
учун тикилган лахтақлардан иборат:

Хирқа уза баһйа-ки ҳар йон чекиб
Зухд-у рийо васлаларидин¹ тикиб

Рукъа-йи даврий бу муракқаъда² кўп
Барча дирам остига тикмакка жўб³.

Хирқани тиккан ипу игнаси:
Иплар анга ришта-йи талбис ўлуб
Игна анга сиблат-и⁴ Иблис ўлуб.

Хирқаўшнинг салласи:
Эски амома-ки бўлуб печ-печ⁵
Печдин ўзга нима йўқ анда ҳеч.

Ҳассаси:
Қайси асо ҳийла уйига суту:н
Киш синиб ул бу уй бўлғай нигун⁶.

Тасбиҳи:
Субҳа дема бут-ки йўнуб бутгарош
Дона йасаб ҳар не қолиб реза⁷ тош

Мисвоки:
Ул йиғочи-ким ани мисвок этиб
Оғзи луъоби⁸ била нопок этиб

¹ Васла – ямоқ.

² Рукъа – лахтақ; муракқаъ – рукъалардан иборат.

³ Жўб – мос, лойик.

⁴ Сиблат – мўйлов.

⁵ Печ – ўрам.

⁶ Нигун бўлмок – йикилмок.

⁷ Реза – майда.

⁸ Луъоб – сўлак.

Ҳайвоннинг ҳис ва ихтиёрий ҳаракатини ишга солувчи кучларнинг йиғиндисини “нафс-и ҳайвоний” ёки “ҳайвоний нафс” деб атайдилар. “Ҳайвон” сўзининг туб луғавий маъноси тирик ва тирикликдир. Шунинг учун ҳайвон сўзи кенг маънода қўлланиб, ўсимлик жинсидан юқори жинсни англатиши мумкин. Бу ҳолда у инсонни ҳам ўз ичига олади ва инсон ҳайвон жинсининг бир навъи бўлади. “Ҳайвон” сўзи тор маънода қўлланганда эса “инсон” сўзига қарама-қарши қўйилади ва инсондан ўзга тирик мавжудотни билдиради.

“Нафс-и ҳайвоний” деганда тирик мавжудотнинг тириклигини таъминловчи қувватлар йиғиндиси тушунилади.

Тирикликка сезиш ва ихтиёрий ҳаракат хос. Буни кўриш, эшитиш, татиш, ишлаш ва сезишдан иборат ташқи туйғу қувватлари ҳамда ички қувватлар таъминлайди. Олимларимиз бу қувватларнинг ҳаммасини “ҳис” ва “ҳавосс” деб атайдилар. “Ҳавосс” сўзи “ҳис” сўзининг кўплиги бўлиб, ҳислар дегани. Кўриш қувватини “босира”, эшитиш қувватини “сомиъа”, татиш қувватини “зойиқа”, ишлаш қувватини “шомма” ва сезиш қувватини “ломиса” деб, буларнинг ҳаммасига, яъни бешовига “ҳавосс-и зохир” ёки “ҳавосс-и зохирий” деб ном қўйганлар. Тирик махлук босира, яъни кўриш қуввати билан шакл ва рангни, катта-кичикни, узун-қисқани, узоқ-яқинни ва нуру зулматни идрок қилиб, бир-биридан фарқ қилади. “Сомиъа”, яъни эшитиш қуввати билан турли товушларни, сўзларни эшитиб, уларни бир-биридан фарқлайди ва маъносини тушунади. Шомма, яъни ишлаш қуввати билан турли исларни идрок қилиб, уларнинг кайфиятини билади. Зойиқа, яъни татиш, там билиш қуввати билан чучук, аччиқ ва нордон каби мазаларни идрок қилади. Ломиса, яъни сезиш, умуман бадан ва хусусан қўл билан юмшоқ-қаттиқни, иссиқ-совуқни, қуруқ-хўлни, оғир-енгилни идрок қилиб, уларни бир-биридан фарқ қилади.

Қувват назарда тутилмаганда кўриш “басар”, эшитиш “самъ”, ишлаш “шамм”, татиш “завқ”, сезиш “ламс” деб юритилади.

Зехндаги идрок қувватларини “ҳавосс-и ботин” ёки “ҳавосс-и ботиний” деб атаганлар. “Ҳавосс-и ботиний” ҳам беш ҳисдан иборат. Биринчиси ҳисс-и муштарак, иккинчиси хаёл, учинчиси ваҳм, тўртинчиси ҳофиза, бешинчиси мутасаррифадир. Баъзилар мутасаррифани “фикр” деб ҳам атайдилар.

Ҳисс-и муштарак ташқи ҳислар берган маълумотни бевосита қабул қилувчи ва жамловчи қувватдир. Бу ҳисда кўриш, эшитиш, татиш, ислаш ва сезишнинг натижалари бир яхлит ҳолга келгани ва у ташқи ҳислар билан ўзидан кейинги ички ҳислар ўртасида восита бўлгани учун уни “ҳисс-и муштарак” деб атаганлар. Ҳисс-и муштарак ташқи ҳисларнинг охири ва ички ҳисларнинг бошидир. Ҳисс-и муштаракни ҳовуз ёки денгизга, ташқи ҳисларни эса шу ҳовузга келиб қўшиладиган ариқларга ёки денгизга қўйиладиган сойларга ўхшатилади.

Хаёл эса ташқи ҳислар билан идрок қилинган нарсаларни улар йўқ пайтида кўз олдига келтириш қувватидир.

Хаёлни ҳисс-и муштаракнинг хазинаси дейдилар, чунки хаёлда ҳис қилинган нарсаларнинг суврати тўпланиб боради. Хаёлни яна ёзувчига ҳам ўхшатадилар. Бунда ёзувчининг кўрган нарсаларини ёзиб қўйиб, ёзув орқали ўша нарсаларни ўзгага кўрсатиши назарда тутилади. Шунга биноан хаёл суврат, яъни шакл орқали маънони, яъни мазмунни идрок қилувчи қувват деб тушунилади. Ўзгача қилиб айтганда хаёл мавжудотнинг зехнда ҳосил бўлган суврати орқали уларнинг ўзини киши онгида гавдалантиради.

Ваҳм кўрилган, кўрилмаган мавжуд ёки номавжуд нарсаларни тўғри ва нотўғри равишда зехнда гавдалантирадиган кучдир. Масалан, ваҳм кишининг кўз олдига юзлаб қуёшни, ёкут тоғларни, симоб тўла денгизларни келтириши мумкин. Инсондан ўзга жонворларда ақл ўрнида ҳам “ваҳм” хизмат қилади. Инсонда ваҳмнинг ақлга тобе бўлмаслиги таъкидланади. Масалан, тунда ўлик бор уйда ёлғиз ётишга тўғри келса, ақл бунинг хавфсизлигини билдириб турса ҳам, кишини ваҳм кўрқитиши мумкин. Ваҳмнинг кишини

эрди суфийлар фақир анда ҳам оч
йўлдин ургай эрни фақр-у эҳтиёж

бор-у тўқ бўлсанг сенга номаъкул кулиш
қилса йўқлукдин киши бир эгри иш

ноқис ул суфий галаси қилди жазм
сотиб эшшак қилғали суфийга базм

гар зарурат бўлса мурдор мубоҳ
бунга фатволар қилинмиштур салоҳ

эшагин меҳмоннинг ул дам соттилар
хон тузаб шамъ ила уй йоруттилар

хонақаҳда кўтарилди тўпалон
рақс-у хониш қилдилар йеб-ичибон

дедилар, сабр-у чидам қай чокқача
бу рийозат, бу алам қай чокқача?!

бизда ҳам бор тана ҳам бор жонимиз
бахтимизга келди бу меҳмонимиз

норасолар ўзни ҳақ деб билдилар
нафсни жон деб тасаввур қилдилар

ҳормиш эрди ул кўноқ кўп йўл юруб
бўлди мамнун бу зиёфатни кўруб

ўйлабон сўфийлар онинг хизматин
қўйдилар ўрнига иззат ҳурматин

уқалаб қўйди бири қўл ойоғин
ўзгаси қўйди силаб ўзга йоғин

қўйди қоқиб бири анинг кийимин
ўпти илгин бири қилди иримин

ул мусофир кўргач андоқ илтифот
деди ўйнаб кулмасам бу тун уйат

йеб-ичилгач қилдилар рақс чунон
ҳонақаҳда шипкача йетти тўзон

тептилар йер кўргузуб кўп иштиёқ
кўтарилди чанг-у ис дуд-и ўчок

гаҳ йозиб қўл кўкка сакрар эрдилар
гоҳ мункуб йерни тирнар эрдилар

оч бўлур кўп вақт суфийнинг кўзи
шу сабабдин хор эрур анинг ўзи

ўзга аммо нур-и ҳаққа тўйғани
жаҳд айлаб ҳирс кўзин ўйғани

лекин оздур бу киби суфий киши
йашар анинг давлатида қолмиши

рақс-у куй пойонга йетмакка йақин
бошлади созанда бир куйни тагин

кетти хар кетти эшак деб чалди соз
қизишиб барчаси бўлди йана соз

тонггача қарсак уруб йер тешибон
ўйнади бори эшак кетти дебон

ҳам эшак соҳиби тақлид этарак
ўйнади деб кетти хар кетти эшак

тонгда суфийлар ўйиндин толдилар
тугатиб йеб-ичарин таркалдилар

хонақаҳда қолди йолғиз меҳмон
кийимин тунги тўзондин қоқибон

чиқди олиб хужрадин йўл йароғин
кирди оғилга минай деб улоғин

кирди-йу ҳар ёнға солди ул назар
топмади аммо эшакдин ул асар

ўзича айди эшак чанқоқ учун
ходим элтмиш ани суғармоқ учун

келди ходим сўрди суфий эшагин
деди ходим ани мендин сўрмагин

ул деди эшакни топширдим сенга
бермагинг лозим эрди қайтиб менга

таниғай қўл қўлни кўрсатма сабаб
гапни чўзма топ эшакни беадаб

қайтариб бер манга берган нарсани
талаб этмакка ҳақим бордур ани

сен омонатқа хиёнат қилмағил
бор ҳадис ани сен осон билмағил

кўрсатур бўлсанг ўжарлик сен агар
қилгамен қозийға албатта хабар

ул деди олдилар айлаб бир ҳужум,
йетмади суфийлара асло кучум

оч мушукларга отиб этпорани
истагайсен қайтиб олмоқни ани

сен жигарсен лукма йуз оч айлаган
сен мушуксен мисли йуз ит талаган

деди суфий майли дейлик алар
куч била эшакни олган бўлсалар

лозим эрмасму эрди ўглон сенга
бу ишдин шу он хабар бермак манга

гар сотилган бўлса қайта олмасму эдим
сўрсалар пул бера қолмасму эдим

йуз йўли бор эрди ҳозир бўлсалар
энди ҳар томонга тарқалди алар

кимни ушлай энди мен эй бедаво
сен туфайли тушти бошқа бу бало

келмагач ҳам демагач эй меҳмон
бўлди ишлар инчунину ончунон

ул деди тенгри ҳақи неча сафар
бергали келдим бу ишлардин хабар

сен эшак кетти дер эдинг завқ ила
ўзгалардин ортиқ ўйнаб шавқ ила

буни билмиш ўзи ҳам деб ўйладим
розий ўлмиш ўзи ҳам деб ўйладим

деди ҳамма буни айтиб куйлагач
мен ҳам айтдим менга таъсир айлагач

вой бу тақлид айлади менга ситам
йуз туман лаънат бу тақлидга кам

ул киби тақлидгаким ул билхусус
қилгай андоғ беҳаёларга улус¹

Бу каби ўтмишдаги риёкор ва фирибгар суфийлар ва уларнинг пийрлари ҳозир ҳам топилади. Кейинги асрларда шариатда гуноҳ, жамиятда қабих ҳисобланган амалларни мубоҳ қилувчи фирқалар ҳам пайдо бўлиб, булар авомни залолат ботқоғига ботириш билан шуғулланадилар.

Навойий ҳақиқий тасаввуф, яъни суфийликнинг шартларини “Фавойиду-л-кибар”даги бир ғазалида шундай баён қилади:

бирова мусаллам тарийқ-и тасаввуф
ки зотида мавжуд эмастур тахаллуф

тасаввуф ризо аҳлидин йахши ахлоқ
эрур истилоҳоти зеб-у такаллуф

тасаввуф эмас зуҳд-у тақво-ву тоат
ки анда рийо йўл топар бетаваккуф

эрур маҳз тақво-ву ва лекин рийосиз
убудийати сирф-у айн-и талаттуф

не эл қавл-у феълига андин таъаддий
не ҳақ амр-у наҳйиға андин тасарруф

ўзин эйла беихтийор англабон-ким
не қолиб тараддуд анга не гаассуф

¹ Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма 5028. с. 139.

қилиб Ҳақ вужу:дида маҳв ўз вужу:дин
Навойий муни бил тари:қ-и тасаввуф

Демак суфийликка лойиқ бўлиш учун:

– кишининг табиатида тахаллуф бўлмаслиги, яъни ваъдага хилоф иш қилмаслиги;

– ризо аҳлидан бўлиш, яъни бошига ҳар қандай оғир кулфат ва мусибатлар келганда ҳам Ҳақ таолога ризолик билдириш;

– хушахлоқлик;

– риёсиз самимий тақво;

– тилу феъли билан ҳеч кимга зарар етказмаслик ва эл манфаати учун хизмат қилиш;

– Ҳақ таолонинг амру наҳйисига тасарруф қилмаслик, яъни ўзбошимча муносабатда бўлмаслик;

– Тараддуд ва таассуф қилмаслик, яъни ҳар қанча зарар кўрса ҳам ачинмаслик ва бунинг шундай бўлиши унинг ихтиёридан ташқари бўлган қонуний эканлигига иккиланмаслик;

– Ўз вужудини Ҳақ таоло вужудида маҳв қилиш.

Бу шартлар, хусусан риёдан холий бўлиш, халқ билан бирга бўлиб, унинг хизматини қилиш тарийқатларнинг афзали Нақшбандия асосларига мосдир. Бу ҳол ҳазрат-и Навойийни Ҳазрат-и Жомий иршоди билан нақшбандий бўлишга олиб келди. Ҳазрат-и Навойий Насойимда Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида куйидаги маълумотни берган:

**Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қаддаса-ллоҳу
таъоло сирру:ҳ**

Аларнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий-дур. Аларга қабул назари фарзандликқа Хожа Муҳаммад Бобо-йи Самосийдин-дур ва одоб-и тарийқат таълими зоҳир йузидин Амир Саййид Кулолдин-дур, андоқ-ки ўтти. Аммо ҳақи:кат йузидин алар Увайсий-дурлар ва тарбийят ҳазрат-и Хожа

ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл
сафардин агар бўлса меҳнат санга

назарни қадамдин йироқ солмағил
бу йўл азми гар бўлса рағбат санга

дамингдин йироқ тутмағил хушни-
ки йузланмагай ҳар дам офат санга

бу тўрт иш била рубъи маскун аро
чалинмоқ не тонг кўс-и давлат санга

бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд
Навойий агар йетса навбат санга

Анжуманда ҳилват халқ билан бирга бўлган ҳолда Ҳақ таоло ёди билан бўлишдир. Баъзилар Ҳақ таоло ёдидан чалғимаслик учун халқ билан алоқани узиб ёлғиз кун кечирадилар.

Ватанда сайр кўнгилни поклаб равшан қилиш натижасида оёқ билан юрмасдан кўнгил билан оламларни кезиш, ҳис узвларисиз Ҳақ таолонинг нури воситасида мавжудотни идрок эта олишдир.

Қадамга назар юрганда кўзи мақсаддан чалғитувчи нарсаларга тушмаслиги учун назарни товон юзасига қарагмоқ.

Ҳардамда хушёр ичдан чиққанда ҳ ҳосил қиладиган ҳар бир нафасни Хув деб зикрга айлантиришдан иборат.

Нақшбандияга оид асарларда мазкур амаллардан ташқари яна **ёдқард**, **ёддошт**, **бозгашт**, **нигоҳдошт**, **вуқуф-и заманий**, **вуқуф-и ададий**, **вуқуф-и қалбий** деган етти амал борлиги айтилган. Ҳазрат-и Навойийнинг буларни тилга олмаганининг сабаби **ёдқард** зикрдан иборатлиги, **бозгашт**, яъни зикрда калима-йи таййибадан сўнг **Худовандо**, менинг мақсудим **фақат сенсан** дейиш ва **вуқуф-и ададий**, яъни зикрда ададни риоя қилиш баъзан зокирни зикр ҳақиқатидан

чалғитиши мумкинлигидир¹. Нигоҳдошт, яъни калима-йи таййибани айтиш давомида ўзга ҳеч нарсани эсга келтирмаслик зикр шarti, **вукуф-и қалбий**, яъни зокирнинг Ҳақ таолонинг ҳозирлигидан кўнгил огоҳлиги зикр натижаси, ёддошт, яъни солиқнинг Ҳақ таоло ҳузурини доимо завқ билан идрок қилиши, унинг ҳолига оид **вукуф-и замоний**, солиқнинг носазосини йўқотиш мақсадида ўтган вақтини баҳолаб бориши сулук шarti бўлганлиги учун Ҳазрат-и Навоий буларни ўқувчига эслатмаган.

Ҳазрат-и Навоий Нақшбандиядаги барча талабларни аъло даражада ижтимоий ва ижодий фаолиятида ортиғи билан бажарди ва бундан дунёдаги ҳамма покдил инсонлар улуг манфаат кўрдилар, кўрмоқдалар ва кўражаклар.

¹ Ҳазрат-и Хожа Баҳоуддин адал риоятини лозим деб ҳисобламаган.

ишорат бу мақомгадур. Дерлар-ки, аларга ҳаргиз қул ва дадак² бўлмас эрмиш. Алардин бу маънода сўрубдурлар. Алар дебдурлар-ки, қачон бандалиғ хожалиғ била рост келур. Биров алардин сўрди-ким сизнинг силсилангиз не йерга йетар? Алар дедилар-ки, киши силсиласи била ҳеч йерга йетмас ва дер эрмишлар-ки, нафсларингизга тухмат қилинг-ки, ҳар ким Тенгри инойати била ўз нафсининг йомонлигин ва кайд-у макрин билган бўлса, агарчи анга саҳл-дур, аммо бу йўл соликларидин кўп бор экандурлар-ки, йо аййуха-л-лаз:на оману: омину: би-ллоҳ³ ишорат анга-дур-ки, ҳар турфатульайнда⁴ ўз вужу:ди нафъийн ва маъбуд-и ҳақикий исботин килғай.

Жунайд қуддиса сирру:ҳ дебдур-ки олтмиш йилдур-ки, иймон келтирмакдадурман валокин ул ихтийор тарки ва қуср-и аъмол мушоҳадасидин ўзга нима хосил бўлмас ва дер эрмишлар-ки тааллуқ мосивога⁵ бу йўл соликига улуғ ҳижоб-дур.

Байт:

Таъаллуқ ҳижоб-аст-у беҳосилий
Чу пайвандҳо бигусулий восилий⁶

Ҳақиқат аҳли иймонни мундоқ таъриф қилибдурлар: Иймон – қалбни Аллоҳдан бошқа ўзига ром этувчи фойдали ва фойдасиз нарсалардан узиб, Ҳаққа боғлашдур. Ва дер эмишлар-ки, бизнинг тари:қамиз суҳбат-дур ва хилватта шуҳрат-дур ва шуҳратда офат, хайриййа жамъиййададур ва жамъиййа суҳбатда бу шарт била-ки, бир бирига нафй бўлулғай. Ва улча ул бузург буйурбдур-ки таъоло нуъмину

¹ Эранлар бор уларни на тижорат ва на олди-берди Аллоҳ зикридан чалғитади.

² Дадак – чўри.

³ Эй иймон келтирганлар, Аллоҳга иймон келтирингиз.

⁴ Турфатульайн – кўз очиб юмиш.

⁵ Мосиво – Аллоҳдан ўзга ҳамма нарсалар.

⁶ (Ҳақ таолодан бошқа нарсага бўлган) илинч тўсик ва хосилсизликдир. Бандларни ечсанг восилсан, яъни Ҳаққа етишган киши бўласан.

соъатан¹ ишорат анга-дур-ки, агар жамъе бу йўл соликлари бир-бири била суҳбат тутсалар, анда кўп хайр-у баракат-дур, уми:д-дур-ки, анга мулозамат ва мудовамат иймон-и ҳақийкийга мунтаҳо бўлгай. Ва дер эрмишлар-ки, бизнинг тари:кимиз бурватун васиқун². Ул илиг Пайгамбар саллаллоху ʻалайҳи ва саллам мутобаъатиға урмоқ-дур-у саҳоба-йи киром осориға иқтидо қилмоқ ва бу тари:қа оз амал била кўп футуҳ йетишур. Аммо суннат мутобаъати рийойати улуғ иш-дур-ки, ҳар киши бу тари:кимиздин йуз эурса, анга ди:н хатаридур. Ва дер эрмишлар, солик вақти-ки Тенгри дўстларидин бири била суҳбат тутса, ўз ҳолидин воқиф бўлсун ва суҳбат замонини ўзга замон била мувозана қилсун³, агар тафовут топса, а-субта фа-алзим⁴ тут! Ва дебдурлар-ки “ло илоҳа” табиъат нафйи-дур ва “илла-ллоҳ” маъбуд-и барҳақ исботидур ва “Муҳаммадун Расу:лиллоҳ” ўзни фа-ттабиъу:ний⁵ мақомиға кийурмак, мақсу:д зикрдин тавҳи:д калимасининг ҳақиқатиға йетмак-тур ва калима ҳақиқати ўзга калима айтмоқдин бакуллий нафй бўлмоқ-дур. Кўп айтмоқ шарт эмас. Дебдурлар-ки Ҳазрат-и Хожа Азизон ʻалайҳи-р-рахма ва-р-ризвон дер эрмишлар-ки, йер бу тойифанинг кўзида бир суфрача-дур ва биз дербиз-ки, тирноғ йузичадур. Ҳеч нима булар кўзидин ғойиб эмас. Ва дебдурлар-ки тавҳи:д сирриға йетса бўлур. Аммо маърифат сирриға йетмак душвор-дур. Алар муборак сафар ази:мати қилурда бузурғоздалардин бирига зикр таълимин дегандурлар. Ул сафардан қайтганда аларға дебдурлар-ки, ул таълим олган зикрға иштиғол кўрсатмайду ва тарк қилибдур. Алар андин сўрубдурлар-ким бизни ҳеч туш кўрдунг? Деди: Ҳов кўрдум! Дедилар-ки, сенга бас-дур! Мундин маълум бўлур-ки, ҳар кимга-ки оз робита бу азизлар била бўлса, охир мулҳақ бўлур ва ул нажот сабаби-

¹ Яъни кел бирор соат иймон келтирайлик. Бу суҳбатлашмайлик маъносиди.

² Бурватун васиқун – мустаҳкам, ишончли тутунғич.

³ Мувозана қилмоқ – мослаштирмоқ.

⁴ Мулжалли олдинги, давом эттир!

⁵ Менга эргашингиз.

дурур ва даражот рафъи бўлур. Алар ҳазратида биров деди-ки фалон киши бемор-дур ва хотирингиз таважжуҳи дарйўза қилур¹. Алар дедилар-ки аввал бозгашт-и хаста баъд аз он таважжуҳ-и дил-и шикаста². Алардин каромот³ талаби қилдилар. Алар дедилар-ки бизнинг кароматимиз зоҳир-дур. Бовужу:д-и бу навъ гуноҳ йуки йер йузида бора олурбиз. Алар дер эрмишлар-ки Ҳазрат-и шайх Абу Саъид қуддиса сирру:ҳдан сўрубдурлар-ки, сизнинг жанозангиз илайида қайси ояатни ўқусунлар? Дебдурлар-ки ояат ўқумоқ улуг ишдур, бу байтни ўқусунлар-ки:

чист аз и:н хўбгар дар ҳама офоқ кор
дўст расад назд-и дўст, йор ба назди:к-и йор⁴.

Андин сўнгра алар дебдурлар-ки бизнинг жанозамиз илайида бу байтни ўқусунлар-ки, байт:

муфлисони:м омада дар кўй-и ту
лавҳашаллоҳ аз жамол-и рўй-и ту⁵

Мавлоно Жалолоддин Холидий ҳазратларидан сўруп-турлар-ки Ҳазрат-и Хожа Баҳоуддиннинг сулу:к-у тари:кининг нисбати мутааххир машойихдин қайси бирининг тари:қида муносабати бор? Ул дебдур-ки, сўз мутақаддимин машойихидин икки йуз йилдин ортуқ-дур-ки, бу навъ осор-и вилоят зуху:ри-ки Хожа Ҳазратларига Тенгри таъоло иноятидин воқъи бўлубдур, тари:қат машойихига мутааххирлардин ҳеч кимга бўлмайдур. Алар йетти йуз тўқсон бирда рабиъу-л-аввал ойининг учида душанба кечаси оламдин ўтибдурлар.

¹ Дарйўза қилмоқ – тиланмоқ; таважжуҳ – юзланиш.

² Аввал беморнинг тузалиши керак, ундан сўнг синик кўнгул таважжуҳи бўлади.

³ Каромот – “каромат”нинг кўплиги.

⁴ Бу ту:н оламда дўст дўст қошига, ёр ёр олдига етишидан яхшироқ нима бор?!

⁵ Биз сенинг кўйингга келган қашшоқлармиз, юзинг жамолини кўриш орзусида таҳсин айтамыз.

Ҳазрат-и Навоийй Ҳайруту-л-аброрда Баҳоуддин Нақшбанд мадҳига алоҳида бир боб бағишлаган. Ғаройибу-с-сиғарда Ҳазрат бир қитъа билан толибнинг нақшбандия тариқатига киришининг энг осон йўлини кўрсатган. Толиб аввало нафсини қаноат билан чеклаши, яъни бутун дунёвий орзу ҳаваслардан кечиши, ҳеч кимдан ҳеч нарса тамаъ қилмаслиги керак.

Ҳазрат толибга ерни тахт, кўкни чатр (соябон), фано шуъласини зарбафт тўн, лолазорни ҳашамат, пок сўзингу қон ёшингни дуру лаъл деб билсанг мажозий шоҳ эмас, ҳақиқий шоҳ бўласан, дейди. Бу тариқат ҳозирлигини кўргандан сўнг тўрт амал – анжуманда хилват, ватанда сайр, қадамга назар, ҳар дамда хушёрлик адо этилиши керак:

**қаноат нақшнинг ифшоси-йу Нақшбандийа
тариқининг адоси**

қаноат тариқига кир эй кўнгул-
ки хатм ўлғай ойин-и иззат санга

десанг шоҳ ўлай йер-у кўк бас дурур
бу бир тахт-у ул чатр-и рифъат санга

фано шуъласида йашур жисмни
керак бўлса зарбафт хилъат санга

йетар лола буткан қойа қулласи
мурод ўлса гулгун ҳашмат санга

эрур бас ариғ нукта-ву қон йошинг
дур-у лаълдин зеб-у зийнат санга

десанг хилватим анжуман бўлмасун
керак анжуман ичра хилват санга

Абдулхолиқ Гиждувоний қуддиса сирру:ҳ ру:хидин топиб-дурлар. Андоқ-ки дер эрмишлар-ки, мабодий-и аҳволда бир кеча ғалаботи жазаботдин Бухоро мазоротидин уч мазорға йетиштим. Ҳар мазорда бир чароғдон кўрдум, йонадурған, йоғи тўла ва фати:лалари йоғ ичинда. Аммо фати:лаларға бирор нима ҳаракат бермак керак эрди-ки, йахши туташгай-у йоруғай. Сўнгги мутабаррик мазорда қиблаға мутаважжих ўлтурдум ва ул таважжухда ғайбате воқиб бўлди. Мушоҳада қилдим. Қибла девори шақ бўлди ва бир улуғ тахт пайдо бўлди ва йашил парда ул тахт оллиға тортилған ва теграсида жамоате. Ва Хожа Муҳаммад Бобони алар орасида танидим. Билдим-ки, ул хайл ғойиблардан-дурлар. Ораларидин биров менга айтти-ки, тахтда Хожа Абдулхолиқ-дур ва ул жамоат аларнинг хулафоси-дурлар¹ ва бир-бирин аларнинг отин атади ва Хожа Муҳаммад Бобога йетганда деди-ки, аларни худ ҳайотлари чоғида кўрубсен ва сенинг пийринг-дурлар ва сенга бир бўрк берибдурлар ва каромат қилибдурлар-ки, нозил бўлған бало сенинг баракатингдин дафъ бўлгай. Андин сўнгра ул жамоат айттилар-ки, кулоқ тут ва йахши эшит-ки, улуғ Хожа Ҳазратлари сенга сўзлар айтқусидурлар-ки Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло йўли сулу:кида сенга андин чора йўқ-дур. Ул жамоатдин илтимос қилдим-ким, Ҳазрат-и Хожаға салом қилай ва муборак дийдорларига мушарраф бўлай. Пардани илайларидан олдилар. Пийре кўрдум ну:роний. Салом қилдим. Жавоб бердилар ва сўзладилар, сулу:к мабдаида ва васатида ва охирида кераклик-дур, менга байон қилдилар ва дедилар-ки, ул чароғлар-ки ул кайфийят била сенга кўргуздилар ишорат-у башоратдур сенга бу йўл қобилийят-у истиъдодидин. Аммо истиъдод фати:ласин ҳаракатга келтирмак керак, то йоруғай-у асрор зуҳу:р қилгай ва йана буйурдилар ва муболаға қилдилар-ки, барча аҳволни қадамда амр-у наҳй жодасиға қўйгил ва ази:мат била амал қил ва суннатни бажо келтургил ва руҳсатларда бидъатлардин

¹ Хулафо – “халифа” нинг кўплиги.

йироқ бўл ва дойимо Мустафо салла-ллоху ва саллам аҳоди:сини¹ ўзингга пешво қил ва Расу:л салла-ллоху ғалайҳи ва саллам ва саҳоба-йи киром разийа-ллоху ғанҳум ахбор-у осориға мутафаххис² ва мутажассис³ бўл! Ва бу сўзлардин сўнгра ул жамоат манга айттилар-ки, сенинг сидқ-и ҳолингнинг шоҳиди ул-дур-ки, тонгла эрта фалон йерга боргайсен ва фалон ишни қилгайсен ва мунинг тафсили ул ҳазратнинг мақомотида шарҳ била бор. Ва андин сўнгра дедилар-ки, Насафга мутаважжих бўл. Амир Саййид Кулол хидматиға! Чун алар буйруғи била Насафга бордим ва Мир хидматиға йетгим. Илтифотлар қилдилар-у алтоф кўргуздилар ва манга зикр талқини қилдилар ва нафй-у исбот тарийқи била зикрга машғул қилдилар. Чун воқиъада⁴ маъмур эрдим-ки, аввал ази:мат била қилгаймен, алонийа зикри⁵ била амал қилдим.

Биров алардин савол қилди-ким, дарвешлик сизга маврус йо муктасаб?⁶ Алар дедилар-ки жазабатун мин жазаботи-ллоҳ тувози ғамали-с-сақалайн⁷ ҳукми била бу саодатга мушарраф бўлдук. Йана алардин сўрдилар-ки сизнинг тари:қингизда зикр-и жаҳр-у хилват-у самоъ бўлур? Дедилар-ки бўлмас! Йана сўрдилар-ки, сизнинг тари:қингиз биноти не ишка-дур? Дедилар-ки, анжуманда хилват зоҳир йузидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳонаху ва таъоло била.

Аз дуру:н шав ошно в-аз биру:н бегонаваш
Инчунин зебо равиш кам бувад дар жаҳон⁸.

Улча Ҳақ субҳонаху ва таъоло буйурибдур-ки рижолун ло тулҳийҳим тижоратун ва ло байбун мин зикри-ллоҳ!¹

¹ Аҳоди:с – “ҳади:с”нинг кўплиги.

² Мутафаххис – синчиклаб ўрганувчи.

³ Мутажассис – хайр изловчи.

⁴ Воқиъа – туш.

⁵ Алонийа зикр – оғзаки эшигтириб айтиладиган зикр. Бу “жаҳрий зикр” ҳам дейилади.

⁶ Яъни ота-боболардан меросми ёки ўз амалингиз билан эришдингизми.

⁷ Аллоҳнинг жазабаларидан бир жазабаси инс-у жин амали билан тенгдур.

⁸ Ичдан ошно бўл, ташдан бегонасимон, бундай гўзал йўрик жаҳонда оз бўлади.

ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ “МАСТ-И АЛАСТ”И

Қарамлик даврида қўшни халқлар қатори ўзбеклар ҳам маданий ва маънавий меросидан, ҳаётий қадриятларидан узоқлаштирилди. Натижада омма ўз тилини, адабиётини, жумладан ҳазрат-и Навойийнинг асарларини яхши тушунолмайдиган ҳолга келди. Мактаб ва олий ўқув юртларида лозим бўлган даражада ўқитилмагани учун Ҳазратнинг асарларини етарли даражада англамаслик қалам ва илм аҳлига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Айрим сўларни тушунмаслик каминанинг фаолиятида ҳам юз берган. Ҳозир шундай хатолар содир бўлмоқдаки, уларни йўқотиш навоийшуносликнинг кечиктириб бўлмайдиган муҳим вазифасидир. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Аммо уларнинг бир нечтаси билан чекланамиз.

1975-йилда Исматуллоҳ Абдуллаевнинг ҳазрат-и Навойийнинг машҳур **Қоракўзум** деб бошланган ғазалига шарҳи нашр қилинди¹. Бу шарҳда бир неча хатога йўл қўйилган:

Қоракўзум қора кўзлим дегани. Шарҳда **кўзимнинг қораси** дейилган. Ғазалнинг учинчи

Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил

байтига шундай изоҳ берилган:

Отингнинг туёғи (таковаринг)га бағрим (юрагим) қонидин қуйгин, мен итингга эса бир ғамза қилиб жоним ипи (риштасини) ип (расан) қил ва мени боғлаб ол...

Таковар туёқ эмас чопқир от. Шоир маҳбубга мурожаат қилиб, **таковаринг** демоқда. Агар буни туёқ деб тушунилса, **тавокаринг** сенинг туёгинг дегани бўлади ва туёқ маҳбубники бўлади. Ҳино отнинг туёғидан бошқа бутун танасига боғланган. Шоир мен ит демаган, итни ит деган.

¹ Абдулаев И. “Қоракўзум”. Тошкент окшоми, 1975, 20-октябрь сони.

Ғамзада ғамза қилиб эмас, ғам зарба берган дегани. Итингга расан қилғилни И. Абдуллаев мени боғлаб ол деган. Бунга унинг шоирни итга айлантиргани сабаб бўлган.

Бундай шарҳлар каминанинг мазкур ғазални шарҳлашига боис бўлди¹. Ғазалдаги қорақўз овга кетаётган йигит деганим кўплаб эътирозларга сабаб бўлди. Олимлардан бири менинг даъвом нотўғрилигига Навойий даврида аёллар от минган дейиш билан чекланди. Бу отдан ташқари ити, камони бор кимсани аёл дейишга асос бўлолмайди. Иккинчи бир олим ғазалдаги сочингни бошдин оёқ иборасини соч оёғигача тушган деб тушунган. Ҳолбуки бундаги бошдин оёқ сочининг ўзига тегишли. Сочнинг узунлиги бир энлик бўлса ҳам бошдин оёқ дейиш мумкин. Чунки бундаги оёқ гавда оёғи эмас, соч оёғидир.

2009-йилга келиб, яна бир олим қизиқ бир даъво билан чиқди². Унинг фикрича учинчи байтнинг иккинчи мисраидаги итингга ўрнида этингга бўлиши керак экан, этни ит деб берилиши эса ачинарли ҳол эмиш. Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғилнинг тўғри талқини этинг (танинг) қайғули бўлса, кўнғил иини арқон қилғил бўлар экан. Бу даъвонинг ўта бемаънилиги изоҳга муҳтож эмас.

Яна Кеча келгумдур дебон ... деган сарлавҳа остида интернетда бир мақола чиқди³. Бунда ҳазрат Навойийнинг кеча келгум-дур дебон ул сарв-и гулрў келмади мисраи билан бошланадиган ғазалига тамоман ўзгача маъно берилган. Муаллиф ...Аллоҳ учун йиғламақлик бахтини ҳақиқий солиҳ инсонлар тушуниб етадилар. Алишер Навойий шундай инсон бўлгани учун ҳам, Аллоҳ таоло учун йиғламақликни “сарви гулрў” деб атамоқдалар дейди. Мақолада ғазал бошидан охиригача йиғи келмаганлиги ҳақида

¹ Навойийнинг қорақўзи ким? Мулоқот. 1992. 9-сон, с. 32–35.

² Ҳомидхон Ислохий. Алишер Навойий асарлари қўлёзмаларини ўқиш ва сўз маъноларини талқин қилиш тўғрисида. Шарқ классик филологияси, илк тўплам. Т. – 2009, с. 122–125.

³ [HTTP://islom.uz/content/view/760/114/](http://islom.uz/content/view/760/114/)

деб тушунтирилади. Муаллиф ғазал гапларининг ўз даъвосига асос бўлган оддий мазмунини ҳам тескари тушунган. **Кимса бормукин анга кўрганда кулгу келмади**, гапи кулмаган одам қолмади, деган мазмунда. Мақолада ул бечораларнинг юзига кулгу келмади дейилган. Йиғига ғазалда **сарв-и гулрў, парийваш** деб мурожаат қилинган дейиш хурофотдан иборат даъводир.

“Навойини англаш” деган жуда яхши телекўрсатув бор. Буни ташкил қилган телеходимга раҳмат. Бу кўрсатувда фойдали маълумот берилмоқда. Аммо хато фикрлар ҳам айтилмоқда. Навойийшунос ҳисобланган олимлардан бири **Фарҳоду Ширин** дostonига бағишланган кўрсатувда қуйидаги байтга Навойийнинг ғояси ва ижодига зид изоҳ берди:

Ани назм этки тархинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.

Олим иккинчи мисрани улусга маъқул бўлмаса ҳам майли, деб тушунтирди. Ҳол буки Навойий улуснинг рағбатини чексиз қил демоқда.

Хайрату-л-аброрнинг илмга бағишланган мақолатида Навойий қийинчиликларга чидаб, аллома даражасига эришган бир толибга юксак баҳо бериб, у хатто сурёний, иброний ва юнон тилларини ҳам билар эди, дейди. Иккинчи бир олим кўрсатувда мазкур тилларни ўрганиш Ҳирот учун кераксиз эди, шунинг учун Навойий мазкур амални танқид қилган, деб тескари изоҳ берди.

Авлод баркамол бўлиши учун ўқувчи ва талабаларга ҳазрат-и Навойийнинг асарларини етарли даражада, юксак савияда ўқитиш лозим. Бунинг учун ўқитувчи ва устодларимиз бу масалага алоҳида эътибор бериб, фаолият юритмоқлари керак. Мутолаага лойиқ асарларни нашр қилаётган Навойийшуносларимиз ҳам бор. Буларнинг асарларидан фойдаланиш керак. Шу билан бирга талаб аҳлини такрорланмаслиги учун мазкур хато ва нуқсонлардан хабардор қилиш муҳимдир.

Сулук ва унинг мартабалари

Сулукка сайр(ун)¹ ила-ллоҳ, яъни Аллоҳ ҳузурига йўл олиш деб таъриф берилади. Сулукдаги киши солик, роҳрав, йўлчи деб аталади. Сулукнинг муайян мазҳаби, яъни мактаби тариқат дейилади. Масалан Хожа Аҳмад Яссавий мазҳаби Йассавиййа, Баҳоуддин Нақшбанд мазҳаби Нақшбандиййа² деб юритилади.

Сулук йўли риёзатдан иборат. Риёзат қийинчилик ва машаққатларни энгиб махсус одобни эгаллаш, ахлоқни яхшилаш ва нафсни жиловлашдир.

Ҳозирги оддий нутқда “нафс” сўзи баъзан ҳайвонга, асосан инсонга нисбатан қўлланади ва “нафс” деганда кишининг ўз жисмоний талабларини қондиришга бўлган интилиши тушунилади. Шу интилиш кишида меъёрдан ортиқ ёки ахлоқ доирасидан ташқари бўлса, ундай кишини “нафси ёмон” ёки “баднафс” ёхуд, “нафсини тиёлмаган” киши деб атайдилар. Агар меъёрида ва ахлоқ доирасида бўлса, уни “нафси яхши” ёки “некнафс” киши дейдилар. Агар нафсоний талаби меъёридан кам бўлса, ундай кимсани “нафси ўлик” ёки “нафсини тийган киши” дейилади ва бу ахлоқда ҳусн ҳисобланади. Инсонда ақл бўлгани учун ақл нафсни идора қилиб туради. Ҳайвонда ақл бўлмагани учун унинг нафсини ғариза, яъни инстинкт бошқаради. Шунинг учун ҳайвон нафсоний талабларни тажовуз йўли билан ҳам қондиради. Бу жиҳатдан инсоннинг ҳайвондан фарқ қиладиган ери унинг ақл ёрдамида нафсини тия олишидир. Нафсини тия олган шахснинг инсонлиги, тиёлмаганнинг ҳайвонлиги ортиқ бўлади. Кишида ҳайвоний сифатларнинг устун келиши уни турли балоларга гирифтор қилади. “Менинг нафсим балодур,

¹ Арабчада ёзувда бор баъзи қўшимчалар ўкилишда тушурилади. “Сайрун”даги “-ун” шундай қўшимчалардан бўлгани учун кавс ичига олинди.

² Бундай сўзлардаги “-йа” аслида кўпликни билдиради. Нақшбандий Нақшбандга мансуб киши, Нақшбандиййа нақшбандийлар ва нақшбандлик демакдир.

ёнар ўтга соладур” деган мақолда нафснинг ана шу оқибати назарда тутилади. Навоийнинг ичувчилар ўзларини шер деб тасаввур қилганлари билан нафс ити олдида забундурлар, яъни мағлубдурлар деган мазмундаги бир байти ҳам бор.

Энди “нафс” сўзининг махсус маънолари билан танишайлик. Бу сўзнинг биринчи луғавий маъноси “ўз”дир. Бу маъно “иззат-и нафс” иборасида сақланган. “Ҳар кишининг иззат-и нафси бор” дейилса, ҳар ким ўзини-ўзи азиз деб билади, ўзгалар томонидан хор этилиши ёки ҳақорат қилинишига йўл қўймайди, деган мазмун келиб чиқади. “Бировнинг иззат-и нафсига тегадиган иш қилиш керак эмас” деганда ҳам кишининг ўзига-ўзи азизлиги назарда тутилади.

“Нафс”нинг “ўз” деган маъносидан келиб чиққан яна бир маъноси бор, бу нарса ёки муддаонинг ўзгинаси, яъни айнан ўзи, ҳақиқати деган маъно бўлиб, бу маъно “нафсу-л-амр” иборасида сақланган. “Гапнинг нафсу-л-амрини айт” деганда гапнинг ҳақиқатини, мақсаднинг айнан ўзини айт, деган фикр тушунилади. Нафсу-л-амрда бу иш шундай бўлиши керак, деганда, ҳақиқатда, ишнинг ўзгинасини назарга олганда бу иш мана шундай бўлмоғи керак, деган мазмун чиқади Табиатшуносликда “нафс” деб жисмнинг ўзидаги – унинг вужудини таъминловчи кучлар йиғиндисига айтилади. Жонсиз жисмнинг нафсини “нафс-и табъий” ёки “нафс-и маъданий” деб атаганлар ва бу нафс бир-бирига қарама-қарши икки кучдан иборат. Бири муҳитга интилувчи куч бўлиб, жисмнинг сиқилиб ўзи учун керак бўлган даражадан ортик зичлашишига йўл қўймайди. Бу куч “хиффат” дейилади. “Хиффат”нинг луғавий маъноси енгилликдир. Иккинчиси, марказга интилувчи куч бўлиб, бу жисмнинг бўшашиб ёки парчаланиб кетишига йўл қўймайди. Бу куч “сақл” деб аталади. “Сақл”нинг луғавий маъноси оғирликдир.

Ўсимликдаги ўстирувчи кучлар “нафс-и наботий”, яъни ўсимлик нафси ёки “нафс-и номия”, яъни ўсувчи нафс деб аталади. Ўсимликда маъданий нафс ҳам бўлади. Аммо бу нафс мазкур икки кучдан ташқари ўсиш учун зарур бўлган

саккизта кучга эгадир. Буларнинг биринчиси, озуқани ўсимлик ичига торгадиган, шимадиган куч бўлиб, “жозиба” деб аталади. “Жозиба” сўзининг луғавий маъноси тортувчидир.

Иккинчиси, озуқанинг керакли қисмини танада тутиб турувчи куч бўлиб, “мосика” дейилади. “Мосика” сўзининг луғавий маъноси тутувчи, ушлаб турувчидир.

Учинчиси, озуқани ҳазм қилувчи куч бўлиб, унга “ҳозима” деб ном қўйилган. “Ҳозима”нинг луғавий маъноси ҳазм қилувчидир.

Тўртинчиси, ҳазм бўлган озуқанинг танага сингадиганини сингдайдиганидан ажратувчи куч бўлиб, “мумаййиза” деб аталади. “Мумаййиза” сўзининг луғавий маъноси ажратувчидир.

Бешинчиси, озуқанинг танага сингдайдиган, кераксиз ва ортиқча қисмини танадан ташқарига чиқарувчи куч бўлиб, буни “дофия” дейдилар. “Дофия” сўзининг луғавий маъноси даф қилувчи, сурувчидир.

Олтинчиси, озуқани ўсимлик жисмига мослаштириб, шу жисмга айлантирувчи куч бўлиб, бу “мусаввир” деган номни олган. “Мусаввир” сўзининг луғавий маъноси шакллантирувчидир.

Еттинчиси, уруғлантирувчи куч бўлиб “муваллида” дейилади. “Муваллида” сўзининг луғавий маъноси туғдирувчидир.

Саккизинчиси, ўсимликнинг катталашишига ёрдам берувчи куч бўлиб, бунисини “мунаммия” деб атаганлар. “Мунаммия” сўзининг луғавий маъноси ўстирувчидир.

Энди ҳайвонга келсак, ҳайвонда ҳис ва ихтиёрий ҳаракат бор. Ўсимликда ҳис бутунлай йўқ. Ҳайвон ва ўсимлик ўртасидаги оралик мавжудотлар мустаснодир. Масалан, барги ёки гули билан ҳашаротларни тутиб, сўриб ташлайдиган ўсимликлар ҳам бор. Бундай оралик мавжудотлар “барзах” деб аталади. Ўсимликнинг ўсиш билан боғлиқ ҳаракати эса ҳайвонники сингари ихтиёрий эмас, табиийдир. Мана шу сабабдан баъзилар, жумладан Ибн Сино ҳам ўсимликка хос кучларни таъбий кувватларга киритадилар.

Шайхнинг муридлари унинг ўзига лойиқ:
Бўлуб анга жамъ-и халойиқ мурийд
Лек бари шайхқа лойиқ мурийд

Унинг барча амаллари риёкорона ва бир мақсадга
қаратилган:

Барчага¹ мақсу:д бу-ким аҳл-и жоҳ²
Кўрсалар ул шайх ила бу хонақоҳ

Шайхни сажжода-йи³ иршод⁴ уза
Хайлини ҳам зикр ила аврод⁵ уза.

Факр-у қаноъатдин ўлуб сарбаланд
Важд⁶ ила ҳолатдин⁷ ўлуб баҳраманд

Барчаларин аҳл-и йақи:н соғиниб
Ҳол ила ул ваядни чин соғиниб

Зоҳир этиб шайх қошида нийоз
Фоқалариға⁸ бўлубон чорасоз

То билиб охир ани султон-и мулк
Хайл-и дуо бирла ниғаҳбон-и мулк

Арз-и нийоз айлабон улғай мури:д
Пойаларин⁹ ҳар нафас эткай мази:д¹⁰

¹ Яъни барча амаллари.

² Жоҳ – мансаб.

³ Сажжода – жойнамоз.

⁴ Иршод – тарийқат гаълими.

⁵ Аврод – “вирд”нинг кўплиги. Вирд – муайян вақтда такрорланадиган дуо.

⁶ Важд – солиқ кўнглида Ҳақ таоло пайдо қиладиган шавк.

⁷ Ҳолат – ҳол – кутилмаганда солиқнинг пок қалбида Ҳақ таолонинг марҳамати билан пайдо бўлиб, гоийб бўладиган ўзгариш.

⁸ Фоқа – эҳтиёж.

⁹ Пойа – мартаба.

¹⁰ Мази:д этмак – зиёда қилмоқ.

Ҳадйа тухаф¹ тортқай-у мол ҳам
Мустағал-у² кент-у суйурғол³ ҳам

Бўлса булар бирла барумандлик⁴
Йеткай алар нафсиға хурсандлик

Субҳона-ллоҳ⁵ бу не нафс-и лаи:м⁶
Нафсни қўйғил не азоб-и али:м⁷

Рўзий⁸ учун мунча фусу:нсозлик⁹
Мансаб учун мунча дағобозлик

Жалолиддин Румий “Маснавий-и маънавий”нинг иккинчи дафтарида бир гуруҳ рийойий суфийлар ҳақида шундай ҳикоя қилади:

Суфийларнинг маишат харжи учун бир йўловчи суфийнинг улоғини сотқанлари

хонақаҳға тушти бир суфий келиб
эшагин боғлади оғилға билиб

ўзи қилди су-ву йем бермак ишин
хизмат аҳлиға буйурмай йумушин

текшириб кўп, қилди жиддан эҳтиёт
осиғ этмас лек баъзан эҳтиёт

¹ Тухаф – “тухфа”нинг кўплиги.

² Мустағал – даромад.

³ Суйурғол – давлатга кўрсатган хизмати учун подшоҳ томонидан берилган ер.

⁴ Барумандлик – бахраманд бўлиш.

⁵ Ҳайрат изхори.

⁶ Лаи:м – пасткаш.

⁷ Али:м – аламли.

⁸ Рўзий – ризк

⁹ Фусунсозлик – товламачилик.

чалғитиш хусусиятини назарга олиб, унга баъзилар “шайтон” ёки “иблис” деган лақабларни ҳам берганлар.

Ҳофиза ташқи ва ички ҳислар идрок этган нарсаларни сақловчи қувват бўлиб, уни лавҳга ўхшатадилар. Олдин учрашган икки киши янгидан учрашганда бир-бирини танишининг сабаби биринчи кўришишда уларнинг суврати ҳофиза туфайли зеҳнда ёзилиб қолганлигидир. Иккинчи кўришувда зеҳнга тушган суврат ҳофиза лавҳида ёзилиб қолган суврат билан қиёсланади ва натижада улар бир-бирини эслайдилар.

Мутасаррифа ёки **фикр** ташқи ва ички ҳислар идрок қилган ҳиссий, ғайриҳиссий ва ақлий нарсаларни жамлаб натижа чиқарадиган қувватдир. Бунга ҳофиза лавҳига ёзилган маълумотни ўқувчи қувват деб ҳам қарайдилар. Мутасаррифа агар ақлга бўйсунса, уни “мутафаккира” ёки “зокира” деб, агар ваҳмга бўйсунса, уни “мутахаййила” деб атайдилар. **Мутафаккира** фақат инсонга хос бўлиб, у нафс-и инсоний ёки нафс-и нотиқа тушунчасига алоқадордир. Нафс-и ҳайвоний мазкур бешта ички ва бешта ташқи ҳислардан ташқари яна “газаб” ва “шаҳват” деб аталган икки қувватни ўз ичига олади. **Ғазаб** зарарни дафъ қилиш ёки ўзгага устун келиш учун керак бўлган ҳаракатни вужудга келтирувчи кучдир.

Шаҳват сўзининг луғавий маъноси истак бўлиб, истилоҳий маъноси ҳайвонни бирор манфаат ёки лаззатга интилтирувчи кучдир. Инсонда ҳайвон, ўсимлик ва маъдан нафслари ҳам бор, ҳайвонда инсон нафси йўқ, лекин ўсимлик ва маъдан нафси бор. Ўсимликда инсон ва ҳайвон нафслари йўқ, аммо маъдан нафси бор. Жамодда, яъни анорганик жисмларда инсон, ҳайвон ва ўсиш нафслари йўқ бўлиб, фақат маъдан нафси бор. Бошқача қилиб айтганда, ўсмайдиган ва жонсиз мавжудотда унинг жисмини сақлаб турувчи қувватларгина бор. Ўсадиган мавжудотда, яъни ўсимликларда эса уларнинг жисмини сақловчи қувватлар ва ўстирувчи қувватлар ҳам бор. Тирик мавжудот, яъни ҳайвонларда эса ҳам уларнинг жисмини сақловчи, ҳам ўсишини амалга

оширувчи, унинг тириклигини, яъни ҳис қилиб ихтиёрий ҳаракат қилишини таъминловчи қувватлар бор.

Инсонда эса буларнинг ҳаммаси мавжуд, ундан ташқари фақат унинг ўзига хос қувватлар ҳам бор. Бу тафаккур ва нутққа оид қувватлар бўлиб, буни “нафс-и инсоний” ва “нафс-и нотика” деб атаганлар. **Нафс-и инсоний** ҳис қилиб билишдан ташқари ўйлаб билиш ва ўйлаб топиш қобилиятига эга. Мана шу қобилиятга ақл дейилади. Шундай қилиб инсонда бошқа мавжудотда бор қувватлар, шунингдек, фақат инсонга хос “зокира” ёки “мутафаккира” деб аталган фикрлаш қуввати ва нутқ қуввати ҳам бор экан. Ақл ва нутқ башарга берилган шарафли имтиёз ҳисобланади ва инсонга унинг шу жиҳатини назарга олиб, “ашрафу-л-махлоқот”, яъни махлоқларнинг энг шарафлиси деган лақаб берилган.

Ахлоқ назариясидаги нафсни мухтасар қилиб, уч ёки тўрт ва муфассал қилиб етти турга бўлганлар. Уч турга бўлганда бирини “нафс-и аммора”, иккинчисини “нафс-и лаввома” ва учинчисини “нафс-и мутмаинна” деб атаганлар. “Уч нафс” ёхуд “нуфус-и салоса” деганда нафснинг мана шу уч тури, аниқроқ қилиб айтганда ахлоқий даражаси тушунилади. Тўртга бўлганда мазкур учтага “нафс-и мулҳама” дегани қўшилади. Етти турга бўлганда мана шу тўрттага яна учтаси қўшилади ва булар “нафс-и розия”, “нафс-и марзия” ва “нафс-и комила” деб аталади.

Нафс-и амморанинг луғавий маъноси доим буйруқ бериб турувчи нафсоний куч бўлиб, бу ибора фақат нафс буйруғи билан иш қилувчи, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган кишиларнинг нафсига нисбатан қўлланади. Бу нафс кишиларни ўғрилиқ, зўравонлик, бузукликка ва ичкиликпарастликка олиб боради ва кишини турли балоларга гирифтор қилади. Аччиқланиш, ўзини катта олиш, ўзгалардан устун келишга ҳаракат қилиш, ўчакишиш, кек сақлаш, бировни кўролмаслик, курумсоқлик, жанжалкашлиқ, бировларнинг орқасидан гапириш каби манфий хислатлар нафс-и амморанинг амалий белгиларидан ҳисобланади.

Киши билиб ёки билмасдан нафс фармонида бўлиши мумкин. Бола эси киргунга қадар билмасдан нафсга бўйсунди. Боланинг келажагини ўйлаган ва ўзлари яхши тарбия олган ота-оналар, оға ва эгачилар уни бошдан бошлаб йиғлаганига ва бошқа ўжарликларига қарамасдан нафснинг амморалик хусусиятини йўқотишга ўргатиб бордилар. Натижада бола ўз нафсига мағлуб бўлмасдан ундан ғолиб киши бўлиб етишади. Баъзан тарбиянинг йўқлиги ёки нотўғрилиги туфайли бола нафсига мағлуб бўлиб ўсади ва ёш жихатидан қариганда ҳам нафс жихатидан гўдаклигича қолади. Катта бўлганда фақат нафс буйруғи билан бўладиган ҳаракатнинг шакли ўзгаради. Масалан, навқирон йигит ёки қиз, мўйсафид чол ёки кампир бировнинг нарсасини ўзлаштириш учун ўзини ерга отиб, тепиниб йиғламайди, балки куч ёки турли макру ҳийлаларни ишга солади. Булар ўзларининг нафс қулига айланганликларини билмайдилар ва ўзларини ғолиблар қаторига қўшадилар.

Била туриб нафсга бўйсунуш эса, иродасизлик туфайли бўлади. Билмасдан нафс амрига бўйсунувчи кишининг нафсини баъзан “нафс-и баҳима” деб ҳам атайдилар. **Баҳима** чорва дегани.

Уришқоқ, ўзгаларнинг нарсасини тортиб оладиган ёки сўроқсиз ўзлаштирадиган, чекишдан ўзини тиёлмайдиган мактаб болалари, бўккунча овқат ейдиган, ичкиликка берилган, ўзгаларни норози қилиб, алдаб тирикчилик қиладиган катта кишилар, амални суйистеъмол қилувчи амалдорлар, ўз халқи ва ўзга халқларни таловчи подшолар, бутун оламни эгаллашга ҳаракат қилувчи империалистларнинг нафси **нафс-и аммора** бўлиб, мазкур шахслар оқибатда ўз нафсларининг қурбони бўладилар.

Энди “нафс-и лаввома” иборасининг мазмунига келсак. “Лаввома” доим койиб турувчи деган маънони билдиради ва нафс жиловини ўз қўлига олган, нафсини ақлига бўйсундирган ва нафс ғолиб келганда ўзини-ўзи койиб яна нафсини мағлуб қилиб оладиган кишининг нафси “нафс-и лаввома” деб аталади.

Нафс-и лаввома соҳиблари кишининг яшаши учун зарур бўлган нафсоний талабларини ҳалол йўллар билан меъеридан оширмасдан қондирадilar. Натижада бундай кишилар ўзгаларни ҳам мамнун қилган ҳолда тинч ва фаровон ҳаёт кечирадилар.

Нафс-и аммора соҳибига қаҳру ғазаб хос бўлгани ҳолда нафси лаввома эгасига меҳру шафқат хос. Унга тажовуз хос бўлса, бунга ибo, тортиниш хос. Унга уятсизлик, сурбетлик хос бўлса, бунга ҳаё, адаб хос. Унга манманлик, мутакаббирлик хос бўлса, бунга камтарлик ва тавозу хос. Унга ҳаромийлик, бунга ҳалоллик ҳос. Унга ҳирс, очкўзлик хос бўлса, бунга қаноат хос. Унга ўзгаларни кўролмаслик хос бўлса, бунда ҳатто ўзида йўқ нарсалар ўзгаларда бўлса, худди ўзида бордай хурсанд бўлиш хислати бор. Нафс-и аммора соҳибларини ҳамма қораласа, нафс-и лаввома соҳибларини ҳамма ҳурмат қилади. Шунинг учун соғлом жамият аъзосининг аксарини нафс-и лаввомага эга бўлган кишилар ташкил қилиб, нафс-и аммора эгалари соғлом кишилар орасида кам бўлади.

Энди **нафс-и мулҳама**га келсак, **мулҳаманинг** луғавий маъноси илҳомланган, илҳомлидир. Илҳом деганда кишига бирор сирли ҳодисанинг тўсатдан аён бўлиши тушунилади. “Нафс-и мулҳама” деганда эса, кишида турли жозибали истакларни уйғотувчи куч тушунилади. Бундай нафс кўпроқ илм, ҳикмат ва санъат аҳлида бўлади. Бундай нафс эгаларига ҳаяжон, ижод, фидойилик, гўзаллик ва санъатни севиш каби хислатлар хосдир.

Ҳамма ёмонликлар нафс-и амморадан, ҳамма яхшиликлар руҳдан содир бўлади, дейилади. “Арвоҳ” сўзи “руҳ”нинг кўплиги бўлиб, у ҳозирги авом тилида бирлик сифатида ишлатилади¹. Мумтоз ўзбек тилида “арвоҳ” фақат руҳлар деган маънода қўлланади. Куръон оятлари, жумладан Исро сурасининг 85-оятда руҳ парвардигорнинг амридир дейилган. Бу оятда Ҳақ Таоло Расулulloҳга мурожаат қилиб шундай дейди: **Ва йасъалу:нака мина-р-ру:х. Кули-р-ру:ху мин**

¹ Бу ҳолни “валий” кўплиги “авлиё”, “шайх”нинг кўлиги “машойих”, “узв”нинг кўплиги “аъзо” каби сўзларда ҳам кузатамиз.

амри раббий – Сендан руҳ ҳақида сўрайдилар. Руҳ парвардигоримнинг амридур, дегил. Амр сўзининг буйруқ ва иш маънолари бор. Бу оятда амр мазкур маъноларнинг қайсисида ишлатилган? Баъзилар уни иш деб таржима қилганлар. Аммо ҳазрат-и Навойийнинг ҳиммати¹ ва илмий раҳбарлигида бажарилган Тафсир-и Хусайнийда амр фармон деб таржима қилинган ва қуйидагича изоҳ берилган: аз мубдаъот-ки ба амр-и “кун” койин шуда бемодда ва аз он жумла-ст-ки махсус-аст ба илм-и Худой таъоло ва ғайр-и Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло касе баду доно нест -- [Руҳ] кун буйруғи билан моддасиз яратилган бадиъ мавжуддир² ва юксак Тангрининг илмига хос бўлиб, уни юксак ва пок Ҳақдан ўзга ҳеч ким билгучи эмас. Агар руҳлар оламини амр олами деб аталишини ҳам ҳисобга олсак, Исро сурасининг 85-оятдаги амр иш эмас, буйруқ эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Мазкур далилларга биноан содиқ муҳаққиқлар, яъни мавжудотнинг ҳақиқатини била оладиган олимлар руҳнинг ҳақиқатини билиб бўлмаслигини таъкидлайдилар. Ҳақ таолога яқин мартабаларга эришган солиқлар ҳам бу масалада аниқ бир фикр айтолмай, фақат ишоралар билан чекланганлар. Шунинг учун илмий асарларда руҳнинг излари ва у билан боғлиқ бошқа ҳодисалар баён қилинади.

Шайх Азизиддин Насафий ўзининг “Зубдату-л-хақоийк” асарида руҳ билан боғлиқ баъзи масалаларни баён қилган. Унинг руҳга берган таърифи шундай:

بدان كه روح جوهر [ی] بسيط است [مكمل] و محرك جسم است در مرتبه نبات با طبع و در مرتبه حيوان بالاختيار و در مرتبه انسان بعقل ... روح خوهری لطيف و قابل تجزی و تقسیم نیست و از عالم امر است، بلکه خود <عالم> امر است⁴

¹ Ҳозир бу сўз ўрнида маъноси тўғри келмаса-да, “хомий” сўзи қўлланмоқда.

² Марям сурасининг 35 инчи, Йосиннинг 82 ичи, Ғофирнинг 68 инчи оятларида Ҳақ Таолонинг истаган нарсаи кун, яъни бұл деса бўлиши айтилган. Бу оятлардаги бұл дейди-ю бўлади деган маънодаги кун фа-йаку:н ибораси мумтоз адабиётда кўп қўлланади. Аммо ҳозир баъзилар буни бутунлай тескари маънода ишлатадилар.

³ Ношир матнга ўзи қўшган харфларни () аломати, асарнинг тошбосмаларидан олинган сўзларни [] аломати, қўлёзмадаги қўшимчаларни < > аломати ичига олган.

⁴ زبدة الحقايق تصنيف عزيز الدين نسفي تصحيح مقدمه و تعليقات حق و یردی ناصرى تهران: طهورى ۱۳۸۱ ص ۵۲۰

Яъни: Билгилки, рух жисмни ўсимлик мартабасида биттабъ, ҳайвон мартабасида билихтиёр, инсон мартабасида билъақл¹ камолга етказиб, ҳаракатга келтирувчи бир басит² жавҳардир... рух латиф³ бир жавҳар⁴ бўлиб, у парчаланиб бўлақларга бўлинмайди. У амр оламидандир, балки амрнинг⁵ ўзидир⁶.

Зубдату-л-ҳақойиқда Насафий бу жавҳарнинг мартаба ва мақомлари ҳақида маълумот бериб, ҳикмат аҳли уни ақл деб, ваҳдат аҳли ҳаюло деб аташларини айтади. Жавҳарнинг биринчи яратилганини рух-и аввал, рух-и аъзам, нур-и Муҳаммадий, қалам⁷, ақл-и аввал, ҳаюло-йи аввал деган номлар билан атаганлар.

Зубдату-л-ҳақойиқнинг ўзбекчаси ҳам бор: Азизиддин Насафий, Зубдат ул ҳақойиқ, Нажмиддин Комилов таржимаси, Т., “Камалак”, 1996.

¹ Яъни ўсимликдаги рух табиий, ғайриихтиёрий кучга эга, ўсимликнинг ҳис ва ихтиёри бўлмагани учун ўсиб, етилиши унинг ўзига боғлиқ эмас. Ҳайвондаги рух уни ихтиёрий ҳаракат билан таъминлайди. Инсондаги рух эса, ақл билан ҳаракат қилади.

² Басит битта “д” билан сода ҳам дейилади. Булар мураккабнинг зидди бўлиб, мавжуднинг таркибий қисми йўқлигини, унинг ёлғизлигини билдиради. Баситнинг мартабаси мураккабга нисбатан комиллиги билан улғудир, чунки басит бузилиб йўқ бўлмайди, мураккаб парчаланиб йўқ бўлади.

³ Латифнинг луғавий маъноси майин ва юмшоқдир. Аммо бу ўринда у истилохий маънога эга бўлиб, мавжуднинг илғаб бўлмайдиган сифатини билдиради. Масалан нур латифдир. Шу маънодаги латифнинг зидди сифатида асли нолок маъносидаги **насиф** сўзи ишлатилади. Дағал жинс, қаттиқлик каби хоссага эга бўлган мавжуд **насиф** дейилади.

⁴ **Жавҳар** бу ўринда мавжудотни мужассам қилувчи вужуд. Қаралсин: А.Рустамов, Сўз хусусида сўз. Т., 2010, 28-30 с.

⁵ Китобда бу сўз олдида берилган “олам” сўзи ортиқча.

⁶ Ҳақ таъоло оламни воситасиз кун, яъни **бул!** деган амр билан яратган. Рух шу амрни давом эттиргани учун уни амр билан тенглаштирилади. Малакут, яъни руҳлар олами **амр олами** дейилади.

⁷ Ҳазрат-и Навоий **Фарҳоду Ширин**да қаламга багишланган бобни

Қалам-ким, наҳнавард-и тезтак-дур,

Азалдин манзили фавку-л-фалак-дур

деб бошлайди. Бунда Ҳазрат мазкур қаламга ишора қилган. Ақл-и аввални **қалам** ва **қалам-и аъло** деб аталишининг вазҳи ақл-и аввалнинг махлуқотнинг ақлий сувратини, тасаввурини яратишдир.

Ақл ўнта бўлиб, аввал Ҳақ таъолодан ақл-и аввал содир бўлган. Ундан яна тўққизга ақл, нафс ва тўққизга фалак содир бўлган. Энг тубандаги ақл камар фалакида бўлиб, **ақл-и фаъвол** деб аталади.

Ғарбда метапсихоз деб аталувчи таносуху-л-арвоҳ ва спиритизм деб аталувчи истихзору-л-арвоҳ деган тушунчалар ҳам мавжуд бўлиб, буларнинг биринчиси руҳни бир танадан бошқа танага кўчиришни, иккинчиси руҳни ҳозир қилишни билдиради. Аммо бу атамалар ботил бўлиб, булардан ҳозир кўплаб фирибгарлар фойдаланмоқдалар.

Солик нафси тазкия¹ қилиш билан бирга ошиқона тарзда сулук одобиши тўлиқ риоя қилиб, ахлоқ-и замима, яъни қораланувчи хулқлардан ҳазар қилади ва ахлоқ-и ҳамида, яъни мақтовли хулқларни қатъий одат қилиб олади. Ҳақ таъоло қабул қилса, шу йўл билан тарийқатда тараққий қилиб, тегишли мартабаларга эришади. Соликнинг эришадиган мартабалари мақом ва муқом деб, киноя тарзида водий, дарё, яъни денгиз деб аталади. Солик тегишли сулук амалида қатъий туриб орқага қайтмаса, мақомда бўлади. Масалан, сулук талабига мувофиқ тавба қилиб, тавбасидан қайтмаса, тавба мақомида бўлади. Мақом мустаҳкам бўлмаган ҳолат ҳол дейилади. Юксак даражада ҳол деганда соликнинг истаги ва ҳаракатсиз Ҳақ тарафидан унинг кўнглига шодлик ёки ғам, сиқилиш ёки ёзилиш, шавқ ёки кўрқув каби кайфиятларнинг келиб кетиши тушунилади. Шу ҳолатдаги соликлар ҳол аҳли деб аталади. Ҳол доимий ҳолатга айланса, мақом бўлади. Мақомлар кўп бўлиб, уларнинг кенг қамровли еттитаси “Лисону-т-гайр”да водий номи билан берилган:

1. **Талаб водийси.** Бунда толиб тарийқат йўлини излайди. Қийналиб дунёвий илинчлар, молпарастлик, жоҳпарастлик, шуҳратпарастлик, кибру ҳаводан қутилиб, нафсу ахлоқини сулук талаби даражасида тазкия қилиб, кейинги мақомга ўтишга муяссар бўлади.

2. **Ишқ водийси.** Бундаги ишқ энг юксак даражада бўлиб, у ошиқни жондан кечиб жон эгасига интиптиради. Ҳазрат

¹ Тазки(й)анинг асли шакли тазкийя. Нафс тазкийяси нафси салбий сифатлардан аритишдир.

ишқ чун қилди вужудунгни адам¹
маърифат водийсиға урдунг қадам

дейди.

3. Маърифат водийси. Бунда турли эътиқод ва сулук йўлларининг беҳад кўплиги, йўлларнинг баъзиси тўғри, баъзиси эгрилиги, лекин мақсад бирлиги аён бўлади. Баъзилар илоҳий маърифат нуридан бахраманд бўлиб, тортган ранжларига яраша мақсадга етадилар, баъзилар йўлдан озиб кетадилар, ўладилар ҳам. Йўлларнинг энг тўғриси Расулуллох йўли эканлиги таъкидланади:

чун сулук ичра кўп эрди ихтилоф,
кўпраги дурд эрди лекин ози соф²

ким равишда софий эрди машраби³
бор эди ул тобиъ-и шаръ-и Набий

4. Истиғно водийси. **Истиғно** – номуҳтожлик. Ҳақ таъоло мустағний, яъни ҳеч нарсага муҳтож эмас ва ҳамма нарсага қодир. Унинг шу сифатига кўра солиқлар турли дахшатли ва бешафқат балолар билан имтиҳон қилинади. Кўпчилик бу синовдан ўтолмайди. Солиқларнинг фақат жуда ози бундан омон чиқишга муваффақ бўлади.

5. Тавҳид водийси. Бу тавҳид ҳол аҳлининг тавҳиди бўлиб, бунинг ниҳойий мартабасида бугун мавжудот, жумладан солиқ Ҳақ нурида ғарқ бўлиб, биргина Ҳақ вужуди қолади.

6. Ҳайрат водийси. Бунда Ҳазрат

ҳайрат айлар тилни гунг-у лол ҳам
ақл зойил ҳушни помол ҳам

дейди.

¹ чун қилди адам – йўқ қилгач.

² дурд – суоқликнинг чўкмаси, соф – чўкма устидаги соф кисми.

³ машраб – ичиш жойи. Кимки Расулуллох шариати йўлидан борса, унинг сулук манбаи соф маърифат бўлади.

7. **Фано водийси.** Бунда соликнинг башарий жиҳати Ҳақнинг илоҳий жиҳатида бутунлай йўқ бўлади. Ҳазрат

йўқ бу водий ичра жуз хомушлук¹
гунг-у кар бўлмағлиг-у беҳушлук

дейди.

Солик кайфиятида содир бўладиган мазкур бухушликлар ва ўзга ҳолатлардаги сархушликларга ўзига хос **усруклук**² деб қаралади ва бу ҳолат **сукр** ҳамда **мастлик** деб ҳам аталади. Бу мастликнинг бевосита сабаби Ҳақ жамолини мушоҳада³ қилиш, унинг шоҳиди бўлишидир. Унинг бош сабаби ишқдир. Чунки соликни шуҳуд, яъни шоҳидлик соҳиби даражасига ишқ келтиради. Аммо ишқнинг таъсир кўлами шахс билан чекланмайди. Бутун борлик, оламларнинг пайдо бўлиши, уларнинг фаолияти ва ривожда ишқнинг таъсири кучлидир. Бинобарин мастлик воситаси май ишқ рамзи қилиб олинган. Ҳақ нури комил солик кўнглида тажаллий қилгани, яъни жилолангани учун жом кўнгил рамзи қилиб олинган. Кўнгилнинг маънодоши сифатида юрак маъносидаги **қалб**, дил ва **фуод** сўзлари ҳам қўлланади. Луғавий жиҳатдан **қалб** юракнинг, **фуод** айнан кўнгилнинг муодилидир. Аммо истилоҳ сифатида **қалб** кўнгил маъносида ишлатилади. Дил луғавий маъносида юрак, истилоҳий маъносида **қалб** каби кўнгил маъносида қўлланади.

Ҳазрат-и Навоий **Ҳайрату-л-аброрда** кўнгил таърифига бир фасл, кўнгилнинг вужуд сайрига уч фасл бағишлаган ва бу уч фаслни **хайрат** деб атаган. Бунга кўнгилнинг хайратга

¹ жуз хомушлук – жим бўлишдан ўзга.

² Мастликнинг арабийси **сукр**, форсийси **мастий**, туркийси **усруклук**. Маст форсий, сукрон арабий, **усрук** туркийдир.

³ Баъзан мушоҳада сўзи **мукошафа**, **мухозара**, **муроқаба** сўзлари билан қисман умумий маънога эга бўлгани учун уларни чалкаш ишлатиш учрайди. Куйидан бошласак, **муроқаба** сулук одобига зид амаллардан сакланишдир. **Мухозара** ҳозир бўлиш, ғойиб бўлишнинг зидди. Истилоҳий маъноси давомли зикр натижасида кўнгилнинг Ҳақ ҳузурда ҳозир бўлишидир. Зикрларнинг афзали **Ло** илоҳа илло-ллоҳ дейилади. **Мукошафа** Ҳақ сифатининг тажаллийси, сифат ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобийси лутф каби, салбийси қаҳр каби. **Мушоҳада** Ҳақ зотининг, яъни ўзининг тажаллийсидир.

тушиши бойис бўлган. Аввалги¹ хайратда кўнгил йўқликдан борлиққа чиқиб, мулк оламидаги, яъни жисмоний оламдаги рангоранг гулларни, турли дарахтларни тамошо қилади ва уларнинг **саббихи-сма раббика-л-аъло** ҳукми билан Ҳақ таъолога тасбих² адо қилаётганларини англаб, хайратга тушиб ҳушидан кетади. **Иккинчи хайрат**да кўнгил мулк оламидан малакут, яъни руҳ оламига³ кўтарилиб, ундаги шамъу машъалларнинг⁴ **ва-зқури-сма раббика ва табаттал илайҳи табтийлан**⁵ ҳукми билан Ҳақ таъолонинг зикри ила машғулликларини англаб, хайратдан эси оғади. **Учинчи хайрат**да кўнгил малакут оламидан бадан мулкига иниб, бу мулк аҳлининг **фа-зқуру:ний азқурукум**⁶ амри билан Ҳақ таъолонинг зикри билан банд эканликларини билиб, хайрат ўйидан куйиб, фано елига соврилиб, висол мақомига эришади.

✓ Ҳазрат-и Навойий кўнгилнинг сифатини фақат соҳибдилларгина билишини айтиб, унга шундай таъриф беради:

эй-ки кўнгул васфи байон айладинг
сен бу кўнгулни не гумон айладинг

гулшан-и жисминг аро гул ғунчаси
бутса гумон этма кўнгул ғунчаси

ғунча эмас-ким бу кўнгул қон эрур
йо бўйалиб қон аро пайкон⁷ эрур

¹ Мумтоз ўзбек тилида **биринчи** ўрнида **аввалги** ишлатилади.

² Яъни: бенихоят юксак эгангнинг шаънига тасбих (субхона-ллоҳ ўта пок ва нуқсонсиздур) айт (Аъло сурасининг биринчи ояти).

³ Малакут маъно олами ҳам дейилади. Чунки руҳни жисмининг маъноси деб ҳам билиш мумкин. Бу ҳол сўзда яққол кўринади. Сўз лафз ва маънодан иборат. Сўз айтилганда эшитилади, ёзилганда кўринади. Бу унинг зохири, яъни ҳис қилинадиган жиҳати. Маънони лафзсиз ҳис қилиб бўлмайди. Бу унинг ботини, ички жиҳати. Аммо сўздан мурод маъно бўлгани учун у бирламчидир.

⁴ Шамъ илохий нур ёғдуси бўлиб, солиқ кўнглини ёритади. Машъаллар мазкур ёғдунинг турланишини ва таъбирни кучайтириш учун берилган.

⁵ Яъни: парвардигорингнинг исмини зикр қил ва дунёдан кечиб, унга бутунлай юзлан (Муззамил сураси, 8-оят).

⁶ Яъни: мени эслангиз, мен ҳам сизни эслайман (Бақара сураси, 152-оят).

⁷ Пайкон – ўк бошоғи, уни ўк деб тушуниш хато.

йўқ-ки бу бир шакл дурур ранг-у бу¹
ҳар не керак бўлсун агар бўлса бу

гар бу дурур ҳар нима-ким жони бор
жисмида бу ғунчасифат қони бор

ҳам ани Дажжол топиб ҳам Набий
Ийси² ила тенг-му бўлур маркаби³

гар бу эса хожа⁴ ўзин муттасил⁵
қайси кўнгул бирла дегай аҳл-и дил

бу-ки кўнгул дерсен эрур бу йурак
исм кўнгул бирла анга муштарақ

кўнгул эрур булбул-и бў:стон-и роз
қудс ҳаримида⁶ бўлуб жилвасоз

ройиҳа-йи⁷ жаннат-и аъло ҳам ул
партав-и мисбоҳ-и тажалло⁸ ҳам ул

солик ани арш-и муалло⁹ деди
суфий ани олам-и кубро¹⁰ деди

айн-и назоҳатда¹¹ бу азал жаҳон
барча жаҳон аҳли кўзидин ниҳон

¹ Яъни оддий юрак кўнгилининг шакли, ранги ва белгиларидан иборат бўлиб, унда кўнгилининг моҳияти, Ҳақ таъолога алоқадор жиҳати йўқ.

² Ийси – Ийсо алайҳи-с-салом. Сўз охиридаги **о** алиф-и максура, яъни йо харфи билан ифодаланган ҳолларда вази ва кофия талаби билан **и** деб ўқилди, маъно – маъни, лайло – лайли сингари.

³ Маркаб – улов. Ийсо алайҳи-с-саломнинг улови эшак эди.

⁴ Яъни кўнгил. Иккинчи кўнгил кўчма маънода: қайси кўнгил бирла – нимага асосланиб.

⁵ Муттасил – узлуксиз.

⁶ Қудс ҳарими – номаҳрамларга, бегоналарга ҳаром қилинган нуруний маҳлуқот макони. Қудс, қудсга дугатларда жаннат деган маъно ҳам берилган.

⁷ Ройиҳа – хушбуй ис.

⁸ Партав – ёлқин; мисбоҳ – чирог; тажаллий – жилोलаниш. Бу сўз кофия талаби билан тажалло бўлган.

⁹ Арш-и муалло (тоқсақ курси) дан мурад олий даража.

¹⁰ Олам-и кубро (узлуғ олам) дан мурад бутун жаҳонни ўз ичига ола олинган.

¹¹ Назоҳат – айбдан йирек бўлиши.

Каъба-ки бўлб оламнинг қибласи
қадри йўқ андоқ-ки кўнгул каъбаси-

ким бу халойиққа эрур саждагоҳ
ул бири холиққа эрур жилвагоҳ

Маънавий шароб

Ирфон¹ аҳли таъбирида дунёда ичиладиган ичкилик суварий², маъно оламидаги³ ишқ, завқ беҳушликка нисбатан қўлланилган шароб номлари маънавий деб аталади. Маънавий шароб махсус маънода қўлланганда Ҳақ васлига етишган солиқларнинг ишқ галабасидан мағлуб бўлган, яъни хушини йўқотган, мутлақ маънода мазкур мақомга эришмаган солиқлардаги завқ ва ҳайрат ҳоллари тушунилади.

Шароб⁴ деб ишқу муҳаббатга айтилар экан, энди ишқни ўрганамиз. Бу ҳақда аниқ илмий маълумот олиш учун Мавлоно⁵ Жомий ва ҳазрат-и Наойийга мурожаат қиламиз. Мавлоно ўзининг **Лавомий⁶** асарида ишқу ошиқ ва маъшуқнинг моҳияти, уларнинг содир бўлиш сабаблари ва

¹ Ирфон Ҳаққа эришиш толибларининг илму амаллари бўлиб, у амалий ва назарий шакллarga эга. Амалий ирфон сулук воситасида васлу фано макомига эришишдир. Назарий ирфон мазкур илму амалларнинг баънидан иборат. Ирфонни эгаллаган киши **ориф** бўлади. Ирфон маъносида маърифат сўзи ҳам қўлланади.

² Суварий суврат, яъни шаклга оид дегани. Жисм маънонинг шаклланиши натижасида бор бўлгани учун уни суварий дейилади.

³ Маъно олами Ҳазрат-и хамс, яъни Ҳақ нурининг hozир бўладиган беш мартабасининг биридир. Бу руялар олами бўлиб, унинг хусусиятлари юқорида баён килинди. Ҳазрат-и хамс ҳақида қаралсин: Рустамий, Ҳазрат-и хамс Абдурахмон Жомий талкинида. Эрон-афғон филологиясининг долзарб муаммолари. Т., 2009. с.17-19.

⁴ Мумтоз адабиётда шаробнинг мана бу маънодошлари қўлланади: май, саҳбо (кизил шароб); бода (хом шароб), бода-йи ноб (хеч нарса қўшилмаган шароб, русчаси сухое вино), райҳоний (кўкимтир, хушбуй шароб), мудом (дойимий шароб), роҳ (шодланиш назарда тутилади), мул, чоғир, хамр.

⁵ Мавлоно мавломиз дегани. Но арабчада – миз маъносидаги қўшимча. Мавло – қўлловчи, раҳбарлик қилувчи. Мавлено – олимлар жамоасига бошчилик қилувчи алломага айтиладиган илмий унвон.

⁶ Лавомий – ломиъа (ёлқин)нинг кўплиги. Мавлоно Жомийнинг бу асари Ибни Фориз Мисрийнинг хамрия касидасининг шарҳидан иборат.

турларини гўзал бир услубда баён қилган. Қуйида шу асарнинг мазмунини Дехлида Мужтабо матбаасида босилган тошбосма нусхасидан содда қилиб, олиб берамиз:

Азалларнинг азалида Ҳақ таъолонинг ёлғиз ўзи мавжуд бўлиб, бошқа ҳеч нарса йўқ эди¹. Зотида мавжуд бўлган камолу жамоли² ва сифатларини³ ўзида ўзи билар, кўрар ва ҳеч нарсага муҳтож эмас эди⁴. Аммо бу зотий камол зимнида **жило** ва **истижло**⁵ деб аталувчи ўзидан ўзгани назарда тутган **асмойий**⁶ камол мавжуд эди. Ҳақ таъолонинг ўзи ошиқ, ўзи маъшук ва ўзи ишқ эди. Бу ҳол мазкур исмларнинг зухурига истак ва ҳаракат пайдо қилди. Мана шу истак ва ҳаракат ҳамма ишқларнинг, ҳамма маҳаббатларнинг⁷ манбаи бўлди. Ҳамма ишқлар, ҳамма маҳаббатлар, ҳамма аҳилликлар, ҳамма майллар мазкур исмларнинг таайюн сувратлари⁸ ва шаклла-

¹ Мавлоно бу фикрга қуйидаги ҳадисни далил қилиб келтиради: **Кона-ллоҳу ва лам йақун маъаху шайъун** – Аллоҳ бор эди ва у билан бирга ҳеч нарса йўқ эди.

² Камол жамол ва жалоудан иборат. Жалол – қаҳр. Оламнинг яратилишида қаҳрнинг иштироки йўқ. Шунинг учун бу ўринда жалол зикр қилинмаган.

³ Ҳазрат-и Навоий Ҳақ таъолонинг саккизта субутий, яъни собит бўлган, тасдиқланган сифатини келтиради: Алишер Навоий. Сирожу-л-муслимин. Т., “Мерос” – “Нур” – 1993. с. 14. Бобур Мирзо бу сифатларнинг кўриш ва эшитишини бирлаштириб етита қилиб беради: Захириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин. Т., “Мумтоз сўз”, 2011, с.15-18. Бу шаръий ақийда. Сифатнинг ирфоний таърифи шундай: Ҳақнинг сифатлари икки қисм. Бири зотий сифатлар, яъни Ҳақнинг азалий собит сифатлари – мавжудлик, қадимлик (азалийлик) ва бирлик. Иккинчи қисм сифатлар феълий бўлиб, булар **ризо**, **рахмат**, **норозилик**, **ғазаб** кабидир.

⁴ Бунга Куръондан **Инна-ллоҳа ла-ғаниййун ғани-л-ғолими:н** (Аллоҳ оламларга ҳеч муҳтож эмас – Анкабут, 6-оят) далил қилиб келтирилади.

⁵ **Жило** – товланиш; **истижло** – ўзига-ўзи товланиш.

⁶ **Асмойий** – исмларга оид. **Асмо** исмнинг кўплиги. Барча махлуқотнинг исми Ҳақ илмида мавжуд.

⁷ **Маҳаббат** ҳозирги муҳаббатнинг асил шакли. Маҳаббат кўнгилнинг гўзаллик ва эзгуликка бўлган майлидир. Маҳаббат икки турдан иборат дейилади: **авом маҳаббати** ва **хос маҳаббати**. Авом маҳаббати кўнгилнинг сифот жамолини, хос маҳаббат эса зот жамолини кўришга интилишдир. Маҳаббатнинг ўта кучлиси ишқдир.

⁸ Яъни аён бўлиш шакллари. **Таайюн**нинг асил шакли **таъайюн** бўлиб, бунинг асил луғавий таржимаси **айнлашиш**дир. Бу тақдирда **айн** шахс, яъни якка мавжуд маъносидадир. Шунга биноан **таъайюн** махлуқотнинг ўз хоссаларини эгаллаб, бир-бирдан ажраб яққаллашини англатади. Шариадаги **фарз-и айн** иборасида ҳам **айн** мазкур маънода бўлиб, у ҳар бир шахсга фарз деганидир. **Ҳар бир шахс** мазмунан **ҳамма шахсга** тенгдир.

ниш мартабаларидан¹ иборат. Ҳамма ҳуснлар, жамоллар, фазллар ва камоллар Ҳақ таъоло камол ва жамолининг тармоқларидир. Ҳақ таъоло махлуқотни яратиши билан ўзининг уларда акс этган жамолини ошиқлар кўзи билан тамошо қилади.

Маҳаббат ҳақиқий жамилнинг² ўз камолига жамъан ва тафсилан³ майлидир. Бу ё жамъ мақомидан жамъга ё жамъдан тафсилга ё тафсилдан жамъга бўлади. Жамъдан жамъга мақомида зот кўзгусида зот жамоли воситасиз шуҳудир. **Жамъдан тафсилга** бўлганда ул ягона зот ҳадсиз ва чексиз мазҳарларда ўз жамолининг ёлқинларини мушоҳада ва ўз сифотининг камолини мутолаа қилади. **Тафсилдан тафсилга** – инсоннинг мутлақ жамолни жисм оламидаги мавжудот кўзгусида мушоҳада қилишидир. Булар ўткинчи жамолни ниҳойий мақсуд деб биладилар ва васлдан шод, фироқдан ғамгин бўладилар. **Тафсилдан жамъга** хосларнинг Ҳақ таъолонинг зоти ва сифотини кўзлаб фикру амал қилишдир.

Жамолу камол маҳаббати **Инна-ллоҳа жами:лун йухиббу-л-жамол** (Аллоҳ гўзалликни севучи гўзалдир) ҳукмига кўра унинг зотий сифатидир. **Халақа-ллоҳу-т-таъоло Одама ъало сувратих** (Аллоҳ таъоло Одамни ўз сувратида яратти)дан у Одамга ўз сифотини берди. Бинобарин инсоннинг ҳусну жамолга муштоқлигида ўша зотий маҳаббат бор.

Ошиқ ва муҳибларнинг тафовут даражаси маҳбуб даражасига боғлиқ. Маҳаббат даражаларининг аълоси Ҳақ

¹ Махлуқот таайюннинг бош мартабаси таъайюн-и аввалдир. Маъно оламидаги бу мартабада махлуқ на маънан ва на айнан зухур этади. Шу оламнинг иккинчи қисми бўлган таъайюн-и сонийда махлуқот бир-биридан илман фаркланади. Бу мартабада махлуқот аъйон-и собита деб аталиб, сувар-и илмийа, яъни маънавий суврат (шакл) олган айнлар деб изоҳ берилади. Учинчи мартаба нуроний махлуқотники бўлиб, арвоҳ олами ва малакут деб аталади. Тўртинчиси нисол, жисмнинг тасаввур мартабаси. Бешинчиси жисм мартабаси бўлиб, мулк олами деб аталади. Олтинчиси инсон мартабаси бўлиб, ҳамма мартабаларни ўз ичига олади.

² Яъни Ҳақ таъоло.

³ Жисм оламида махлуқот чексиз кўп. Бу ҳолат тафсил ва тафрика (фаркланиш) деб аталади. Уларнинг орасидаги фарк олий мартабада йўқолиб, тафсил, тафрика жамъланади. Шунга биноат бу ҳолат жамъ деб аталади. Жамънинг ниҳойий ҳолати жамъу-л-жамъ дейилади.

таъолонинг ўзига бўлган маҳаббатдир. Бу даражадаги муҳибнинг кўнглини ишқ ўти эгаллайди, унда бу ўтни ўчиришга куч етмайди. Бунинг тубанида Ҳақ таъолонинг маҳаббатига унга тегишли бўлган нарсалар, масалан маърифат воситасида эришишдир. Бу мартаба соҳиблари дунёвий роҳат ва ухравий лаззат талабида бўладилар. Мазкур маҳаббатлардан ташқари яна асмо ва сифот ҳамда афъол ва осор¹ маҳаббатлари бор. Асмойий ва сифотий маҳаббат соҳиби баъзи инъом, эъзоз, икром каби асмо ва сифатларга кўнгили боғлайди. Афъолий ва осорий маҳаббат соҳиби ўзига ёққан нарса ва ҳодисаларни жон жаҳди билан қабул қилади, ёқмаганидан қатъият билан юз ўгиради.

Маҳаббатларнинг энг куйидагиси осорий маҳаббатдир. Бу ҳусн деб аталувчи осор жамолига тааллуқлидир. Ҳусн ё маънавий ё суварий бўлади. Маънавий ҳусн мутаносиб адолат, ахлоқ ва эзгу сифатлардан, суварий ҳусн мучаларнинг таносибидан иборат.

Инсон ҳуснининг ошиқ ва муҳиблари тўрт табақадан иборат. Авло² табақага **оқ кўнгиллилар (равшандилон)** мансуб. Буларнинг нафси шаҳватдан пок, кўнгиллари табиат чирқларидан куйилган бўлиб, улар Ҳақ жамолини мушоҳада қилишдан ўзгани ўйламайдилар.

Иккинчи табақага **покбозлар** мансуб бўлиб, мазҳарларнинг етуги бўлмиш инсон мазҳари буларнинг вужудига ишқ ўтини ёқиб, суварий ҳусндан илоҳий ҳуснни мушоҳада қилишга олиб келади, яъни буларни мажозий ишқ ҳақиқий ишққа йўллаб, мақсадга етказилади. **Алмажозу қантарату-л-ҳақи:қа** (мажоз ҳақиқат кўприги) ҳукми амалга ошади.

Учинчи табақа **тутқунлар (гирифторон)**га мансуб бўлиб, булар маҳбуб алмаштириш билан машғул бўладилар. Гўзалроқ деб топилса, янгидан янгиларига кўнгили қўядилар.

¹ Афъол феълнинг кўплиги, осор асар (из)нинг кўплиги.

² Ҳозир баъзи қаламкашлар авло ўрнида хато равишда устувор сўзини ишлатмоқдалар. Бу ҳол русча приоритет ва приоритетныйни нотўғри таржима қилиш ва устуворни устун деб тушуниш натижасида юз берган. Ҳолбуки устувор мустаҳкам дегани. Ҳазрат-и Навойий Аҳду паймонимда мен устувор эй дўстлар дейди.

Тўртинчи табақа булганганлар (олудагон)дан иборат бўлиб, буларнинг нафс-и амморалари ўлмаган ва шахват ўти сўнмаган. Булар ҳақиқий маҳбубни бутунлай унутганлар ва ҳаво-йи нафсни ишқ деб атайдилар.

Ҳазрат-и Навоий ишқ ва ошиқларни уч қисмга бўлади: 1) авом ишқи; 2) хавос (хослар) ишқи; 3) сиддиқлар ишқи. Ҳазрат авом ишқи никоҳ билан тугайди, дейди. Иккинчи қисм хавос ишқи-дур-ким хавос ул ишққа мансуб-дурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок йузга солмоқ-дур ва пок кўнгул ул пок йуз ошубидин¹ кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқ-и покбоз маҳбуб-и ҳақиқий² пок жамолидин баҳра олмоқ.³ Ошиқларнинг бу табақасини мавлоно Жомий ҳам покбозлар деб атаган эди. Мавлоно билан Ҳазрат ҳам шу табақага мансубдурлар.

Учунчи қисм сиддиқлар ишқи-дур-ким алар Ҳақнинг тажаллийот-и жамолига мазохир⁴ воситасидин айру волиҳ-у⁵ мағлуб-дурлар ва ул мушоҳада беҳудлигида шуъу:р алардин маслу:б⁶. Шуху:длари истиғроққа⁷ йеткан ва ул истиғроқдин истихлок⁸ мақомин ҳосил этган. Агар ҳаводис⁹ йели сипеҳр гулшани авроқин¹⁰ учурса аларга андин хабар йўқ ва анжум¹¹ гулбаргларни ҳар сари совурса аларга андин асар йўқ.¹² Мавлоно Жомий буларни равшандилон деб атаган эди.

¹ Ошуб – кўзғалиш, кўзғалон.

² Яъни Ҳақ таъоло.

³ Навои. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. Москва – Ленинград, 1948. с. 94.

⁴ Мазохир – мазҳарнинг кўплиги. Сиддиқлар халқдан бутунлай узулган бўлсалар, покбозлар халқ хизматида бўладилар, покбозлик оммабон ва оммавийроқдир. Бинобарин Мавлоно ва Ҳазрат покбозликни танлаганлар.

⁵ Волиҳ – Ҳазратнинг асарларидаги бу сўзни вола деб ўқиш хато. Чунки бундаги х ўзақ товуши бўлиб, а га айланиши мумкин эмас. Волиҳнинг маъноси машшук ва ишқ таъсирида эсдан оғишдир.

⁶ Маслуб – жудо бўлган.

⁷ Истиғроқ – ғарқ бўлиш.

⁸ Истихлок – ҳалок бўлиш, бу ўринда фано маъносига.

⁹ Ҳаводис – ходисанинг кўплиги.

¹⁰ Авроқ – варақнинг кўплиги.

¹¹ Анжум – нажм (юлдуз)нинг кўплиги.

¹² Маҳбубу-л-кулуб, мазкур нашр. с. 97.

Ҳазрат-и Навойий шоирларни тўрт табақага бўлади. Биринчи табақага ишқдаги сиддиқлар мартабасидаги шоирларни киритади. Бу табақага мансублар Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румийдир ва йана ҳам авлийо-йи огоҳ-у машойих-и аҳлу-ллоҳ бор-ким буларга татаббуъ қилиб-дурлар.¹ Иккинчи табақага Ҳазрат ишқдаги покбозлар мартабасидаги шоирларни киритган. Булар Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий, Заҳириддин Санойий, Шайх Авҳадиддин. Ҳазрат буларни ҳақиқат асрорига мажоз тари:кин махлут² қилиб-дурлар³ дейди.

Ҳазрат Мавлоно Жомийнинг мазкур табақаларнинг ҳар иккаласи тарийқида ижод қилганини таъкидлайди: ҳақи:қат-у мажоз тари:қида комил ва илми иккаласи тари:қида вофий-у шомил азм аҳлининг муқтадо-ву имоми Ҳазрат-и Шайхулислом мавлоно нуру-л-милла ва-д-ди:н Абдурахмону-л-Жомий наввара-ллоҳу марқадаҳу⁴ ва қаддаса сирруҳ-дур-ким⁵ аввалғи табақа равиш-у каломида ҳам шарифмақол⁶ ва сўнгғи табақанинг адоси латойифида⁷ ҳам соҳибкамол.⁸

Учинчи табақага мансуб шоирлар Камол Исфаҳоний, Хоқоний Ширвоний, Хожу-йи Кирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол Хўжандий, Анварий, Заҳир Форёбий, Абдулвосиъ, Асир Хайлнй, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котиб Нишопурий, Шоҳий Сабзаворий. Булар мажозий шеър соҳиблари: мажоз тари:қи адоси алар

¹ Махбубу-л-кулуб. мазкур нашр. с. 27.

² Махлут қилмоқ – аралаштирмақ.

³ Шу асар, с. 28.

⁴ Аллоҳ унинг етган ерини, яъни қабрини нурга тўлдирсин.

⁵ Аллоҳ унинг қабрини муқаддас қилсин. Бу дуодаги сир сўзи роз маъносида эмас, қабр маъносида бўлиб, Ҳаққа етишган азизларнинг қабрига нисбатан ишлатилади. Бундай аташнинг важҳи у зотларнинг сирлилигидир.

⁶ Шари:фмақол – сўзи шарафли.

⁷ Латойиф лати:фанинг кўплиги. Лати:фанинг мутлак маъноси теран мазмунли фасих калом, махсус ирфоний маъноси сўз билан ифодалаб бўлмайдиган қолга ишора ва кўнгилга келадиган илохий файз.

⁸ Мазкур асар, мазкур саҳифа.

назмиға ғолиб алар бу шеваға кўпрак роғиб-дурлар.¹ Тўртинчи табақага мансуб жамоъати:-ким назм-и фақат била хушнуд-у хурсанд ва розий-у бахраманд-дурлар ва йуз машаққат била бир байт-ким боғлайтурғайлар даъво овозасин йетти фалақдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ-у маъориф нўшидин² ҳаловат³ назмларида не шавқ-у ишқ ўтидин ҳарорат⁴.

Сиддиқ ва покбозлар ишқни шаробга, комил орифнинг маърифатга тўлган кўнглини жомга⁵ ўхшатганлар. Ҳазрат-и Навоий ҳам покбоз бўлгани учун шу ақийдада бўлган. У “Ҳазойину-л-маъоний”нинг биринчи ғазалида жому майни илтизом⁶ қилади, яъни ҳамма байтларда зикр қилади. Ғазалнинг матлаи⁷

ашрақат мин акси шамси-л-ка‘си анвору-л-худо⁸
йо:р аксин майда кўр деб жо:мдин чикди садо

Бу ғазалнинг шарҳлари нашр қилинган. Буларнинг бири каминаники бўлиб, “Шарқ юлдузи” ойномасида ва “Адиблар одобидан адаблар”да босилган⁹. Аммо бу нашрларда мақтадаги охирги сўзлар хато босилган. Бирида ҳардам “ҳам дам”, иккинчисида ҳам “дар” деб босилган. Яна “Шарқ юлдузи”даги 6-байтдаги лафзин дегандаги иккинчи сўз тушиб қолган. Иккинчи шарҳ Нажмиддин Комилов қаламига мансуб.¹⁰

¹ Мазкур асар, мазкур саҳифа.

² Нўш – шарбат.

³ Ҳаловат – ширин маза.

⁴ Мазкур асар, с. 29.

⁵ Мумтоз адабиётда жомнинг куйидаги маънодошлари бор: ка‘с (коса), паймона, тўстаган, аяк, соғар, ратл. Ратл аслида дон ўлчайдиган идиш.

⁶ Илтизом – таъкид учун сўзни такрорлаш санъати.

⁷ Ғазал ва қасиданинг биринчи байти матлаъ, охиргиси мактаъ деб аталади.

⁸ Яъни коса, куёшининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб чикди. Бундаги ка‘с, яъни жом комил муршидининг кўнглидир.

⁹ Алибек Рустамов. Шоирнинг биринчи ғазали. Шарқ юлдузи, 1987 йил, 2-сон, с. 176-179; Алиблар одобидан адаблар. “Маънавият”, Т., 2003, с. 63.

¹⁰ Н.Комилов. Навоий ғазаллари (насрий баён ва шарҳлар). Навоий ва ёшлар тарбияси, Т., 2010. с. 11-15.

Ишқнинг рамзи сифатида шароб олинишининг сабабларини мавлоно Жомий асосли равишда мазкур Лавоминъ асарида баён қилган. У ишқу маҳаббат билан майнинг ўхшаш жиҳатларидан ўнтасини баён қилган.

Биринчиси, май ўзининг аслий ўрни бўлмиш хум ичидан ўзганинг таъсирсиз ўзидан ўзи қайнаб, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилганидек, ошиқлар кўнглидаги яширин ишқ ҳам ғалаён қилиб зуҳур этишга интилади.

Иккинчиси, май ўз зоти ҳаддида муайян бир шаклга эга эмас, қайси идишга тушса, шу идишнинг ички шаклини олади. Худди шунингдек, ишқ аслан мутлақ бўлиб, унинг зуҳурида маҳаббат аҳлининг қобилияти ва истеъдодига яраша содир бўлади. Ошиқлар орасидаги тафовут ишқнинг зотий хусусиятига эмас, уларнинг кўнгил идишига боғлиқдир.

Учинчиси, майнинг ҳам, ишқнинг ҳам сироти ялли жараёндан иборатдир. Май кишининг ҳамма аъзосига таъсир қилганидек, ишқ ҳам ошиқнинг қону жонига кириб унинг бутун вужудини эгаллаб олади.

Тўртинчиси, май ўзининг ичкучисини, ишқ севгучини марду сахий қилиб қўяди.

Бешинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини кўрқмас ва ботир қилиб қўяди.

Олтинчиси, май ҳам, ишқ ҳам киши бошидан кибру ҳавони учиради ва ниёзу тавозуга туширади.

Еттинчиси, май ҳам, ишқ ҳам сирни фош қилади. Асрлар давомида аён бўлган ҳақиқату маърифат сирларини ишқ юзага чиқаради.

Саккизинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини бухуш қилади. Аммо ишқ бухушлиги сезгирлик ва огоҳликнинг энг олий мартабасидир.

Тўққизинчиси, майпараст майни ичган сари яна кўпроқ ичгиси келади, ишқпараст ҳам, ишқ дардига мубтало бўлган сари яна ортиқроқ берила боради.

Ўнинчиси, май ҳам, ишқ ҳам номусу ҳаё пардасини кўтаради.

Ишқнинг май билан ўхшаш томонлари кўп, лекин оқибат жиҳатидан улар бир-бирига тамоман зид.

Натижа эътибори билан май захр ва ишқ нўш экан, нима учун ишқни май билан таъбир қилинади, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг жавоби Мавлонога кўра шундай:

Тажрибасиз, хом ёшлар ва айрим нафс-и аммораси қаримаган қариларнинг тасавурида ичкилик бор неъматларнинг энг олийси ва мастлик лаззатларнинг энг лазизидир. Агар, ичмай ҳавас қилувчиларни ҳам ҳисобга олсак, бундай хато тасаввурга эга бўлганлар дунёда жуда кўп. Бинобарин ишқ “май” деб аталганда, биринчидан, мавзуга кўпчиликнинг диққати тортилган бўлади, иккинчидан, май билан ишқ орасидаги ташқи ўхшашлик билан ички зиддият лаззатталабларга равшан бўлиб, мутлақ лаззат ҳақиқий ишқда эканлиги аён бўлади.

Суварий шароб

Юқорида шароб маънавий ва суварий бўлишини ҳамда маънавий шароб ишқни, суварий шароб ичкиликнинг ўзини билдиришини айтган эдик. Навойийхонларнинг аксарида Ҳазратнинг асарларида келган майни ҳамма ҳолларда ҳам маънавий май деб тушуниш бор. Бу тўғри тасаввур эмас. Ҳазрат ўрни билан суварий майни ҳам зикр қилади. Масалан қуйидаги байтдаги биринчи бода маънавий май, иккинчи бода суварий май:

эй Навойий бо:да бирлан хуррам эт кўнглунг уйин
не учун-ким бо:да келган уйга қайғу келмади

Бу байтдаги биринчи боданинг маънавийлигини кўнгул уйидан, иккинчисининг суварийлигини уйнинг масканлигидан биламиз. Орифона эътикодга кўра суварий мавжудот

маънавий мавжудотнинг осори эканлиги ҳисобга олинса, иккинчи ҳолатни биринчи ҳолатга далил деб билиш мумкин бўлади. Бундай васфни кўрган баъзи китобхонлар Ҳазрат ва унинг бошқа эътиқоддошларининг ичкиликка муносабати ижобий экан деган қарорга келганлар. Бу ҳам тўғри эмас. Фалсафа даражасида таъбир қилинса, адабий асарнинг маъноси (мазмуни) ва суврати (шакли) бор. Васфдаги ҳақиқий ҳолат маънода бўлади. Сувратдагиси бадийликни ифода қилади. Ҳазратнинг ичкиликка бўлган муносабатини билиш учун майнинг асар маъносидаги васфини ўқиш керак. Ҳайрату-л-аброрнинг ўн бешинчи бобида ичкилик ва ичкучи қаттиқ мазаммат қилинади. Ичкучининг урилиб, йиқилиб шикастланиши, балчиққа буланиши, кўнгли айниб қусиши, болаларнинг унга тош отиши айтилади. Ҳазрат унинг безорилиги ҳақида шундай дейди:

ул-ки ичиб бодани паймонадин
маст чиқар кўйга хумхонадин

манглайи-ким томға тегиб қон бўлуб
бошида дастори пари:шон бўлуб

элга қилиб ҳамла йомон ит кеби
қайси йомон ит қопаған ит кеби

Ҳазрат бобни ичкучиларни тавбага ундаб тугатади:

тавба эрур журмға¹ топмок вуку:ф²
оллидағи йўлини кўрмак махуф³

билса-ки Ҳақ хозир эрур барча вақт
қилганиға назар эрур барча вақт

кўнгли ора тушса малолат ўти
жонини куйдурса хижолат ўти

¹ Журм – гуноҳ.

² Вуку:ф топмок – анг.тамок.

³ Махуф – хавфли.

йетса бу ҳолатда тафаккур анга
қилганидин бўлса танаффу¹ анга

собика-йи² лутф-и илоҳий йетиб
жозиб-йи номутаноҳий³ йетиб

ўзлугидин қилса жудо⁴ Ҳақ ани
қўймаса ўз ҳолига мутлақ ани

ту:бу ила-ллоҳ⁵ ила топса футух
бўлса бу тавба-ки топиб-дур Насух

Ҳақ бу карам қилмаса нетсун киши
ўзлуги бирла нечук этсун киши

Маст-и аласт

Ҳайрату-л-аброрнинг Ҳайрат ва Мақолат бобларида маънавий май тилга олинади. Бобларнинг охириги икки байти⁶ соқийга мурожаат билан бошланади ва бу мурожаатда боб мазмунига мувофиқ равишда Ҳазратнинг тилаги билдирилади. Соқий адабий суннатга кўра мутлақ файз сохиби,

¹ Танаффу^р – нафратланиш.

² Собика – олдиндан бир ишнинг амалга ошишига сабаб бўладиган нарса. Яъни Ҳақ тақдир қилган лутф.

³ Жозиб-йи номутаноҳий – чексиз жозиб-йи Ҳақнинг чексиз ўзига тортиш қуввати.

⁴ Яъни фано мақомига эриштиради.

⁵ Яъни Аллоҳга тавба қилингиз. Таҳрим сурасининг саккизинчи оятдан Оятда насухона (бузулмайдиган) тавбанинг қабул бўлиши айтилади. Маснавий-и маънавийда келтирилган ҳикоятга биноан Насух киши оти сифатида ҳам ишлатилади.

⁶ Павойишшунослар орасида бундай байтларни соқийнома дегучилар бор. Нома китоб маъноси билан алоҳида асар номига қўшилади. Асар ичидаги байтларни соқийнома, муғаниийнома деб бўлмайди. Соқийнома, таашшукнома, лаҳномалар мусокил асарлардир. Агар биз бир асар ичидаги байтларни нома дейишни маъқул кўрсак, Ҳазратнинг дostonлари баҳорнома, киннома, джироннома, васлонома, суҳбатнома каби кўплаб бўлақлардан иборат бўлади. Бинобарин мақур фикрни олинмади фикр деб бўлмайди.

яъни Ҳақ таъоло, Кавсар соқийси ва комил муршид маъноларида қўлланади. “Ҳайрату-л-аброр”да иймон мақолати қуйидаги байтлар билан тугайди:

соқий ўлубмен май-и иймон кетур
жисмима иймон майидин жон кетур

қуйма бугун жомима даврон майи
жоним ол оғзимға қуй иймон майи

Бу ерда соқий Ҳақ таъоло. Ўлубмен ... жон кетурдан мурод мени гафлат босиб ҳақиқатдан йироқлашдим, иймонимга қувват бериб, ҳушимга келтир, деган дуо. Бундан Ҳазратнинг иймони сусайган пайтлар бўлган экан деган ҳулосага бориб бўлмайди. Банда, инсон сифатида унинг иймони болалиқдан умрининг охиригача бақувват бўлган. Бунининг илми, ижоди ва амалидан билиш мумкин. Гап шундаки, инсон бандалиқни олий даражада бажо келтирса ҳам Ҳақ таъолонинг шаънига етарли даражада бўлмайди. Ҳар қанча айтилган ҳамду сано, тасбиҳлар, куну тун қилинган ибодатлар, ҳисобсиз эзгу амаллар Парвардигорнинг инсонга кўрсатган марҳамати олдида ҳечдир. Шунинг учун Ҳаққа ажзу нийоз изҳор қилинади. Хатто пайгамбарлар ҳам доимо истиғфор айтганлар.

Қуйидаги байтда соқий кавсар соқийси:

со:қий ул учмоқ¹ суйини бедаранг²
тут-ки эрур дўзах ўти анда ранг³

¹ Учмоқ – жаннат. Учмоқ суйи – кавсар суви.

² Бедаранг – кечикмасдан.

³ Ранг – Ҳақ таъолонинг зоти рангсиз ва бутунлай нишонсиздир. Махлуқот турли гус олади. Ранг араз ҳисобланади. Аразнинг бор бўлиши жавҳар ёки маҳаллга боғлиқ. Зотнинг борлиги ҳеч нарсага боғлиқ эмас. Маҳалл – ҳулул ўрни. Ҳулул – ҳолнинг маҳаллга ўрнашиши. Ҳолл – ўрнашувчи. Мана шу ҳолат назарга олиниб, ранг орифона таъбирда махлуқотга нисбатан қўлланади.

йо:р йузи¹ йо:ди била шо:д ўлай
дўзах ила равзадин озод ўлай

Демак Ҳазратга жаннат эмас, Ҳақ таъолонинг ўзи керак экан. Бу талаб унинг девонларида ҳам изҳор қилинади. Қитъаларнинг бирида

зо:хид сенга ху:р менга жонона керак
жаннат сенга бўлсун менга майхона керак

дейди. Ҳазратнинг девонларида маст-и аласт ва жом-и² аласт иборалари кўп зикр қилинади. Фаройибу-с-сиғардаги 77-ғазалнинг мақтаи шундай:

тонг эмас бўлса Навойий маст то шом-и абад³
ким азал субҳида бўлмиш қисмати жом-и аласт

88-ғазалнинг 5-байти:

мени усрук кўрубон жомим ушатма эй шайх-
ким бу йанглиғ мени маст эткан жом-и аласт

Шу девондаги таржиъбанд шундай бошланади:

кетур со:қий ул май-ки субҳ-и аласт
анинг нашъасидин кўнгул эрди маст

Наводиру-ш-шабобдаги 76-ғазалнинг 6-байти:

тун-у кун маст эсам эй шайх мени йозгурма
соғ ўлур-му киши-ким ичти май-и жом-и аласт

¹ Йор йузи, важху-л-хақ – Ҳақнинг зоти ва файёзлик жиҳати. Бу Раҳмон сурасининг 26-27-оятларига асосланган таъбир. Бу оятларда Ундаги (ер юзидаги) ҳамма кимсалар фонийдир, фақат жалол ва икром соҳиби парвардигоринг боқийдир дейди.

² Бу тақдирда жом май маъносида. Ҳазрат жом-у май лафзин деган бир исм ила қилғай адо деган.

³ Азалий мастлик абадий бўлади, дейилади.

77-ғазалнинг 6-байти:

зо:хид айтур-ким май ичма ваҳ анинг ҳукми била
соғ ўла олғай-му маст-и бода-йи жом-и аласт

Аласт Аъроф сурасининг 172-оятидан олинган. Бу оятда азалда Ҳақ таъолонинг одам зурриёти билан бўлган мийсоки, яъни аҳди баён қилинади¹: ва из ахаза раббука мин бани: Одама мин зуҳу:риҳим зуррийотаҳул ва ашҳадахум ғало анфусихим аласту би-раббикум қолу: бало шаҳидне ан тақулу: йавма-л-қийомати инно ған ҳазо ғофили:н.²

Ҳазрат-и Навойийнинг илмий раҳбарлиги ва моддий ҳиммати билан ёзилган **Тафсир-и Ҳусайний**да мазкур оят батафсил тафсир қилинади. Ҳусайн Воъиз Кошифий ўзининг **Жавоҳиру-т-тафси:р ли-туҳфату-л-ами:р**³ деб атаган бир тафсирида аввал мийсоқнинг олиниш жараёни ва маконлари ҳақида турли фикрларни беради. Абу Абдуллоҳ Ибн Аббосдан нақл қилган ҳадисга кўра мийсоқ Макка яқинидаги **Нуъмон** ва **Нуъмон соҳиб** деган водийда олинган. **Лубобда** айтилишича Ҳинд вилоятидаги **Даҳё** деган ерда Одам жаннатдан чиққанда олинган. **Мадорикда** айтилишича жум-хур муфассирлар Одам яратилгач жаннатга киришдан аввал унинг бўсағасида олинган ...

Баъзилар Ҳақ таъоло Одам зурриётини унинг белидан майда кумурсқалар тарзида олган, дейдилар. Уларнинг рангини баъзилар оқ ёки қизил, баъзилар ўнг томондагилари оқ, сўл томондагилари қора деганлар. Баъзиларнинг фикрига

¹ Шу вақт мийсоқ ва мийсоқ куни дейилади.

² Оятнинг мазмуни: Парвардигоринг Одам болаларини белидан зурриётини олиб, ўзларини гувоҳ қилиб мен парвардигорингиз эмасманми, дедию Улар ха, биз гувоҳ бўлдик, дедилар. Қийомат кунида биз бунни билмаган эдик. Гап кейинги оятда қуйидаги мазмунда давом этади: ёки олдин оталаримиз ширк келтирганлар, биз улардан кейинги зурриётмиз, гумроҳларнинг қилмишлари учун бизни халок қиласанми, дейишларини [ҳисобга олиб мазкур мийсоқни олдик].

³ Амирга, яъни Ҳазрат-и Амир Навойийга тортиқ тафсир гавҳарлари.

кўра Одам насли унинг белида бир вақтнинг ўзида ҳаёт, ақл ва нутқ билан яратилган.

Мазкур маълумотни бериб бўлгач, Вовиз Кошифий эй дарвеш деб оят ҳақидаги ўз фикрини баён қилади. У аласт аҳди зикр қилинган бу оят гафлат кўчасидаги беҳабарларга танбих бериш учундир, йўқса уйғоқ кўнгилли сергаплар ўша саволу жавобдан ғофил эмаслар. Байт:

аласту аз азал ҳамчунонаш ба гўш
ба фарйод-и қол-у бало дар хуруш¹

Нафаҳотда² мазкурдурким, Алий Суҳайл Исфаҳоний қуддиса сирруҳга бало кунн (мийсоқ кунн) эсингдами дедилар. Нега эсимда бўлмасин, кеча бўлгандай, деди. Шайхулислом хожа Абдуллоҳ Ансорий бу сўз ноқисдир, суфийда кечаю эрта нима қилади, ўша кунга хануз кеч киргани йўқ, суфий ўша кундадир, деди. Маснавий:

рўз имрўз-аст эй суфийвашон
кай бувад аз дай-у аз фардо нишон

он-ки аз Ҳақ ғофил нест йак нафас
мозий-у мустақбилаш ҳол-асту бас³

Ҳусайн-и Мансур қуддиса сирруҳдан нақл қилинади, ҳақиқатлардан беҳабар бўлган аласт саволига қандай жавоб қилади, дедилар. У сўровчи ва ижобат қилувчининг сири ғоятда нозик, деди. Байт:

ту дар мийон ҳеч найй ҳар чи ҳаст у-ст
ҳам худ аласту гўлу ҳам худ бало кунад⁴

¹ Байтнинг мазмуни: Аласту азалдан ўша тарзда унинг қулоғига қолу бало хайкириги билан чалиниб туради.

² Мавлоно Жомийнинг асари.

³ Кун бугундир, эй суфийсимонлар (яъни риёий суфийлар), кечаю эртанинг нишони қайда бўлсин. Ҳақдан бир нафас ҳам ғофил бўлмаганга ўтмишу келажак хозирдан иборат.

⁴ Сен ўртада бутунлай йўқсан. ҳар бир бор парса у, яъни Ҳақдир. Унинг ўзи ҳам аласту дейди. ҳам бало (ха)ни изҳор қилади.

Ҳақиқий мавжуд Ҳақ таъолонинг ўзи. Бошқа ҳамма мавжудот унинг сояси ёки аксидан иборат. Шунинг назарга олиб, шоир мийсоқдаги савол ҳам жавоб ҳам унинг ўзиники, жавобни ўзгалар воситасида ўзи изҳор қилади, деган.

Азалда, хусусан мазкур мийсоқ вақтида комил одамийларнинг руҳи ишқ майидан маст бўлган. Бу масалада ҳақимларнинг руҳ мизож¹ ҳосил бўлиб, бадан шакллангандан сўнг вужудга келган деган фикри мавжуд бўлиб, бу кишини чалғитиши мумкин. Шунинг ҳисобга олиб Мавлоно Жомий бу жумбоққа саволу жавоб тарзида аниқлик киритган. Мавлоно шайх Садриддин Қувайнийга иснодан² инсониятнинг жузъий, яъни шахсий руҳи мизож ҳосил бўлганидан сўнг мавжуд бўлади. Бу барча одамийларга тегишлидир. Аммо комил ва хосларга тегишли бўлган инсониятнинг куллий, яъни умумий руҳи мизож ҳосил бўлмасдан олдин мавжуд бўлади.³

Мазкур мастликка рисолаларда илмий тавсиф берилган, бадиий асарларда васф қилинган. Машҳур қасидалардан бири Ибнулфориз Мисрийнинг Мавлоно Жомий Лавомиъда шарҳлаган Ҳамрияси, яъни шаробномасидир. Бу Ҳамрия Лавомиъда куйидаги байт билан бошланган:

шарибна: ʔала: зикри-л-ҳаби-би муда:ма
сакирна: биҳа: мин қабли ан йахлуқа-л-карм

Яъни дўст (Ҳақ таъоло)нинг ёдида мудом (дойимий май) ичдик ва ундан маст бўлдик то яратилмасдан бурун.

Бу байтнинг шарҳида Мавлоно Ҳақ таъолонинг икки тажаллийсини ҳисобга олади. Уларнинг биринчиси ғайбий илмий⁴ тажаллий. Бу Ҳақ таъолонинг илмида аён

¹ Мизож – хилкат ва таъбнинг асоси бўлмиш унсурлар (ўт, ҳаво, сув, тупроқ) ва хилтлар (сафро, қон, балғам, савдо)нинг бирикиши.

² Иснод – ҳужжат, далил келтириш. Ҳозирги кунда бу сўзни шармандалик маъносида ишлатиш кўпол омиёна хато.

³ Лавомиънинг мазкур тошбосмаси, с. 23.

⁴ Яъни фақат ўзига маълум ва ўзгаларга номаълум.

сувратларига¹ ва уларнинг қобилияту истеъдодларига² зухуридан иборат. Бу тажаллийда аён айний вужудга эга эмас, аённинг илму маърифат ва ишқу маҳаббат каби камолоти яширин ҳолатда бўлади.

Иккинчи тажаллий вужудий-и шиходий³. Бу Ҳақ таъоло вужудининг аённинг истеъдоду қобилиятига яраша руҳан, мисолан ва ҳиссан⁴ зухуридир. Бу тажаллийга кўра мудомдан мурод зотий⁵ маҳаббат, мудом ичишдан мурод аён-и собита мартабасида ул маҳаббатни қабул қилиш истеъдоди ва дўст ёдидан мурод аён сувратларига ўзининг илмий ғайбий тажаллийсидир, мастликдан мурод ўша мартабадаги мастлик ёки ўзга куйи мартабалардаги мастликнинг ҳақиқати⁶. Тандан мурод жисм оламидир. Демак комил солиқларнинг дунёга келишидан бурун руҳлар азалда доим Ҳақ таъолони эслаш билан унга ишқи ортиб, маст ҳолатда бўлган эканлар.

¹ Яъни аён-и собитанинг. Аён-и собита махлуқотнинг Ҳақ таъоло илмидаги сурати. Улухийят, яъни илоҳлик мартабасида сифат ва исмлар бор. Масалан, жамол сифат, жами:л исм, жалол сифат, жалил исм. Ҳақ таъоло исм билан тажаллий килди. Аён илоҳий исмларнинг илмий сувратидан иборат. Рух аённинг мазҳари ва бадан руҳнинг мазҳари. Инсон ҳақиқати аввал аён-и собитада, сўнгра руҳда тажаллий килган. Аёни собитанинг икки жиҳати бор. Бир жиҳатдан у исм суврати, иккинчи жиҳатдан хориждаги, яъни воқеъликдаги нарсаларнинг ҳақиқати. Биринчи жиҳати билан баданнинг руҳга, иккинчиси билан руҳнинг баданга нисбати кабидир.

² Истеъдод мумтоз адабиётда оддий кайфиятга нисбатан ҳам ишлатилади. Масалан, йиғлашга доим тайёр кишини йиғига истеъдоди бор, дейилади.

³ Шиходий – кўринадиган. вужудий-и шиходий – жисман бэр бўлиш.

⁴ Яъни руҳ, мисол ва жисм оламларида зоҳир бўлиш. Мисол оламида жисм оламидаги мавжудотнинг мисли, хаёлий сурати бор.

⁵ Яъни Ҳақ таъолонинг зотида бор.

⁶ Бу ҳақиқат ҳақиқий ҳолат маъносида. Мулк, яъни жисм оламида мавжудотнинг, жумладан инсоннинг ҳақиқати аён-и собита мартабасида. Солиқ мавжудот ҳақиқатини асил ҳолатда мисол оламга эришганда англайди. Ўзини таниганининг раббини таниши мана шу мартабада содир бўлади.

МУНДАРИЖА

Тақдим	3
ДЕБОЧА	6
Тил ва унинг аҳамияти	6
Тилларнинг қардошлиги ва шаклдошлиги	12
ҲАЗРАТНИНГ ТИЛШУНОСЛИҚДАГИ ЎРНИ	21
Тил ва тилшуносликдаги нуқсонлар	26
НУТҚ ВА КАЛОМ	33'
Балоғат	38
Маъоний илми	39
Баён илми	40
Одоб ва адиб	41
МАТН ЖУМБОҚЛАРИ	44
ҲАЗРАТ ШАХСИЯТИ	67
Мавлиди	67
Номлари	81
ҲАЗРАТНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ	95
<i>Каф</i> сўзи ҳақида	97
Бир шаклга эга икки кўмакчининг талаффузи ҳақида	100
Ёрдамчи сўзлар	103
ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ ЭЪТИҚОДИ	127
Эътиқод	127
Ҳазратнинг диёнати	127
Ҳазрат Ислом ҳақида	131
Ҳазрат иймон ҳақида	150
Ҳазрат тарийқат ҳақида	166
ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ “МАСТ-И АЛАСТ”И ..	211
Сулук ва унинг мартабалари	214
Маънавий шароб	230
Суварий шароб	238
Маст-и аласт	240

Илмий-оммабон нашр

Алийбег Рустамий

**ҲАЗРАТ-И НАВОЙИЙНИНГ
МАЪНАВИЙ ОЛАМИ**

Бадий муҳаррир Уйғун Солиҳов
Саҳифаловчи Муҳаррам Зойитова

Нашриёт лицензияси AI-170. 23.12.2009.

Босишга рухсат этилди 29. 01. 2014. Бичими 60×84 1/32.

Офсет қоғози. Times Uz ҳарфида терилди. 15,0 н. т.
15,5 шартли б.т. Адади 1000 (1-завод 300) нусха. Буюртма № 196.

«NAVRO‘Z NASHRIYOTI», Тошкент ш.,
Амир Темур к., 19-уй.

«SAYDANA-PRINT» МЧЖ босмахонасида босилди.
Тошкент ш. Қамарнисо кўчаси 3-уй. Тел.: 162-08-43.

А
ҲАЗРАТ-И
НАВОИЙИНИНГ
МАЪНАВИЙ
ОЛАМИ

ISBN 978-9943-381-18-6

9 789943 381186